

e-ISSN 2300-9918

HUMANITIES | AND SOCIAL | SCIENCES |

Quarterly, Volume XXIII

(January - March)

Research Journal 25

(1/2018)

**Volume Editor
Justyna Stecko**

HSS Journal indexed, among others, on the basis of the reference of the Minister of Science and Higher Education in The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), ERIH PLUS and Index Copernicus Journal Master List 2016.

Issued with the consent of the Rector

Editor in Chief
Publishing House of Rzeszow University of Technology
Grzegorz OSTASZ

Composition of the Scientific Papers Council
of the Faculty of Management at Rzeszow University of Technology
„Humanities and Social Sciences”

Grzegorz OSTASZ – Chairman (Poland)
Justyna STECKO – Editorial assistant (Poland)

members:

Alla ARISTOVA (Ukraine), Heinrich BADURA (Austria), Guido BALDI (Germany)
Aleksander BOBKO (Poland), Zbigniew BOCHNIARZ (The USA)
Viktor CHEPURKO (Ukraine), Henryk ĆWIEK (Poland), Paweł GRATA (Poland)
Zuzana HAJDUOVÁ (Slovakia), Wilem J.M. HEIJMAN (The Netherlands)
Tamara HOVORUN (Ukraine), Beatriz Urbano LOPEZ DE MENESES (Spain)
Nicanor Ursua LEZAUN (Spain), Aleksandr MEREZHKO (Ukraine)
Nellya NYCHKALO (Ukraine), Krzysztof REJMAN (Poland), Annely ROTHKEGEL (Germany)
Josef SABLİK (Slovakia), Henryk SKOROWSKI (Poland), Mykoła STADNIK (Ukraine)
Anatolij TKACH (Ukraine), Michael WARD (Ireland)

Editor in Chief
Grzegorz OSTASZ (Poland)

Editorial Committee (Thematic editors)
Stanisław GEDEK (Poland), Aleksandr GUGNIN (Poland), Eugeniusz MOCZUK (Poland)
Krzysztof TERESZKIEWICZ (Poland), Grzegorz ZAMOYSKI (Poland)

Editorial assistant
Justyna STECKO (Poland)

Statistical editor
Tomasz PISULA (Poland)

Members of editorial staff
Tadeusz OLEJARZ (Poland), Marta POMYKAŁA (Poland)
Hanna SOMMER (Poland), Beata ZATWARNICKA-MADURA (Poland)

Volume editor
Justyna STECKO (Poland)

Language editors
Glyn David GRIFFITHS (The United Kingdom), Tatiana GUGNINA (Poland)
Alewtina ŁAWRINIENKO (Russia), Ruth MALOSZEK (Germany)
Magdalena REJMAN-ZIENTEK (Poland), Piotr CYREK (Poland)

Project of the cover
Damian GĘBAROWSKI

The printed version of the Journal is an original version.

p-ISSN 2300-5327
e-ISSN 2300-9918

Publisher: Publishing House of Rzeszow University of Technology,
12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszow (e-mail: oficyna@prz.edu.pl)
<http://oficyna.prz.edu.pl>
Editorial Office: Rzeszow University of Technology, The Faculty of Management,
10 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów, phone: 17 8651383, e-mail: zeszyty@prz.edu.pl
<http://hss.prz.edu.pl>

Additional information and an imprint – p. 233

SPIS TREŚCI

Od Komitetu Redakcyjnego	7
Bogusław Bembenek, Marzena Frankowska, Katarzyna Kowalska: Internationalization through networks – strategic challenge for cluster facilitator	9
Александр Гугнин: Гносеологическое обоснование использования категории «рынок» в сфере политики транзитивного общества	23
Łukasz Jureńczyk: Chińska Republika Ludowa wobec programu nuklearnego Iranu po zimnej wojnie	33
Paweł Korzeniowski: Brytyjskie lotnictwo w rejonie Dardaneli w 1915 roku	49
Elżbieta Kosior: Wolność i swoboda twórcza a zarzut autoplagiatu w utworze naukowym.....	71
Paweł Kuca: Media in the project of the Fourth Republic of Poland. Program assumptions and political practice	89
Grzegorz Ostasz, Tadeusz Olejarz: Rzeszów garrison of the Home Army in the plans to restore the armed forces.....	101
Ryszard Pukała, Nataliya Vnukova: Анализ тенденций развития страхования в европейских странах	113
Krzysztof Rejman, Grzegorz Błażejowski: Refleksje nad jakością życia osób niepełnosprawnych w aspekcie globalizacji kultury	129
Hanna Sommer, Hubert Sommer, Grzegorz Zakrzewski: Ocena wybranych składowych wpływających na komfort przebywania klientów w wielkopowierzchniowych obiektach handlowych.....	141
Justyna Stecko: <i>Homo sacer</i> – ethical problems with multiculturalism.....	153
Anna Szeliga-Duchnowska, Bolesław Goranczewski: Przywództwo sytuacyjne a zachowania obywatelskie w organizacji	161
Krystyna Trembicka: O „pożeraniu własnych dzieci” na przykładzie działalności partii komunistycznych w Polsce w XX wieku.....	175
Andrzej Piotr Wiatrak: Regional smart specialisations in agribusiness	193

Bogdan Wierziński: Zdolności adaptacyjne przedsiębiorstw w sieci jako zasób niematerialny w procesie konkurowania.....	205
Tadeusz Zieliński: Dylematy użytkowania autonomicznych systemów bojowych w odniesieniu do podstawowych zasad międzynarodowego prawa humanitarnego.....	219
Additional Information	231

CONTENTS

From the Editorial Committee	7
Bogusław Bembenek, Marzena Frankowska, Katarzyna Kowalska: Internationalization through networks – strategic challenge for cluster facilitator	9
Александр Гугнин: The gnoseological justification of the use of the "market" category in the sphere of policy of a trans-estate society	23
Łukasz Jureńczyk: The People's Republic of China towards the Iranian nuclear program after the cold war	33
Paweł Korzeniowski: British air forces in the Dardanelas region in 1915.....	49
Elżbieta Kosior: Freedom of creativity and the allegation of auto plagiarism in a scientific work	71
Paweł Kuca: Media in the project of the Fourth Republic of Poland. Program assumptions and political practice.....	89
Grzegorz Ostasz, Tadeusz Olejarz: Rzeszów garrison of the Home Army in the plans to restore the armed forces.....	101
Ryszard Pukała, Nataliya Vnukova: Analysis of insurance development trends in European countries.....	113
Krzysztof Rejman, Grzegorz Błażejowski: Globalisation of culture – the reflections about the quality of life of the disabled people	129
Hanna Sommer, Hubert Sommer, Grzegorz Zakrzewski: Rating of chosen habitation factors affecting people's comfort level while visiting large shopping centres.....	141
Justyna Stecko: <i>Homo sacer</i> – ethical problems with multiculturalism.....	153
Anna Szeliga-Duchnowska, Bolesław Goranczewski: Situational leadership and organisational citizenship behaviour	161
Krystyna Trembicka: "About devouring its own children" on the example of the activities of communist parties in Poland in the 20th century.....	175
Andrzej Piotr Wiatrak: Regional smart specialisations in agribusiness	193

Bogdan Wierziński: Adaptation capabilities of enterprises in the network as intangible capital in the competition process	205
Tadeusz Zieliński: Dilemmas of utilization of lethal autonomous weapon systems as regard to basic principles of international humanitarian law	219
Additional Information	231

From the Editorial Committee

We are giving you the next 25th (1/2018) issue of the Scientific Journal of the Faculty of Management at the Rzeszow University of Technology entitled "Humanities and Social Sciences".

The aim of the Publisher is to raise the merits and the international position of the quarterly published by the Faculty of Management, that is why we are still developing the cooperation with foreign team of reviewers, as well as an international Scientific Council.

The Editors have also attempted to apply for international databases, currently the quarterly HSS is indexed in **Index Copernicus Journal Master List, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH)** and **ERIH PLUS**.

The articles published in this publication are devoted to the broader issues of the humanities and social sciences. They are the result both of theoretical and empirical research. The covered subjects vary considerably, reflecting the interdisciplinary nature of the Journal. We do hope that the published papers will meet your kind interest and will be an inspiration to further research and fruitful discussions.

On behalf of the Editorial Board of "Humanities and Social Sciences" we would like to thank the Authors for sending the results of their research. We would like to express particular gratitude to the Reviewers for their valuable feedback that greatly contributed to increasing values of the scientific publications.

With compliments
Editorial Committee

Bogusław BEMBENEK¹
Marzena FRANKOWSKA²
Katarzyna KOWALSKA³

INTERNATIONALIZATION THROUGH NETWORKS – STRATEGIC CHALLENGE FOR CLUSTER FACILITATOR

The article is focused on practical and cognitive approach to the facilitator activities in the area of cluster internationalization through networks. It presents considerations based on the Metalika Metal Cluster case study, results of the literature review and desk research. Secondary data in the research process was obtained from the websites of Polish Agency for Enterprise Development (PARP) and selected international networks. The article consists of four integral parts that concisely characterise the principal assumptions of the cluster internationalization through networks, the role and significance of the cluster facilitator activities within cluster development and its internationalization in the context of cluster management standards in Poland. Moreover, the article presents selected experiences and good practices of Metalika cluster facilitator related to implementation of the network model of internationalization. The studies clearly showed that nowadays a cluster facilitator is both an institution (cluster organisation, coordinator) and a person (cluster manager) working for the cluster development. The services offered by the facilitator to the cluster members are aimed at strengthening their development, including internationalization. This scope of facilitation is especially important for micro, small and medium enterprises (SMEs) that belong to the cluster. Due to the fact that cluster internationalization is usually a long and complex process of shaping cooperation within international space, it requires not only the full involvement, strategic thinking and actions of the facilitator and cluster members, but also the explicit support of external key stakeholders in turbulent environment.

Keywords: cluster, facilitator, service, internationalization, network, development.

1. INTRODUCTION

Taking into account the contemporary dynamic processes of economic globalisation, increased competition, and new requirements of the customers and stakeholders, it is often highlighted that shaping relations of Polish clusters at international level is not only a need, but a necessity. Cluster internationalization usually consists of the transition from its simple

¹ Bogusław Bembenek, PhD, Faculty of Management, Rzeszow University of Technology, Poland – Rzeszow, corresponding author, e-mail: bogdanb@prz.edu.pl

² Marzena Frankowska, PhD, Faculty of Management and Economics of Services, University of Szczecin, Poland – Szczecin, e-mail: marzena.frankowska@wzieu.pl

³ Katarzyna Kowalska, PhD student, World Economy Research Institute, Warsaw School of Economics, Poland – Warsaw, Vice-President of UNIMOS Foundation, e-mail: kkowalska@unimos.global

to increasingly complex forms and the dynamics of cluster development in this area depends on their internal and external conditions.

A universal motivation for internationalization of cluster members and facilitators (coordinators) is the idea that by acting together they are more effective in strengthening their potential and increasing their competitiveness. The level of cluster competitiveness is an essential criteria for a comprehensive assessment of clusters compared to other clusters at national and international level. Clusters with a high level of competitiveness often have the status of national key clusters, highlighting their strategic importance for the development of the economy.

Consciousness about the benefits of internationalization stimulates the cluster community to undertake various activities consistent with their development and internationalization strategy. Particularly under conditions of network economy the network model of internationalization it is very effective.

The aim of this article is to characterise the role and importance of facilitator services in the network approach to cluster internationalization. As part of such a defined goal, answers to three research questions were sought:

- what is the value of cluster internationalization through networks?
- why contemporary clusters need an facilitators?
- how facilitator systematic work is reflected in the network approach to cluster internationalization under conditions of globalisation?

The article presents only an outline of important issues and dominant views, directly related to the research problem which responds to the existing challenges created by the turbulent environment. The scientific deliberations were conducted based on selected research results obtained through literature review and desk research. The report from the nationwide cluster research elaborated by the Polish Agency for Enterprise Development (PARP) was a valuable source of secondary information.

The main reason for choosing the topic of the article and defining its scope is the fact that the internationalization of clusters is still a new area of research in Poland and therefore poorly set in the scientific literature. Although the research trend of the internationalization of individual enterprises is very popular today, it is relatively rare to carry out research studies in the field of cluster internationalization and its network approach. Thus, this article contributes to filling the existing knowledge gap and to stimulating creative and substantive discussion on the need for dynamic cluster management and shaping the competitiveness of clusters through their internationalization.

2. CLUSTER INTERNATIONALIZATION THROUGH NETWORKS: THEORETICAL FRAMEWORK

The cluster internationalization is often a long-term process of involvement in international operations, increasing international cooperation (e.g. cross-border activity) and integrating the cluster members into the very complex international environment. The scope or the degree of a cluster internationalization that is associated with the commitment to international markets may be measured by different variables, e.g. export level, the number of overseas markets, the number of foreign partners, and investment size.

A number of researchers and politicians suggest, that the cluster internationalization provides new opportunities for cluster members, especially for cluster SMEs. It can help

these kind of firms to improve their competitiveness and accelerate their presence in global value chains⁴. Studies on clustering have also shown that the idea of business cluster there is an interconnection between economic-production and socio-cultural conditions, which significantly contribute to business profitability⁵.

In particular, the network approach to cluster internationalization (network model of cluster internationalization) makes cluster companies more robust and potentially more successful under conditions of globalisation. Networks, including industrial clusters, are complex adaptive or proactive systems which to a large extent is determined by endogenous and exogenous factors. Therefore, the internationalization behavior and performance of the cluster over time are not a simple sum of the activity of cluster members⁶.

The cluster structure makes the network approach to internationalization process of cluster have a dual character. The first relates to the development of strategic networks and is initiated by the cluster coordinator activity, and the second is the network connections of an operational nature between cluster members and their stakeholders. Scientific literature often emphasizes the positive influence of networks on internationalization⁷. The awareness of a networks power based on trust and credibility, and also skilled use of resources available through them make it possible to accelerate the process of internationalization and also increase the success from movement into a new foreign market. Networks have an important role in establishing the contacts, exchanging and forwarding knowledge about international activities in general and more exactly about particular cluster or region of a cluster rooting. Cluster internationalization through the networks relations can be viewed as a process, where a cluster attempts to establish relationship with different partners in foreign countries, develop its position in existing international networks, and effectively connect resources within different networks. This process requires correct understanding of cooperation goals, identifying the resources of cluster and specific network, and recognising the possibilities to use them and afterwards learn from the experiences of partners. Cluster facilitator and cluster members are keen to participate in networks, which offer them the ability to focus on achieving goals, solving specific problems and gain various perspectives on contemporary challenges created by turbulent environments.

Generally speaking, through networks it is possible for cluster members to access the tangible and intangible resources necessary for internationalization⁸. The international cooperation between cluster facilitators and cluster members can not only facilitate collaborative cross-border research, development and innovation projects, but also it can

⁴ B. Bembenek, M. Frankowska, *Cluster internationalization – a key component for the development and competitiveness of cluster members*, "Modern Management Review" 2015, no. 22 (4), p. 31; Ch. Ampantzi, M. Psyllou, E. Diagkou, M. Glykas, *Managing the SME clustering process life-cycle*, [in:] *Business process management*, ed. M. Glykas, Springer, Berlin 2013, p. 418.

⁵ A. Chiara, *Implementing sustainability strategies in networks and clusters*, Springer, Cham 2017, p. 8.

⁶ Y. Chandra, I.F. Wilkinson, *Firm internationalization from a network-centric complex-system perspective*, "Journal of World Business" 2017, no. 52, p. 692.

⁷ Y.K. Tang, *The influence of networking on the internationalization of SMEs: evidence from internationalized Chinese firms*, "International Small Business Journal" 2011, no. 29 (4), pp. 374-380; M. Zain, S.I. Ng, *The impacts of networks relationships on SMEs' internationalization process*, "Thunderbird International Business Review" 2006, no. 48 (2), p. 188.

⁸ M. Seppo, *The role of business networks in the internationalization of Estonian chemical industry enterprises*, Tartu University Press, Tartu 2007, pp. 6-12.

accelerate the development of world-class clusters. These type of clusters demonstrate the ability to develop strong cluster value chains owing to dynamic R&D activity and international cooperation with key stakeholders. They are leading clusters that have a high level of performance and competitive capacities. Their ecosystem is an attractive spaces for the innovative firms, knowledge workers (best talents), and start-ups⁹. To achieve world-class excellence cluster should overcome contemporary challenges and their guiding principles which are the projection on to the world stage and moving up the value chain needs the ability to develop a global strategic vision, needs securing a position on the global market or generating new integrating markets on a global scale and also needs to know-how to control own value chain¹⁰.

Unfortunately, new cluster international collaboration for many cluster members is still determined by complication resulting from distance, language barriers and culture differences between the potential partners¹¹. Furthermore, building too many international relationships of cluster through cluster facilitator is limited by coordination costs and the risk of relationship management in a diverse multinational environment. It is harder to respond quickly to partners signals. In turn, the performance of the cluster members within international networks can become increasingly dependent on the activities of international partners as key stakeholders¹².

3. CLUSTER FACILITATOR SERVICES FOR CLUSTER DEVELOPMENT

According to M.B. Ingstrup and T. Damgaard even though some clusters develop purely organic and laissez-faire through the cluster life cycle, most clusters grow, however, with the support and active intervention from cluster facilitators¹³. In the theory and practice of clustering, the term cluster facilitator is often refers to an individual that manages the cluster and cluster initiatives¹⁴. The cluster facilitator is someone who engages in the activity of facilitation of cluster development in different ways. On the one hand, he or she acts as a cluster manager, and on the other hand as a formal or informal cluster organisation. In both cases, an entrepreneurial cluster facilitator can be considered a constitutive part of the cluster in all respects. It helps cluster members understand their common goals and achieve them. It also plays active role in cluster development, including its internationalization process. Its knowledge on the industrial sector is helpful in the implementation of many different functions and tasks, for example¹⁵:

⁹ B. Bembenek, M. Frankowska, K. Havernikova, *Cluster policy as a determining factor for development of world class-clusters*, "Humanities and Social Sciences" 2016, no. 23 (4), p. 40.

¹⁰ Ch. Ampantzi, M. Psyllou, E. Diagkou, M. Glykas, *Managing the SME clustering...*, p. 424.

¹¹ B. Greenhalgh, *Cluster internationalization*, Manchester Metropolitan University, Manchester 2012, p. 42.

¹² M. Ratajczak-Mrozek, P. Mielcarek, *Positive and negative effects of a company's relationships in the internationalization process*, "Argumenta Oeconomica" 2017, no. 1 (38), p. 137.

¹³ M.B. Ingstrup, T. Damgaard, *Cluster facilitation from a cluster life cycle perspective*, "European Planning Studies" 2013, no. 21 (4), p. 561.

¹⁴ Ch. Ketels, G. Lindqvist, Ö. Sölvell, *Cluster initiatives in developing and transition economies*, Center for Strategy and Competitiveness, Stockholm 2006, p. 9.

¹⁵ D. Milojkovic, N. Stojkovic, *Training for cluster facilitators in function of cluster development in Serbia*, [in:] *New challenges in changing labour markets*, eds. J. Zubovic, I. Domazet, Institute of Economic Sciences, Belgrade 2012, p. 332.

- identification of the possibilities and needs of industrial sector through analysis of capacities and demands of cluster members and establishing relevant internal and external networks,
- using and applying data and facts collected from cluster members as inputs for strategic management of cluster,
- building bridges to other clusters at regional, national or international levels through continuous promotion of partnerships among cluster members,
- continuous stimulation of internal networking (horizontal and vertical networking of cluster members), and externally to create opportunities for cross-border cooperation and networking with similar organisations, initiatives and partners that are important for operations of clusters and their members.

The cluster facilitator fundamental task is to help the cluster members increase their effectiveness by improving cluster strategy, process and structure. The facilitator helps cluster members create collaborative relationships, increase organisational learning and solve substantive common problems on cluster development by essentially lending them good suggestions and recommendations. Facilitation is difficult work, because it is mentally demanding, both cognitively and emotionally¹⁶.

Cluster facilitator as a cluster coordinator shall mean a legal entity which administers and develops internal and external relations that are really important for cluster activities, represents cluster interests and directly participates in the chain of activities intended for the development of the value chain of cluster¹⁷. Moreover, it based on own authority, knowledge and experience, as a cluster entrepreneur (clusterpreneur), takes on the role of broker – coupling firms with firms, firms with universities, and local government agencies with cluster members on a continuous basis¹⁸. M.B. Ingstrup and T. Damgaard argue that a cluster facilitator can play three key roles in cluster development¹⁹:

- the framework – setting facilitator that focuses on the cluster ecosystem and has an indirect approach to facilitating through framework improving initiatives,
- the project facilitator who emphasises and engages in individual projects where a direct and interfering approach to facilitating actors, activities, and resources of clusters is prevailing, and then finally,
- the all-round facilitator which is the sum of the two previous roles.

Cluster facilitators are devoted to promoting local businesses through enhancing networking and sharing of activities and resources²⁰. They play the various functions and roles in different type of clusters, for example in Marshallian/Italian industrial district type of

¹⁶ R. Schwarz, *The skilled facilitator approach*, [in:] *The skilled facilitator: a comprehensive resource for consultants, facilitators, managers, trainers, and coaches*, John Wiley & Sons Inc, Hoboken 2002, p. 29.

¹⁷ E. Dervinyte, *Concept of the development of the Lithuanian clusters*, Ministry of Economy of the Republic of Lithuania, Vilnius 2014, p. 2.

¹⁸ T. Andersson, S. Serger, J. Sörvik, E.W. Hansson, *The cluster policies whitebook*, International Organisation for Knowledge Economy and Enterprise Development, Malmö 2004, p. 100.

¹⁹ M.B. Ingstrup, T. Damgaard, *Cluster facilitation...*, p. 563.

²⁰ M.B. Ingstrup, T. Damgaard, *Cluster development through public sector facilitation*, [in:] *Resources and competitive advantage in clusters*, (eds.) K. Brown, J. Burgess, M. Festing, S. Royer, Rainer Hampp Verlag, München 2013, p. 47.

clusters - play the role of match makers and organisers, in the hub-and-spoke district type of clusters - perform the roles of developers and organisers, in the satellite industrial platform type of clusters - promoters and organisers, and in the state-anchored industrial district type of clusters - fulfill the roles of integrators and organisers²¹.

An effective cluster facilitator is professional, flexible, adaptive, proactive, responsive, resilient, honest, responsible, and really involved in cluster development. Professional cluster manager as a cluster facilitator with own emotional intelligence, strategic thinking, systemically acting, leadership and communication skills, good motivation and committed advocating for interests of cluster members can contribute to progressive and sustainable cluster development²². Efficient cluster facilitation is usually based on entrepreneurial, leadership, mediation and arbitration skills²³. In addition to strong technical and analytical skills, facilitators also possess an ability to build trust among cluster members, and to direct the project without leading it²⁴.

4. FACILITATOR SERVICES FOR CLUSTER INTERNATIONALIZATION THROUGH NETWORKS: BASED ON RESEARCH OF POLISH AGENCY FOR ENTERPRISE DEVELOPMENT

The network approach to cluster internationalization in Poland is included directly in 3 out of 36 standards of cluster management that have been defined in 2014 within initiative of the Polish Agency for Enterprise Development (PARP). This standards are supposed to directly stimulate efficiency in the cluster management process and thus, they are characterised by a high universality of application regardless of the sector of the economy represented by the cluster. According to the 3 basic standards concerning the network approach to internationalization, the main tasks of the cluster facilitator are²⁵:

- supporting networking and matchmaking at national and international level by organising different business missions, study visits and business to business (B2B) meetings aimed at establishing cooperation between cluster members and their potential partners;
- supporting the cluster internationalization by identifying potential foreign partners, conducting negotiations, establishing cooperation agreements, organising meetings with foreign partners, undertaking marketing activities and joining international network organisations;
- participation in the meetings with national and international cluster representatives (e.g. clusters facilitators) aimed at establishing and cooperation and jointly execute common projects (inter-clustering cooperation).

²¹ M.B. Ingstrup, *Facilitating different types of clusters*, "Management Revue" 2013, no. 24 (2), p. 133.

²² D. Milojkovic, N. Stojkovic, *Training for cluster facilitators ...*, p. 336.

²³ I. Oleniuch, *The role of network facilitators in the development of clusters*, "Research Papers of Wrocław University of Economics" 2015, no. 402, p. 254; L. Palmen, M. Baron, *Przewodnik dla animatorów inicjatyw klastrowych*, PARP, Warszawa 2016, p. 148.

²⁴ Inter-American Development Bank, *Cluster best practices for the Caribbean private sector development*, Inter-American Development Bank, Washington 2010, p. 8.

²⁵ D. Frączek, P. Kryjom, *Standardy zarządzania klastrami*, PARP, Warszawa 2016, pp. 25-28.

At the same time it was assumed that the scope of the cluster facilitator activities in this area should be adequate to the level of development and the needs of the cluster members. The presented standards are obligatory for the majority of clusters, besides embryonic clusters.

In 2015, the PARP carried out the first nationwide verification of the quality level of cluster management in relation to the defined cluster management standards²⁶. The research was carried out on the basis of an in-depth personal interview and self-evaluation tool of 64 cluster facilitators. It should be noted that 5 clusters were in the embryonic phase, 58 in the growth/development phase, and only 1 in the maturity phase (Table 1).

Polish clusters represent different stages of cluster life cycle. Therefore, an analysis of the PARP project outcomes, especially with regard to the unfulfilled standards, allows for drafting a conclusion that public support for clusters should be continued, especially for cluster organisations in order to help them solve the key problems in managing their clusters. It is worth to undertake joint efforts (e.g. by cooperation of cluster coordinator with local government) aimed at overcoming weaknesses in cluster management, since well performing and efficiently managed clusters as a group of potential Key National Clusters can bring more benefits to the economy. Such clusters are characterised by their significance to economy and international competitiveness. To obtain the status, a cluster has to fulfil certain criteria related to critical mass, development potential, innovation capacity, quality of cooperation, cluster coordinator experience and achievements²⁷.

Table 1. Assessment of the cluster facilitators activities in terms of compliance with cluster management standards (N = 64)

cluster management standards - in the area network approach to internationalization	embryonic clusters n=5	growth clusters n=58	mature cluster n=1
S1: activity of matchmaking and networking	3* (2**)	56* (2**) OB	1* OB
S2: supporting the cluster internationalization	4* (1**)	56* (2**) OB	1* OB
S3: supporting the inter-clustering cooperation	4* (1**)	56* (2**) OB	1* OB

* standard is met, ** standard is not met, OB – obligatory standard

Source: Own elaboration based on: D. Frączek, P. Kryjom, *Weryfikacja standardów zarządzania...*, pp. 38, 51–54.

The research results showed that the activity of the cluster facilitator in the mature phase was consistent with all standards related to network approach to internationalization (Table 1). A similar situation applied to the majority of the facilitators representing growing clusters. In the case of embryonic clusters, it was found that for their facilitators the activity of matchmaking and networking was slightly more problematic than supporting the cluster internationalization and inter-clustering cooperation. In the context of the other 33 cluster management standards it was identified that during the research period the level of clusters

²⁶ D. Frączek, P. Kryjom, *Weryfikacja standardów zarządzania w wybranych klastrach – edycja 2015*, PARP, Warszawa 2016, pp. 6-54.

²⁷ *Ibidem*, p. 7; http://www.pi.gov.pl/eng/chapter_95931.asp (access: 1.12.2017).

development in Poland varied considerably. Differences in the assessment of clusters resources and facilitators services were particularly noticeable. In turn, the studied clusters differed to a much lesser extent in terms of their cooperation with the environment and internal organisation.

5. TOWARDS IMPLEMENTATION OF NETWORK APPROACH TO INTERNATIONALIZATION: A CASE STUDY OF METALIKA CLUSTER

The structure of the Metalika Metal Cluster was established in March 2011 as the bottom-up initiative. It is located in the north-western part of Poland. The strategic aim of cluster is the dynamic development of cluster members by expanding the range of internal and external cooperation (domestic and foreign). The structure of the cluster, which is unique on a national scale in terms of the resources and abilities of the its members, enables the comprehensive implementation of orders placed by the metal industry and represent interregional cooperation. The cluster resources are characterised by high technological innovation which affects the usefulness of the products and services being offered. Cluster brings together companies from the metal industry and connected sectors operating in the Zachodniopomorskie (West Pomeranian), Wielkopolskie (Greater Poland), and Pomorskie (Pomeranian) Voivodeships. The cluster companies operate in the following branches: maritime, off-shore, construction, agricultural, automotive (trucks and buses), vehicle diagnostics, wind farms and environmental preservation, cycling, advanced machines and equipment for metal processing. The cluster currently has 45 members. Its key stakeholders can be divided into four groups: members and partners, including the companies operating within metal industry value chain (suppliers, manufacturers, wholesalers and distributors, service operators, etc.), R&D institutions, regional authority and the supporting organisations²⁸.

The cluster facilitator (institutional coordinator) is the company MP Polish Cluster Ltd. Its aim is to support cluster members in long-term cooperation based on networking, knowledge transfer, implementation of innovative solutions and the improvement of competitiveness of the companies forming the cluster. Since 2016, the cluster has been a content partner for the smart specialisation of the West-Pomeranian Region "Advanced metal products". Almost all of the cluster companies have experience in cooperating with foreign partners, especially those from German and Scandinavian markets. The export of the companies is up to approximately 50%. Internationalization is a strategic direction of the cluster development and from the beginning of its existence many activities have been undertaken in this area. Therefore, cluster coordinator initiated cluster research entitled "Cooperation in the cluster" which was carried out in January 2015. The selected results of the study showed that²⁹:

- cluster firms were selling products and services to more than three foreign markets,
- the main export market of the cluster companies was Europe, especially Germany, although there were some notable commercial activities outside Europe,

²⁸ <http://polskieklastry.org/metalika-metal-cluster/> (access: 1.02.2018).

²⁹ M. Frankowska, U. Grosse, S. Zenk, *Regions, clusters and SMEs: the challenges of cross-border cooperation as in the example of Brandenburg and West-Pomerania* [in:] *Clusters as a driving power of the European economy*, eds. H. Drewello, M. Helfer, M. Bouzar, Nomos, Baden-Baden 2016, pp. 251–272.

- companies wanted to focus mainly on the European market (primarily Norway, as well as Germany and Switzerland, or Denmark and Finland),
- 40% of the respondents were in favour of increasing the level of cooperation with German partners as suppliers,
- cluster firms were most in favour of the intensification of cooperation with German companies as clients, and to cooperate within R&D projects, then as suppliers.

The network approach to internationalization of the Metalika cluster is a strategic area of the cluster development. It requires strong cooperation with external key cluster stakeholders. Cluster facilitator being aware of the value of internationalization through networks, has been taking active actions in this area for several years (Table 2).

Table 2. Initial stage of the network approach to internationalization of the Metalika cluster

Area of activities	Examples activities of cluster facilitator and cluster members
international conferences, seminars and brokerage-events	Clusters as Drivers of Competitiveness: Strategies and Policy Issues - Fribourg 2011; European Cluster Collaboration - Vienna 2012; Metal Industry Cluster Brandenburg Conference - Eisenhuttenstadt 2013, Ludwigsfelde 2014 and Hennigsdorf 2017; Regions, industry and advanced manufacturing - Brussels 2014; European Cluster Days - Strasbourg 2015; 2nd Cluster-to-cluster conference and matchmaking - towards new horizons - Berlin 2014; 3rd Cluster-to-Cluster Conference and Matchmaking - Copenhagen 2015; Cluster World Congress – Dąbrowa Górnicza 2015; Cluster policy and cooperation of clusters within the V4 + 4 countries - Warszawa 2017
international - trade and economic missions, study visits, trade fairs and expositions	EMO Hannover 2012 - workshops with Metal Industry Cluster Brandenburg, signing the Memorandum of Understanding; Hannover Messe 2017 - meeting with Metal Industry Cluster Brandenburg, exchange of clusters experiences, presentation of the Metalika cluster at regional exposition in national pavilion
international projects	project “Applying energy efficient measures for metal and metal-working SMEs and industry” (2016-2019) is focus on provide enterprises with innovative technical, commercial and financial tools in order to overcome the existing barriers that hinder the adoption of energy saving measures; the project with budget 1717456,25 EUR is implemented in an international partnership of 7 entities – from Spain (2), Italy (2), France (1) and Poland (2); five out of the seven project partners are enterprises/trade associations (with 7000 associated companies) that will ensure that a critical mass is achieved; numerous project meetings e.g. Pamplona 2016, Brescia 2016, Lyon 2017 foster the development of cooperation between project members
activities supporting the cluster internationalization within cluster ecosystem	receiving foreign guests at cluster meetings - 2012 to 2017; distribution of inquiries or seeking investors, contractors for cluster companies; help to applying for funds for internationalization of cluster SMEs

Source: own elaboration.

The Metalika cluster cooperation with the Brandenburg-Berlin Metal Cluster started practically from the conference organised in Szczecin 2012 as part of the PARP initiative named "Polish clusters and cluster policy". During the conference, the representative of the Metal Cluster Brandenburg-Berlin presented the cluster mission, strategy, goals and offered of cooperation with Polish partners, as well as the advantages of the Brandenburg region. Conversations during the conference initiated the cooperation of both clusters. The first working meeting of partners took place in Szczecin. The next step initial stage of international cooperation were the meetings at the largest metal and machine industry trade fair EMO 2013 in Hanover and the signing of a Memorandum of Understanding, which has strategic, intercultural and supra-regional dimension. The event was organised within joint workshop entitled "Building bridges - setting up the cluster cooperation between the Metal Cluster Metalika and the Metal Cluster Brandenburg". Their goal was to determine the areas of cooperation between the two clusters in the near future. The subject of the workshop was divided into two parts: cooperation in the field of R&D projects and personnel training for the needs of the metal and machinery industry³⁰.

With the involvement of cluster members there were identified specific fields of possible technology cooperations such as Industry 4.0 (e.g. in the frame of the Horizon 2020) or to collaboration with regard to educational and qualification requirements for the metal industry in both Brandenburg and West-Pomerania. Cluster members participated in the annual Cluster Conference Metal Brandenburg, entitled in 2013 as „Synergie with steel”, along with a B2B brokerage meeting. The following event to which cluster members had been invited in 2014 was the seminar "Horizon 2020 - Elevator Pitch" in Hannover. During annual cluster conference in Brandenburg a discussion was undertaken regarding common research on the needs of enterprises in terms of cross-border cooperation³¹.

Currently, the facilitator of the Metalika cluster is analysing different possibilities to join several international networks (Table 3).

Contemporary challenges, related to the globalisation of the world economy, force the cluster to become more involved in network cooperation. Various benefits of belonging to international networks can create new opportunities. In particular, the network perspective on cluster internationalization is very important for cluster SMEs.

The facilitator of Metalika cluster is aware of the benefits that result from joining international networks whose profile is compatible with the activities of cluster members. It belief that the success of any cluster depends on its ability to forge strategic relations with international partners. Nevertheless, facilitator activity for cluster internationalization is strongly limited, mainly by the low availability of public financing for cluster development in Poland. Public authorities have provided support in this area mainly for clusters with the status of Key National Clusters. At regional level, there are support programme for clusters within Regional Operational Programs, but the public assistance offered to them is usually limited to clusters from a given voivodship. For this reason, clusters representing own members from different neighbouring provinces, such as the Metalika cluster, can not benefit from this kind of financing.

³⁰ http://www.pi.gov.pl/PARP/chapter_86197 (access: 1.02.2018).

³¹ M. Frankowska, U. Grosse, S. Zenk, *Regions, clusters and SMEs...*, pp. 251–272.

Table 3. Potential cooperation of Metalika cluster within selected international networks

Network	Scope of activity
European Association of Mining Industries, Metal Ores & Industrial Minerals (Euromines)	Network is the recognised representative of the European metals and minerals mining industry and represents 19 national European federations and 28 companies as direct members from the whole of Europe. It serves as a network for cooperation and for the exchange of information throughout the sector within Europe.
Metallurgy Europe – Eureka	Network facilitator has headquarters in Ulm (Germany). Members of the network are various entities connected directly or indirectly with metallurgy through business activities and in the area of R+D, including from countries such as: Austria, Belgium, Canada, Cyprus, Czech Republic, Denmark, Estonia, Finland, France, Germany, Hungary, Ireland, Italy, Luxembourg, Malta, Norway, Portugal, Spain, Sweden, Switzerland, The Netherlands, The UK, Turkey, and Poland. Network is focussed on identifying and tackling the research areas with the highest potential for innovation and industrial application. Moreover, it inspire cross-collaboration across many sectors of industry spanning e.g. transport, green energy, renewable, aerospace, biomedical, computing, chemistry, and manufacturing.
PROMETIA Association	Network is an international non-profit association promoting innovation in mineral processing and extractive metallurgy for mining and recycling of raw materials. It aims to strengthen European technical skills and industrial know-how in raw materials processing and support industrial and economic development.
TCI – The global practitioners network for competitiveness, clusters and innovation	TCI was founded in 1998. It is a network of people (business leaders, cluster managers, policy makers, researchers, consultants) and organisations (cluster organisations, networks, universities, firms, national®ional development agencies, etc.), with the common objective of making their regions and clusters more competitive (members located around the world). It is the leading global network of main organisations and practitioners with deep expertise in clusters and competitiveness, who collaborate in a unique open, flexible and practical context to advance in the practice of competitiveness, innovation and cluster development.

Source: <http://www.euromines.org>; <http://metallurgy-europe.eu>; <http://prometia.eu>; <http://www.tci-network.org>.

6. CONCLUSIONS

Theoretical and empirical studies show that, the connections with foreign partners may concern both various areas of cluster activity and individual links of its members in the its value chain. Proactive and reactive motives for cluster internationalization determine strategic choices in the cluster, including those regarding the way and form of cluster internationalization. In order to meet the requirements of global competition, cluster members with their facilitator increasingly decide to cooperate internationally in various types of networks. In addition, it should be emphasized that, vibrant clusters are often the initiators of international networking.

Cluster internationalization through networks has a qualitative and quantitative character, which favours the development and growth of the cluster. On the one hand, it is shaped by the international activity of individual cluster members, and on the other, by the entrepreneurial activity of the cluster facilitator (cluster coordinator). It creates a number of benefits, e.g. it is a source of increased competitive strength and expansion, supporting the development of relational capital, enabling the conversion of tacit to explicit knowledge, facilitating access to global production factors and new markets, and stimulating the emergence and development of new forms cooperation between business and R&D.

However, cluster internationalization through networks requires a large amount of work by the cluster facilitator, e.g. fostering trust within cluster and networks, knowledge management, preparation of cluster internationalization strategy, acquisition of foreign partners for cooperation, selection of international events (conferences, congresses, fairs etc.) favouring networking, determination of mechanisms and conditions for the participation of members in this kind of events, and preparation of promotional materials. Also, counteracting language barriers in the internationalization process often requires a cluster facilitator to provide a specialised translation (in the context of the cluster industry) for cluster SMEs, for example during joint foreign trips and organisation of study visits.

The background of facilitator activities within cluster internationalization through networks outlined in this article can be a source of inspiration for further deeper research and scientific discussions that contribute to the development of knowledge in this area. The presented research results, generalisations and suggestions can be helpful in creating positive changes in the improvement of the cluster management process.

REFERENCES

1. Ampantzi Ch., Psyllou M., Diagkou E., Glykas M., *Managing the SME clustering process life-cycle* [in:] Business process management, ed. M. Glykas, Springer, Berlin 2013.
2. Andersson T., Serger S., Sörvik, J., Hansson, E.W., *The cluster policies whitebook*, International Organisation for Knowledge Economy and Enterprise Development, Malmö 2004.
3. Bembenek B., Frankowska M., *Cluster internationalization – a key component for the development and competitiveness of cluster members*, “Modern Management Review” 2015, no. 22 (4), pp. 31-46.
4. Bembenek B., Frankowska M., Havernikova K., *Cluster policy as a determining factor for development of world class-clusters*, “Humanities and Social Sciences” 2016, no. 23 (4), pp. 33-56.
5. Chandra Y., Wilkinson I.F., *Firm internationalization from a network-centric complex-system perspective*, “Journal of World Business” 2017, no. 52, pp. 691-701.
6. Chiara A., *Implementing sustainability strategies in networks and clusters*, Springer, Cham 2017.
7. Dervinyte E., *Concept of the development of the Lithuanian clusters*, Ministry of Economy of the Republic of Lithuania, Vilnius 2014.
8. Frankowska M., Grosse U., Zenk S., *Regions, clusters and SME's: the challenges of cross-border cooperation as in the example of Brandenburg and West-Pomerania*, [in:] *Clusters as a driving power of the European economy*, eds. H. Drewello, M. Helfer, M. Bouzar, Nomos, Baden-Baden 2016.
9. Frączek D., Kryjom P., *Standardy zarządzania klastrem*, PARP, Warszawa 2016.

10. Frączek D., Kryjom P., *Weryfikacja standardów zarządzania w wybranych klastrach – edycja 2015*, PARP, Warszawa 2016.
11. Greenhalgh B., *Cluster internationalization*, Manchester Metropolitan University, Manchester 2012.
12. Ingstrup M.B., Damgaard T., *Cluster development through public sector facilitation*, [in:] *Resources and competitive advantage in clusters*, (eds.) K. Brown, J. Burgess, M. Festing, S. Royer, Rainer Hampp Verlag, München 2013.
13. Ingstrup M.B., Damgaard T., *Cluster facilitation from a cluster life cycle perspective*, “European Planning Studies” 2013, no. 21 (4), pp. 556-574.
14. Ingstrup M.B., *Facilitating different types of clusters*, “Management Revue” 2013, no. 24 (2), pp. 133-150.
15. Inter-American Development Bank, *Cluster best practices for the Caribbean private sector development*, Inter-American Development Bank, Washington 2010.
16. Ketels Ch., Lindqvist G., Sölvell Ö., *Cluster initiatives in developing and transition economies*, Center for Strategy and Competitiveness, Stockholm 2006.
17. Milojkovic D., Stojkovic N., *Training for cluster facilitators in function of cluster development in Serbia*, [in:] *New challenges in changing labour markets*, eds. J. Zubovic, I. Domazet, Institute of Economic Sciences, Belgrade 2012.
18. Oleniuch I., *The role of network facilitators in the development of clusters*, “Research Papers of Wrocław University of Economics” 2015, no. 402, pp. 251-260.
19. Palmén L., Baron M., *Przewodnik dla animatorów inicjatyw klastrowych*, PARP, Warszawa 2016.
20. Ratajczak-Mrozek M., Mielcarek P., *Positive and negative effects of a company’s relationships in the internationalization process*, “Argumenta Oeconomica” 2017, no. 1 (38), pp. 121-144.
21. Schwarz R., *The skilled facilitator approach* [in:] *The skilled facilitator: a comprehensive resource for consultants, facilitators, managers, trainers, and coaches*, John Wiley & Sons Inc, Hoboken 2002.
22. Seppo M., *The role of business networks in the internationalization of Estonian chemical industry enterprises*, Tartu University Press, Tartu 2007.
23. Tang Y.K., *The influence of networking on the internationalization of SMEs: evidence from internationalized Chinese firms*, “International Small Business Journal” 2011, no. 29 (4), pp. 374-398.
24. Zain M., Ng S.I., *The impacts of networks relationships on SMEs’ internationalization process*, “Thunderbird International Business Review” 2006, no. 48 (2), pp. 183-205.

Internet sources

1. <http://metallurgy-europe.eu/list-of-all-members/> (access: 1.02.2018).
2. <http://polskieklastry.org/metalika-metal-cluster/> (access: 1.02.2018).
3. <http://prometia.eu/objectives/> (access: 1.02.2018).
4. <http://www.euromines.org/who-we-are/become-member> (access: 1.02.2018).
5. http://www.pi.gov.pl/eng/chapter_95931.asp (access: 1.12.2017).
6. http://www.pi.gov.pl/PARP/chapter_86197 (access: 1.02.2018).
7. http://www.tci-network.org/about_us (access: 1.02.2018).

INTERNACJONALIZACJA POPRZEZ SIECI – STRATEGICZNE WYZWANIE DLA FACYLITATORA KLASTRA

Artykuł koncentruje się na poznawczym i praktycznym podejściu do aktywności facylitatora w zakresie internacjonalizacji klastra poprzez sieci. Przedstawia rozważania, które są oparte na studium przypadku Klastra Metalowego Metalika, analizie literatury przedmiotu i danych zastanych (metoda *desk research*). Informacje wtórne pozyskano ze stron internetowych Polskiej Agencji Rozwoju Przedsiębiorczości (PARP) oraz wybranych międzynarodowych sieci. Artykuł składa się z czterech integralnych części, w których w sposób syntetyczny scharakteryzowano istotę i główne założenia koncepcji internacjonalizacji klastra poprzez sieci, rolę i znaczenie facylitatora w procesie rozwoju klastra i jego internacjonalizacji w kontekście standardów zarządzania klastrem w Polsce. Ponadto zaprezentowano wybrane doświadczenia i dobre praktyki facylitatora klastra Metalika związane z implementacją modelu sieciowego internacjonalizacji. Przeprowadzone badania wykazały jednoznacznie, że współcześnie facylitatorem klastra może być zarówno instytucja (organizacja klastrowa, koordynator), jak i osoba (menedżer klastra), działająca na rzecz rozwoju klastra. Oferowane przez facylitatora różnorodne usługi członkom klastra sprzyjają ich rozwojowi, w tym wzmocnieniu poziomu ich internacjonalizacji. Jest to szczególnie istotne dla mikro, małych i średnich firm klastra. Z uwagi na fakt, że internacjonalizacja klastra to często długotrwały i złożony proces kształtowania współpracy w przestrzeni międzynarodowej, tym samym wymaga nie tylko pełnego zaangażowania, strategicznego myślenia i działania facylitatora i członków klastra, ale także wymiernego wsparcia zewnętrznych kluczowych interesariuszy w turbulentnym otoczeniu.

Słowa kluczowe: klaster, facylitator, usługa, internacjonalizacja, sieć, rozwój.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.1

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Александр ГУГНИН¹

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАТЕГОРИИ «РЫНОК» В СФЕРЕ ПОЛИТИКИ ТРАНЗИТИВНОГО ОБЩЕСТВА

В статье рассматривается допущение использования концепта рынка в изучении политическо-электоральной сферы транзитивного общества. Несмотря на широкое применение этого понятия, особенно в странах СНГ, однозначного представления о нем у авторов не сложилось. В статье под данным термином понимается во-первых, общество посттоталитарного развития в его переходе к демократии, а во-вторых, восточноевропейские государства как общества особой исторической судьбы в силу их географического положения между Европой и Азией. Одной из главных парадигм познания такого общества служит концепция политического рынка, исследующая социально-политические процессы в форме обновления рыночных взаимодействий субъектов политики. Ключом к изучению транзитивных обществ автор статьи считает гипотезу политического рынка как своего рода научной метафоры. Он пытается доказать, что метафоризация рынка является важным инструментом в построении нового научного подхода в области политического маркетинга. Из содержания статьи следует, что в гносеологическом аспекте категория политической рынок является вполне допустимой научной абстракцией. В онтологическом плане эта абстракция содержит вполне осязаемое объективное содержание: партии и политики – поставщики, избиратели – покупатели, средства массовой коммуникации – посредники, а выборы – обмен ценностей.

Ключевые слова: политический рынок, транзитивное общество, политическая метафора, теория общественного выбора.

Понятие «рынок» стало основным в социально – экономических учениях последних 30-лет. Дело в том, что рынок в практике определил все цивилизационные достижения современного мира. Они также коснулись бывших социалистических стран и СССР в период их перехода к капитализму.

В статье рассматривается «допущение» применения концепта рынок в исследовании политическо-электоральной сферы т.н. транзитивного социума.

¹ Prof. dr hab. Aleksandr Gugin, Katedra Marketingu, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, al. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów; e-mail: guga@prz.edu.pl
Prof. Oleksandr Gugin, DSc, PhD, Faculty of Management, Rzeszow University of Technology, Poland – Rzeszow; e-mail: guga@prz.edu.pl

1. ВВЕДЕНИЕ

Несмотря на широкое употребление в познавательном дискурсе общего понятия «транзитивное общество» и производных терминов – транзитивная экономика, парадигма транзита – а также наличия обширного эмпирического материала, описывающего феномен транзитивности, однозначного представления о содержании этого понятия у авторов не сложилось.

Проблема транзитивного общества, считает украинский ученый Владимир Березинский, в основном «разрабатывается в рамках девелопментализма»². Указанный исследовательский подход появился в 50-70 годах XX столетия как метод, направленный на раскрытие зависимости политики от социально-экономического развития, ее структурной дифференциации, а также способности политической власти к обновлению, самосохранению (т.е. недопущению к власти радикальной оппозиции и предоставлению равных возможностей всем политическим акторам). «Рынок и демократия, – справедливо замечает Березинский, – должны обеспечивать сбалансированный характер движения государств по этому пути»³.

Между тем, из других представлений о транзитивном обществе, встречающихся в публикациях, следует, что под данным термином понимается, во-первых, общество, «поставторитарного развития и переходов к демократии»⁴, и во-вторых, восточно-славянские общества как общества особой исторической судьбы в силу их географического положения между Европой и Азией. Здесь транзитивность социума интерпретируется не только как фиксация «историко-временного, но и территориально-пространственного измерения социального механизма»⁵.

Исторические рамки для подобных интерпретаций оказываются различными. Одно дело, когда речь идет о странах поставторитарного развития (падение в 70-х годах военных диктатур в Португалии, Испании и Греции – их трудно отнести к транзитивным обществам, а другое – рыночные преобразования 90-х годов в Центральной и Восточной Европе, ознаменовавшие транзитный крах коммунизма.

2. ТРАНЗИТИВНОЕ ОБЩЕСТВО В ПЛОСКОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЙ

Каковы же атрибутивные признаки возникшего общества? Исследователи вопроса полагают, что для транзитивного общества характерна прежде всего «проектность» (транзит можно осуществить, только представляя себе если не конечную цель его, то по крайней мере его направление – «вектор движения». Это значит, что о социальном транзите можно говорить лишь на определенном этапе развития общества, когда политическими акторами осознается некоторый идеал общественного устройства, который сознательно претворяется в жизнь. Так например, для Польши в конце 80-х годов таким идеалом было освобождение от советского влияния и «возврат» к капитализму. А в России с начала 90-х годов

² В. Березинский, Політичний ринок як атрибутивна властивість транзитивного суспільства, «Грані», № 12, 2015, с. 14.

³ Там же, с. 15.

⁴ См. М. Федорова, К содержанию понятия «транзитивное общество», Вестник Вятского Госуниверситета. Социология. №4. Вятка, 2010, с. 29.

⁵ Там же, с. 15.

транзит описывался как трансляция западного общественного устройства, идеологии и ценностей на территорию страны⁶, когда эти ценности воспринимались определенными элитными кругами как некий общественно-политический образец, в соответствии с которым и необходимо преобразовывать государство.

В связи с обсуждением «вектора движения» транзитивного общества исследователи затрагивают еще один важный методологический вопрос. Парадигма транзитологии, считают российские авторы, переживает кризис в связи с тем, что конечный путь назначения транзита – демократия – не представляется сегодня очевидным. Это связано, во-первых, с тем, что не существует «эталонного» демократического общества, по направлению к которому осуществляется переход. Речь, скорее всего, может идти о наборе отдельных черт, присущих развитым демократиям. Во-вторых, демократические общества сами переживают процесс трансформации, связанный с переходом к эре информации и процессам глобализации. Радикально меняется мир, замечает Марина Федотова, а не только восточноевропейские государства⁷.

И здесь уместно вспомнить концепцию транзитивного общества Александра Зиновьева – «западнизацию». Под ней, пишет белорусская исследовательница Мария Кузнецова, известный философ и футуролог понимал «процесс навязывания западным народам и странам социального строя, экономики, политической системы, идеологии, культуры и образа жизни, подобных тем, что существуют в западных странах»⁸.

Прошло почти 30 лет со времени падения социализма в СССР и других странах Европы, но единого пути «западнизации» они не приняли, каждая развивается по пути рынка и демократии по-своему. Поэтому вектор развития следует искать не столько в вестернизации как таковой, сколько в выработке модели общественного устройства, которая должна сочетать собственные ценности транзитивных обществ и так называемые общечеловеческие (выработанные преимущественно западной цивилизацией) ценности. Для транзитивных обществ «перестает быть перспективной модель догоняющего развития»⁷. Доминантным показателем различия характера транзитивных обществ становится процесс формирования политических рынков в отдельных странах.

Как отмечают аналитики, политическая деятельность становится все более схожей с предпринимательской. По крайней мере, замечает российская исследовательница Галина Квасова, так же предполагает «применение рыночных – управленческих, рекламных, информационных – технологий, что особенно отчетливо проявляется в избирательных кампаниях, зачастую превращающихся в своеобразные предприятия по раскрутке и продвижению того или иного политического бренда»⁹. Это положение в полной мере касается транзитивных обществ. В таких условиях обоснованным становится обращение к тем теоретическим парадигмам и подходам, которые позволяют более или менее адекватно

⁶ Там же, с. 4.

⁷ М. Кузнецова, *Транзитивные общества: опыт философского поиска в работах А.А. Зиновьева* / «Межкультурная коммуникация», БГУ, Минск, 2007, с. 244.

⁸ Там же.

⁹ Г. Квасова, *Политический рынок: институциональный анализ: дис. канд. полит. наук: 23.00.02.* - Ростов-на-Дону: 2007.

осмысливать эмпирический материал, относящийся к «маркетизации» политической сферы жизни общества. Одной из таких парадигм является концепция политического рынка, исследующая такие процессы в качестве разновидности рыночного взаимодействия субъектов политики.

Теория политических рынков, вторит Квасовой Сергей Афонцев, «представляет собой на сегодняшний день наиболее интересную сферу исследований на границе экономики, политической науки и науки о мировой политике»¹⁰. Данная теория выросла на базе целого ряда научных направлений. В экономической науке это теория общественного выбора, два отца-основателя которой – Джеймс Бьюкенен и Гэри Беккер – стали лауреатами Нобелевской премии. Общественный выбор (*public choice*) представляет собой ответвление теории рационального выбора, утверждающее, что политический анализ лучше всего осуществлять посредством изучения поведения индивидов, рассматриваемых как рациональные и эгоистичные акторы. Предмет Общественного выбора тот же, что и у политической науки: теория государства, избирательные правила, голосовательное поведение, политика партий, бюрократия. Однако, методология Общественного выбора та же, что и у экономической науки – базовым поведенческим постулатом является тот факт, что человек эгоистичен, рационален и стремится к максимизации собственной, прежде всего материальной, выгоды. Авторы Общественного выбора не отрицали того, что снабдили политологию эмпирическим инструментарием.

«Теория Общественного выбора, – писал в 1986 году Джеймс Бьюкенен, – использует главным образом инструменты и методы анализа, разработанные на более сложных уровнях исследований в экономической теории, и применяют эти инструменты и методы к политическому и управленческому секторам, к политике и государственной экономике»¹¹.

Однако, в отличие от тех, кто разводил процессы принятия экономического решения и решения политического (например, Збигнев Бжезинский), школа Общественного выбора их объединяет.

Подход к политике в терминах рынка означает, что полностью пересматриваются природа и правила взаимодействия между основными политическими акторами. Их мотивация и поведение рассматриваются с позиций так называемого «методологического индивидуализма». «Несмотря на то, что люди всегда действуют в определенном социальном окружении, – объясняет позицию экономистов-неоклассиков Наталья Алтухова, – методологический индивидуализм объясняет любые общественные действия в терминах индивидуальной мотивации. Тем самым из рассмотрения исключаются коллективы людей (такие как классы, законодательные органы и политические партии) как сознательно действующие на основании общепризнанной структуры предпочтений»¹². С точки зрения методологического индивидуализма, достойным науки объяснением общественных событий является анализ мотивов индивидуального поведения и признание их рационально-эгоистической природы.

¹⁰ С. Афонцев, *Политические рынки и экономическая политика*. – М.: Изд. Комкнига, 2010, с.18.

¹¹ Дж. Бьюкенен, *Конструкция экономической политики*. – М.: Изд. Дело 1997 - С.49.

¹² Н. Алтухова, *Политический рынок и его специфика в современной России*, Интернетресурс: https://superinf.ru/view_helpspud.php?id1835, 29.05.2017.

Отсюда можно сделать вывод, что принятие политологами методологии Общественного выбора привело к формированию «рыночной» концепции политики: избиратели уподобляются потребителям, а политические партии и лидеры – предпринимателям, предлагающим широкий набор услуг и меньшие налоги в обмен на голоса; политическая пропаганда трансформируется в коммерческую рекламу; правительственные учреждения рассматриваются как государственные фирмы, существование которых зависит от того, покрывает ли получаемая в результате их деятельности политическая поддержка расходы на содержание. Вся политическая система рассматривается Общественным выбором как гигантский рынок спроса и предложения общественных товаров и услуг.

Новаторские идеи в области теоретического обоснования применения категории «рынок» в политике выдвигают также российские обществоведы. Денис Нежданов утверждает, что политическое противоборство относится к числу информационных рисков, требующих введения носителями политического интереса особого режима управления общественным мнением и сознанием. «Такой коммуникативный режим призван обеспечивать контроль над восприятием динамических процессов в социально-политической сфере зачастую в непрямой, иносказательной, метафорической форме»¹³. Научную метафору автор определяет как «проекцию опыта применения знания об изученном феномене в плоскость другого явления по принципу их сходства по ряду системообразующих критериев, что позволяет закономерным образом расширить круг познания слабоизученного явления за счет привлечения по аналогии опыта, терминологии и инструментария исследования более полно изученных феноменов»¹⁴. Автор доказывает, что метафоризация рынка является важным инструментом производства нового научного знания, свидетельством чего является активное воссоздание и широкое использование новаторских политологических терминов и понятий, выступающих производными метафоризации теории рынка в социально-политических исследованиях. Денис Нежданов обосновывает также факт, что концептуальная фундаментальность теории политического рынка, во-первых, базируется на постулате о том, что рыночные свойства власти в идеале демонстрируют ее дополнительные возможности по конкурентному, но не насильственному управлению подвластным ей обществом. Во-вторых, теория политического рынка дает максимально прозрачную интерпретацию интересов участников, взаимодействующих в условиях демократической политической системы. В-третьих, легитимизация теории политического рынка в плоскости политологического знания во многом способствует обогащению инструментария политических практик, призванных способствовать повышению эффективности борьбы за власть различных общественных сил. Последнее становится возможным в ходе заимствования приемов и технологий конкурентной борьбы, применяемых на рынке частных благ для использования в борьбе политической.

Анализируя особенности развития российского транзитивного политического рынка, Д.Нежданов вводит понятие «субметафора партийного дизайна». Под субметафорой в исследовании автора понимается производная от системообразующей научной метафоры категория. «Субметафора способна дополнять

¹³ Д. Нежданов, *Политический рынок как метафора* / «Социум и власть», 2008, №3 - С. 73.

¹⁴ Д.Нежданов, О. Русакова, *Метафора «политический рынок» как методологическая основа и дискурсивный компонент политических исследований* / «Полис», 2009, №4. – С. 109.

и иллюстрировать опыт применения и масштаб эвристичности «старшей» метафоры за счет достоверного отражения коэффициента подобия метафорического переноса знания об одном феномене в плоскость феноменологии другого сравнительно малоизученного явления»¹⁵. Субметафора, по мысли автора, стимулирует появление новых верифицируемых гипотез и обоснованность знания о незнакомом предмете исследования.

Российский автор верно отмечает, что субметафора дизайнера весьма плодотворна для понимания тенденции развития современных политических рынков, в особенности транзитивных стран. Проецируя признаки дизайнера в плоскость партийной конкуренции, можно обнаружить, что современные партии, благодаря своим репрезентативным символическим и структурным качествам, в последнее время больше напоминают художественный проект, чем общественные политические объединения. Эта черта особенно характерна для рынка партий посттоталитарных государств (Казахстан, Молдова, Украина).

Современный партийный дизайн характеризуется исследователем, как совокупность специально формируемых и изменяемых внутриорганизационных и публичных характеристик партии, внедряемых в ходе ее функционирования на рынке в целях повышения уровня популярности и масштабов влияния, а также обеспечения эффективности и эргономики управления партией со стороны ее создателей и управляющих. Примером может служить партия Серджио Берлускони «Вперед, Италия» и польская партия Ярослава Качинского «Право и справедливость».

Суммируя аргументы ученых, способствующих закреплению концепта «рынок» в качестве легитимного источника нового знания в прикладной политологии, можно выявить значительное сходство рынка коммерческих благ и пространства политической борьбы. Так, во-первых, в условиях демократии у избирателя всегда существует выбор. Во-вторых, общей чертой вышеупомянутых рынков выступает наличие условий для осуществления своеобразного обмена; в третьих – усиливается соперничество акторов, вовлеченных в эти процессы. В-четвертых, метафоризация категории политический рынок рельефно подчеркивает преобладание сходных черт над различиями в сравнении двух уникальных систем общественного обмена.

Итак, в гносеологическом аспекте термин «политический рынок - это допустимая научная абстракция, учитывая, что в онтологическом она имеет наполненное объективное содержание: партии и политики – продавцы; избиратели – покупатели; средства массовой коммуникации – посредники, а выборы – обмен ценностями. Как писал Джонатан Свифт, «политика – это игорный притон, в котором зрители рискуют проиграть так же, как и игроки»¹⁶.

3. ОСОБЕННОСТИ РЫНКА ТРАНЗИТИВНОГО ОБЩЕСТВА

Политический рынок, в том числе транзитивного общества, представляет собой коммуникативное пространство, в котором проходит соперничество между политиками и организациями, к которым они принадлежат, за политическую власть,

¹⁵ Д. Нежданов, *Научная метафора в контексте типологии метафор политической науки* / «Социум и власть», 2011, №2. – С. 42.

¹⁶ В. Зубков, *Мудрость тысячелетия* - М.: Изд. Олма-Пресс, 2008 - С. 317.

данную избирателями. Денис Нежданов характеризуя это явление, пишет, что «использование метафоры политического рынка позволяет выделить в качестве наиболее важного фактора, определяющего электоральный успех политических партий, номенклатурно-бюрократический характер их создания, характеризуемый наделением сил, лояльных действующей исполнительной власти, особыми привилегиями в условиях политической борьбы»¹⁷.

Это та часть общественного пространства, в которой заключаются политические транзакции между избирателями и политиками. Несомненно, это также условное явление, обозначающее территорию столкновения между борющимися за власть политическими субъектами в рамках права, регулирующего течение избирательных кампаний»¹⁸.

В таком понимании политический рынок представляет собой часть политического пространства, в которой происходят политические транзакции: покупаются, продаются и обмениваются политические продукты между актерами политической жизни — продавцами (предлагающими) и покупателями (приобретающими). Условием существования политического рынка, подчеркивают польские исследователи, является конкуренция, возможность представить собственный продукт и выбрать из представленных на рынке политических предложений (см. Антошевский, Ежинский, Хербут). Другие дефиниции подчеркивают транзакционный характер рынка (Дзевинский, Вжосек). Первый автор пишет, что его можно понимать «как совокупность избирателей и субъектов, стремящихся получить их голоса». Можно также обозначить его как процесс интеракции между избирателями, выступающими в роли потребителей, приобретающих при помощи избирательного акта политический товар, и политиками или политическими партиями, выступающими как разновидность поставщиков и продавцов этого товара.

Расширенную концепцию понимания политического рынка, основанную на данном подходе предлагает Марек Семпах: современная маркетинговая концепция политики предполагает два дефиниционных подхода к современному, в основном демократическому политическому рынку: основной и расширенный. Согласно основному подходу, проблемы рынка можно определить как форму связи, выступающей между участниками политической жизни, при которой выделяются следующие взаимозависимости между элементами рынка:

Предложение ↔ Цена ↔ Спрос

Эта схема представляет три основные элемента, выступающие на политическом рынке. Первым является политический товар, представляющий предложение, в состав которого входят, как выше указывалось, следующие компоненты: кандидат, политическая партия, политическая идея. Кандидаты, политические партии и политические идеи образуют политический продукт, предлагаемый на политическом рынке. Получателями такого предложения являются избиратели – граждане, создающие спрос, адресаты политического предложения. Автор пишет, что на политическом рынке цена всегда остается идентичной, ею является общественная

¹⁷ Д. Нежданов, *Политический рынок как метафора современных политических исследований: Автореферат дис. доктора политических наук* – Екатеринбург: 2010.

¹⁸ P. Dzieciński, *Marketing polityczny*, Włocławek 2007, s. 37.

поддержка, которая не может быть предметом рыночной игры, как это происходит на экономическом рынке. Избиратель имеет только один голос, которым платит за возможность выбрать своего политического представителя. Он не может получить дополнительное право отдать свой голос, и это приводит к тому, что цена на политическом рынке остается всегда одинаковой и не подвергается каким-либо колебаниям.

Подводя итог, Семпах подчеркивает, что подобные схемы не отражают в полной мере реалии и требования политического рынка, так как они разработаны на базе основного определения рынка. Поэтому, подчеркивает автор, «следует сосредоточиться на углубленной дефиниции в политическом аспекте, которая в полной мере передает характеристику, а прежде всего вызовы, которые ставит современный политический рынок. Можно, следовательно, принять формулу, что политический рынок является формой связи, выступающей между участниками политической жизни – кандидатами, политическими партиями с одной стороны и избирателями с другой стороны, которые функционируют в среде взаимодействия с масс-медиа, обществом, группами интересов, другими партиями, а также спонсорами»¹⁹.

С этой концепцией перекликается универсальное определение политического рынка, представленное российским автором Квасовой: «Политический рынок – система отношений между субъектами политического процесса, возникающая по поводу производства, распределения и обмена ресурсов общественного влияния, используемого для достижения политических целей, удовлетворения политических интересов и реализации политических притязаний в рамках социальных институтов, определяющих структуру, уровни, формы и способы взаимодействия субъектов»²⁰.

Часто употребляется также понятие избирательного рынка, который, однако, следовало бы, как пишет Павел Дзецинский, считать особой формой проявления политического рынка. В итоге, отмечает автор, нужно принять двойственное «понимание понятия политического рынка. С одной стороны, его составляет совокупность избирателей, за чьи голоса борются политики, партии или избирательные комитеты в момент выборов, старающиеся продать избирателем свои политические товары в виде конкретных кандидатов на определенные выборные должности»²¹.

С другой стороны, заключает автор, это будет тоже абстрактно понимаемое коммуникационно-общественно-правовое пространство, где происходит специфический обмен между избирателями, которые являются родом покупателей, платящих голосами и поддержкой, и политическими партиями, политиками, избирательными комитетами и пр., выставяющими на продажу свой политический товар и борющимися за его поддержку. И наконец, категория избирательного рынка – термин совершенно новый в транзитивном обществе.

¹⁹ M. Sempach, *Koncepcja marketingowa wobec wyzwań współczesnego rynku politycznego* [w:] *Marketing polityczny: szanse czy zagrożenia dla współczesnej demokracji?*, red. P. Pawełczyk, Poznań 2007, s. 148–149.

²⁰ Г. Квасова, *Политический рынок: институциональный анализ*.

²¹ P. Dzieciński, *Marketing polityczny...*, s. 37.

4. ВЫВОДЫ

Итак, феномен транзитивного общества можно рассматривать, как минимум, в двух аспектах: социально-экономическом и политико-маркетинговом. В первом речь идет о его общественно-исторических категориях и инструментах политического маркетинга.

На первом плане здесь выделяется целесообразность, онтологическая рациональность использования в его функционально-структурном анализе понятия «рынок». Ясно, что он отличается от материального, это химера, абстракция, или, как говорят исследователи проблемы, «научная метафора». Однако, объективно это часть общественного пространства, в которой заключаются политические трансакции между избирателями и политиками. Несомненно, это также условное явление, обозначающее территорию столкновения между борющимися за власть политическими субъектами.

Таким образом, в транзитивном обществе рыночное пространство можно обозначить как процесс интеграции избирателей, выступающих в роли потребителей, приобретающих при помощи избирательного акта политический товар, и политиков и политических партий, выступающих как разновидность поставщиков и продавцов этого товара.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алтухова Н., *Политический рынок и его специфика в современной России*, Интернетресурс: https://superinf.ru/view_helpspud.php?id1835, 29.05.2017.
2. Афонцев С., *Политические рынки и экономическая политики*. - М.: Изд. Комкнига, 2010.
3. Березинский В., *Політичний ринок як атрибутивна властивість транзитивного суспільства*, «Грані», № 12, 2015.
4. Бьюкенен Дж., *Конструкция экономической политики*. - М.: Изд. Дело 1997.
5. Dzieciński P., *Marketing polityczny*, Wyd. Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej we Włocławku, Włocławek 2007.
6. Зубков В., *Мудрость тысячелетия*. - М.: Изд. Олма-Пресс, 2008.
7. Квасова Г., *Политический рынок: институциональный анализ: дис. канд. полит. наук: 23.00.02*. - Ростов-на-Дону 2007.
8. Кузнецова М., *Транзитивные общества: опыт философского поиска в работах А.А.Зиновьева* / «Межкультурная коммуникация», БГУ, Минск 2007.
9. Нежданов Д., *Политический рынок как метафора* / «Социум и власть», 2008, №3.
10. Нежданов Д., Русакова О., *Метафора «политический рынок» как методологическая основа и дискурсивный компонент политических исследований* / «Полис», 2009, №4.
11. Нежданов Д., *Научная метафора в контексте типологии метафор политической науки* / «Социум и власть», 2011, №2.
12. Нежданов Д., *Политический рынок как метафора современных политических исследований: Автореферат дис. доктора политических наук*. – Екатеринбург: 2010.
13. Федорова М., *К содержанию понятия «транзитивное общество»*, Вестник Вятского Госуниверситета. Социология, №4. - Вятка, 2010.
14. Sempach M., *Koncepcja marketingowa wobec wyzwań współczesnego rynku politycznego [w:] Marketing polityczny: szanse czy zagrożenia dla współczesnej demokracji?*, red. P. Pawełczyk, Wyd. Naukowe INPiD UAM, Poznań 2007.

THE GNOSEOLOGICAL JUSTIFICATION OF THE USE OF THE "MARKET" CATEGORY IN THE SPHERE OF POLICY OF A TRANS-ESTATE SOCIETY

The article considers the assumption of the use of the concept of the market in the study of the political and electoral sphere of a transitive society. Despite the wide application of this concept, especially in the CIS countries, an unambiguous idea of it from the authors did not work out. The article under this term is understood firstly, the society of post-totalitarian development in its transition to democracy, and secondly, the Eastern European states as a society of a special historical destiny due to their geographical location between Europe and Asia. One of the main paradigms of the knowledge of such a society is the concept of a political market, exploring socio-political processes in the form of updating market interactions of policy actors. The author of the article considers the hypothesis of the political market as a kind of scientific metaphor to be the key to the study of transitive societies. He tries to prove that market metaphorisation is an important tool in building a new scientific approach in the field of political marketing. From the content of the article it follows that, in the epistemological aspect, the category of the political market is a completely permissible scientific abstraction. Ontologically, this abstraction contains a completely tangible objective content: parties and politicians – suppliers, voters – buyers, mass media – intermediaries, and elections – the exchange of values.

Keywords: political market, transitive society, political metaphor, public choice theory.

UZASADNIENIE GNOSEOLOGICZNE WYKORZYSTANIA POJĘCIA „RYNEK” W SFERZE POLITYKI TRANZYTYWNEGO SPOŁECZEŃSTWA

W artykule rozpatruje się „dopuszczenie” zastosowania pojęcia rynek w badaniach polityko-elektoralnej sfery tranzytywnego (przejściowego) społeczeństwa. Mimo szerokiego zastosowania danego pojęcia, zwłaszcza w krajach WPN, badacze nie są jednoznaczni w jego określeniu. Autor publikacji stwierdza, że pod danym terminem rozumie się po pierwsze, społeczeństwo posttotalitarne w jego przejściu do demokracji, a po drugie, wschodnioeuropejskie kraje jako państwa osobliwego historycznego losu. Jednym z głównych paradygmatów do jego poznania jest koncepcja rynku politycznego, która pozwala badać także procesy w postaci odnawiania rynkowego współdziałania podmiotów polityki. Za klucz do takiego poznania tranzytywnego społeczeństwa autor uważa hipotezę rynku politycznego jako swoistej metafory naukowej. W artykule udowadnia się, że „metaforyzacja” rynku jest ważnym instrumentem wytwarzania nowej naukowej wiedzy w dziedzinie marketingu politycznego. W aspekcie gnoseologicznym termin rynek polityczny dla tranzytywnego społeczeństwa jest więc dopuszczalną abstrakcją, biorąc pod uwagę, że w ujęciu ontologicznym ona ma „wypełnioną” obiektywną treść: partie i politycy – sprzedający, wyborcy – nabywcy, środki komunikacji masowej – pośrednicy, natomiast wybory – wymiana wartości.

Słowa kluczowe: rynek polityczny, społeczeństwo tranzytywne, metafora polityczna, teoria społecznego wyboru.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.2

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Łukasz JUREŃCZYK¹

CHIŃSKA REPUBLIKA LUDOWA WOBEC PROGRAMU NUKLEARNEGO IRANU PO ZIMNEJ WOJNIE

Celami artykułu są analiza oraz ocena politycznych i gospodarczych okoliczności warunkujących stosunek Chińskiej Republiki Ludowej wobec programu nuklearnego Iranu po zimnej wojnie. Główną tezą jest stwierdzenie, że podejście Chin do atomowych aspiracji Iranu ewoluowało, od wsparcia, przez wstrzeźliwość, po ograniczone działania na rzecz ich wygaszenia. Rozwijanie przez państwa, w tym Iran, nielegalnych programów nuklearnych, na przełomie stuleci stało się sprzeczne z interesami Państwa Środka. Wspieranie tych działań przez Chiny obniżało ich międzynarodowy autorytet oraz pogarszało stosunki ze Stanami Zjednoczonymi i szerzej z Zachodem. W związku z tym Pekin zaangażował się w umacnianie międzynarodowego reżimu nieprolifracji broni masowego rażenia. Chinom zależało jednak, aby powstrzymanie programu nuklearnego Iranu nastąpiło przy możliwie najmniejszych kosztach dla partnera. Postawa taka miała przekonać Teheran, że długofalowo Pekin zainteresowany jest zacieśnianiem stosunków dwustronnych. W związku z tym Chiny kategorycznie sprzeciwiały się możliwości zastosowania rozwiązań militarnych, jak również oponowały przeciwko nakładaniu na Iran zbyt dotkliwych sankcji gospodarczych. Międzynarodowe negocjacje z udziałem Chin w kwestii programu nuklearnego Iranu w 2015 roku przyniosły porozumienie. Mimo, że aktywność Pekinu była ograniczona, to zrealizowane zostały zakładane przez niego cele, tj. Iran zobowiązał się do zamrożenia programu jądrowego w zamian za zniesienie sankcji gospodarczych, co odbyło się drogą dyplomatyczną. Problem nie został jednak ostatecznie rozwiązany i wokół kwestii programu nuklearnego Iranu ponownie wzrastają napięcia, co nie sprzyja interesom Chin.

Słowa kluczowe: Chińska Republika Ludowa, Iran, program nuklearny, stosunki polityczne, stosunki gospodarcze.

1. WPROWADZENIE

Chiny i Iran nawiązały stosunki dyplomatyczne w 1971 r. Stało się to za rządów w Chińskiej Republice Ludowej (ChRL) Przewodniczącego Komunistycznej Partii Chin (KPCh) Mao Zedonga (03.1943-09.1976), a w Iranie szachinszacha Mohammada Rezy Pahlawiego (09.1941-02.1979). Nawiązanie stosunków dyplomatycznych nastąpiło pomimo wyraźnych różnic ideologicznych między komunistyczną i absolutystyczną dyktaturą. Jeszcze głębsze przeciwstawności ideowe pojawiły się po przejściu w Iranie władzy przez teokratyczny reżim Najwyższego Przywódcy Iranu ajatollaha Ruhollaha Chomej-

¹ Dr Łukasz Jureńczyk, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy; e-mail: lukaszjuren-
czyk@o2.pl
Łukasz Jureńczyk, PhD, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz; e-mail: lukaszjuren-
czyk@o2.pl

niego (12.1979-06.1989). Koegzystencja państwa ateistycznego i wyznaniowego stała się możliwa dzięki wzajemnemu nieingerowaniu w sprawy wewnętrzne. Pekin i Teheran powstrzymywały się przed oceną rozwiązań systemowych partnera, a skupiły się na zacieśnianiu pokojowej współpracy. Była ona rozwijana w zasadzie niezależnie od istniejącej konstelacji międzyblokowej oraz zmiennego umiejscowienia w niej Chin i Iranu. Również w okresie pozimnowojennym współpraca między państwami była rozwijana. Kiedy w latach 90. XX wieku rozeszły się drogi Chin i Iraku, Iran pozostał na pewien czas jedynym przyjaznym wobec ChRL państwem rejonu Zatoki Perskiej².

Islamska Republika Iranu znajduje się na terenach bogatych w złoża gazu ziemnego i ropy naftowej, jednak z geopolitycznego punktu widzenia jej położenie jest niekorzystne. Przede wszystkim w jej bliskim sąsiedztwie znajdują się wrogie państwa o znacznym potencjale militarnym – Izrael i Arabia Saudyjska, które dysponują wsparciem nieprzyjaźnie nastawionego hegemonu – Stanów Zjednoczonych. Ponieważ Iran nie jest w stanie zrównoważyć konwencjonalnej przewagi militarnej tych państw, realizuje strategię bezpieczeństwa w oparciu o zasoby asymetryczne. Polega to głównie na wykorzystywaniu metod działań terrorystycznych. Równolegle w strategii obrony Iranu istotne znaczenie ma rozwój programu raketowego i nuklearnego, które mają zapewnić państwu odpowiednie zdolności odstraszania³. Programy te przez lata wspierane były przez Chiny. Obecnie współpraca Chin i Iranu w tych obszarach została zahamowana, co jest konsekwencją zarówno presji społeczności międzynarodowej, jak i przewartościowań, które nastąpiły w samym Pekinie.

Artykuł dotyczy podejścia Chińskiej Republiki Ludowej do programu nuklearnego Iranu. Jego celami są analiza oraz ocena politycznych i gospodarczych okoliczności wpływających na stosunek Chin do atomowych aspiracji Iranu. W artykule podjęto próbę wyjaśnienia, dlaczego stanowisko Chin w kwestii programu nuklearnego Iranu ewoluowało po zimnej wojnie na niekorzyść tego państwa. Stało się tak mimo, że Iran ma dość istotne znaczenie dla Chińskiej Republiki Ludowej.

2. OKOLICZNOŚCI POLITYCZNE

W 1992 r. Chińska Republika Ludowa stała się sygnatariuszem Traktatu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej (*Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons – NPT*). Mimo to do końca lat 90. XX w. Pekin był krytykowany, głównie przez Waszyngton, za domniemane łamanie zasad NPT⁴. Miał on w tym czasie dostarczać, przede wszystkim Iranowi i Pakistanowi, technologię jądrową i materiały, które mogły być wykorzystywane do realizacji ich programów atomowych. Równocześnie Chiny sprzedawały tym państwom elementy systemów balistycznych, które miały umożliwić im przenoszenie ładunków zarówno konwencjonalnych, jak i potencjalnie nuklearnych. Tym sposobem Chiny miały

² D. Zweig, *Modelling 'resource diplomacy' under hegemony: the triangular nature of Sino-US energy relations* [w:] *Sino-US Energy Triangles. Resource diplomacy under hegemony*, red. D. Zweig, Y. Hao, Routledge, London, New York 2016, s. 27.

³ A. Miarka, *Strategia bezpieczeństwa Islamskiej Republiki Iranu – wybrane aspekty* [w:] *Problemy bezpieczeństwa Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA)*, red. R. Bania, R. Czulda, K. Zdulski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 164.

⁴ Y. Shichor, *Much Ado about Nothing: Middle Eastern Perceptions of the 'China Threat'* [w:] *The China Threat: Perceptions, Myths and Reality*, red. H. Yee, I. Storey, Routledge, London, New York 2002, s. 314.

naruszać także Reżim Kontroli Technologii Raketowych (*Missile Technology Control Regime* – MTCR). Celem tego układu jest zapobieganie rozprzestrzenianiu systemów rakietowych zdolnych do przenoszenia ładunków o wadze przekraczającej 500 kg na odległość ponad 300 km. Wprawdzie do dnia dzisiejszego Chiny nie podpisały układu o MTCR, jednak w 1992 r. zobowiązały się przestrzegać jego postanowień⁵.

Stany Zjednoczone na bieżąco kontrolowały, czy Chiny nie sprzedają Iranowi nielegalnych technologii i systemów uzbrojenia. W 1993 r. doszło z tego powodu do incydentu dyplomatycznego, gdy amerykański okręt wojenny zatrzymał na trzy tygodnie na wodach międzynarodowych Oceanu Indyjskiego chiński statek *Yinhe* („Droga mleczna”). Opierając się o dane wywiadowcze Waszyngton argumentował, że statek ten przewoził do Iranu materiały do produkcji broni chemicznej. Za zgodą władz w Pekinie statek został przeszukany w porcie w Arabii Saudyjskiej przez wspólną komisję amerykańsko-saudyjską. Mimo, że nie znaleziono śladów zabronionych materiałów, rząd Stanów Zjednoczonych nie przeprosił za incydent. Po jego zakończeniu Waszyngton utrzymywał, że chińskie przedsiębiorstwa zbrojeniowe dostarczały do Iranu materiały do produkcji broni masowego rażenia za pośrednictwem Hong Kongu. Pekin z kolei odebrał incydent, jako próbę zakłócenia przez Waszyngton jego stosunków z państwami rejonu Zatoki Perskiej⁶.

Mimo rzeczywistych i domniemyanych naruszeń NPT i MTCR, od lat 90. XX wieku w Chinach ewoluowało stanowisko w kwestii nieprolifracji broni jądrowej i systemów ich przenoszenia. Stopniowo ograniczały one wspierane nielegalnych programów jądrowych i raketowych oraz podejmowały wysiłki na rzecz przestrzegania międzynarodowych porozumień w tym zakresie. Zmiana ta wynikała między innymi z obaw o rywalizację kolejnych państw atomowych, głównie Indii z Pakistanem oraz potencjalnych negatywnych konsekwencji dla ChRL.

W latach 90. XX w. Chiny przejawiały transakcyjne podejście do kwestii wspierania irańskiego programu nuklearnego. Odstąpienie od niego głównie uzależniały od ustępstw Stanów Zjednoczonych w kwestii Tajwanu⁷. Przykładowo, gdy w 1992 r. USA sprzedała Tajwanowi 150 samolotów F-16, ChRL zawarła formalne porozumienie z Iranem nt. współpracy w zakresie energii jądrowej⁸. Oficjalnie porozumienie dotyczyło energetyki cywilnej, jednak jego realizacja w praktyce mogła przyczynić się do rozwoju także wojskowego programu jądrowego tego państwa. Ostatecznie Pekin zobowiązał się zakończyć wspieranie irańskiego programu atomowego w październiku 1997 r. Uczynił to w zamian za obietnicę Waszyngtonu zezwolenia sprzedaży przez amerykańskie przedsiębiorstwa do Chin sprzętu i technologii z obszaru energetyki jądrowej⁹. Mimo oficjalnej deklaracji Pekinu, Waszyngton przez kilka lat oskarżał go jednak o ambiwalencję w tej sprawie. Chiny miały między

⁵ J. Glaubitz, *The China Threat - A European Perspective* [w:] *The China Threat: Perceptions, Myths and Reality...*, s. 120.

⁶ D. Zha, *Debating Energy Security in China: Ideas and policy options* [w:] *China's Global Quest for Resources. Energy, Food and Water*, red. F. Wu, H. Zhang, Routledge, London, New York 2017, s. 49.

⁷ R.S. Ross, *Chinese Security Policy. Structure, power and politics*, Routledge, London, New York 2009, s. 140.

⁸ D.V. Hickey, K. Lu, *Friend or foe: Washington, Beijing, and the dispute over US security ties to Taiwan* [w:] *Conflict and Cooperation in Sino-US Relations. Change and continuity, causes and cures*, red. J.-M.F. Blanchard, S. Shen, Routledge, London, New York 2015, s. 99.

⁹ J.-M.F. Blanchard, *A primer on China-US relations, 1949-2008: a friend in need is a friend indeed* [w:] red. *Conflict and Cooperation...*, s. 31.

innymi prowadzić z Iranem negocjacje na temat dostarczenia mu kilkuset ton chemikaliów potrzebnych do wzbogacania uranu w nuklearnym centrum badawczym w Isfahan. Porozumienie prawdopodobnie nie doszło do skutku z powodu zdecydowanego protestu ze strony Waszyngtonu¹⁰.

Na przełomie wieków Chiny znacząco zmniejszyły swoją współpracę w obszarze technologii jądrowych, a także raketowych, z Iranem, jak również z Pakistanem. W 2004 r. Pekin przystąpił do tzw. Grupy dostawców jądrowych (Nuclear Supplies Group), której celem jest zapobieganie proliferacji broni atomowej przez kontrolę eksportu technologii, sprzętu i materiałów, które mogłyby być wykorzystane do jej produkcji. Zgodził się również na uczestnictwo w systemie kontroli eksportu, w tym technologii podwójnego zastosowania. W pierwszej dekadzie XXI wieku Chiny przejawiały wzrastającą frustrację aspiracjami Iranu wejścia w posiadanie głowicy atomowej. Okazywały również niezadowolenie ze sprzedaży przez Pakistan do kilku państw, w tym do Iranu, materiałów i technologii nuklearnych. Pekin czuł się za to odpowiedzialny, ponieważ większość z tych technologii zaimportowana została we wcześniejszych dekadach z ChRL. Ponadto Pakistan był najbliższym partnerem Chin w Azji Południowej. Działania te pośrednio godziły więc w wizerunek Chin, jako aktywnego obrońcy NPT¹¹. Jeszcze bardziej podważały go jednak sukcesy programów atomowego i raketowego Korei Północnej. Mimo, że Pekin był *de facto* protektorem i patronem Pjongjangu, to nie był w stanie wpłynąć na jego kontrowersyjną politykę¹².

Od początku XXI w. narastały międzynarodowe napięcia wokół programu atomowego Iranu. W styczniu 2002 r. Prezydent George W. Bush (01.2001 – 01.2009) przedstawił koncepcję tzw. „osi zła” (the Axis of Evil”). W swoim głównym założeniu przypominała ona dualistyczny podział świata na dobro i zło ze staroirańskiego zoroastrizmu, czy bazującego na nim manicheizmu. Do grupy państw „ciemności” zaliczył tyraniczne reżimy państwowe, które miały wspierać międzynarodowy terroryzm i próbować nielegalnie pozyskać broń jądrową, tj. Iran, Irak i Koreę Północną¹³. Postawa amerykańskiego prezydenta w wielu państwach przyjęta została z niechęcią i sceptycyzmem. Tak było w Chinach, których władze sprzeciwiają się prostej dychotomii świata i gotowe są współpracować z państwami o różnych systemach politycznych, społecznych i gospodarczych, na zasadzie nieingerencji w sprawy wewnętrzne¹⁴.

Tego samego roku Amerykanie ujawnili dane wywiadowcze, według których w Iranie zbudowano dwie nowe instalacje nuklearne. Pekin kalkulował wtedy, czy bardziej opłacalne będzie dla niego popieranie stanowiska Teheranu, czy Waszyngtonu¹⁵. Prowadząc tę analizę władze Chin miały świadomość, że zbyt bliskie relacje z Iranem mogły poważnie

¹⁰ Y. Shichor, *Much Ado...*, s. 324.

¹¹ T.D. Hoyt, *US-China cooperation: the role of Pakistan after the death of Osama bin Laden* [w:] *China's Strategic Priorities*, red. J.H. Ping, B. McCormick, Routledge, London, New York 2016, s. 123.

¹² M. Lanteigne, *Chinese Foreign Policy. An introduction. Third Edition*, Routledge, London, New York 2016, s. 105, 107.

¹³ Ch.-Y. Shih, Ch.-Ch. Huang, *The identity and international role of China: relational grand strategy* [w:] *China's International Roles*, red. S. Harnisch, S. Bersick, J.-C. Gottwald, Routledge, London, New York 2016, s. 64.

¹⁴ D. Zweig, *Modelling...*, s. 26.

¹⁵ J.V. Garver, *The US factor in Sino-Iranian energy relations* [w:] *Sino-US Energy Triangles...*, s. 208.

nadwyrężyć ich stosunki również z innymi państwami, w tym głównie z Arabią Saudyjską i Izraelem¹⁶. Presja międzynarodowa i dostrzeżenie szerszej perspektywy potencjalnych zysków i strat skłoniło Chiny do ograniczenia współpracy z Iranem i współdziałania ze społecznością międzynarodową w celu zahamowania jego programu nuklearnego. Od 2006 r. Pekin poparł kilka rezolucji Rady Bezpieczeństwa Organizacji Narodów Zjednoczonych (RB ONZ) nakładających sankcje gospodarcze na Iran.

Chiny poddane zostały znacznej presji międzynarodowej, szczególnie ze Strony USA i ich sojuszników z Bliskiego Wschodu oraz państw Unii Europejskiej. Musiały ustąpić, ponieważ zależało im na byciu postrzeganym za mocarstwo, które wnosi istotny wkład w utrzymanie międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa. Gdyby odrzuciły propozycję współpracy międzynarodowej w sprawie Iranu, mogłyby być oskarżone o przedkładanie partykularnych interesów gospodarczych ponad cele społeczności międzynarodowej¹⁷. Przede wszystkim jednak Chiny godziły się na umiarkowane sankcje wobec Iranu, ponieważ im samym zależało na porzuceniu przez Iran programu atomowego¹⁸. Przywódcy KPCh zdawali sobie sprawę, że kontynuowanie go przez Teheran prowadziło do nasilenia się wyścigu zbrojeń w regionie. Mogło również zachęcić inne państwa do rozpoczęcia własnych programów atomowych¹⁹. Ponadto dawałoby Waszyngtonowi argument do intensyfikacji rozwoju programu tarczy antyrakietowej, która godzi w zdolności odstraszania nuklearnego ChRL. Najgorszy scenariusz zakładał nawet interwencję zbrojną USA lub Izraela w Iranie. Pekin stał jednak na stanowisku, że Teheran powinien mieć prawo do rozwoju cywilnej energetyki jądrowej. Leżało to w interesie Chin, które chcą się stać istotnym eksporterem tej technologii²⁰.

Mimo zgody na kolejne tury sankcji Pekin starał się podtrzymywać intensywne relacje polityczne z Teheranem. Pokazuje to liczba spotkań na wysokim szczeblu politycznym (od poziomu wiceministerialnego wzwyż), których w 2003 r. było 3, w 2004 r. 11, w 2005 r. 14, w 2006 r. 10, w 2007 r. 17, w 2008 r. 12, w 2009 r. 8, w 2010 r. 7 i w 2011 r. 11. Podczas spotkań rozmowy dotyczyły głównie kwestii gospodarczych, w tym transportu, rolnictwa, przemysłu stoczniowego, technologii informacyjnych i przemysłu zbrojeniowego. Pojawiały się również inne kwestie, w tym dotyczące bezpieczeństwa. Nie pomijano także kontrowersyjnego problemu irańskiego programu atomowego²¹.

W 2006 r. rozpoczęły się negocjacje w formacie P5+1, czyli pięciu stałych członków RB ONZ (Chin, Francji, Rosji, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii) oraz Niemiec na rzecz dyplomatycznego rozwiązania problemu programu atomowego Iranu. Przez pierwsze lata współpraca tego gremium nie przynosiła oczekiwanych rezultatów. Iran kontynuował uzdatnianie uranu, a społeczność międzynarodowa nakładała na niego sankcje. Z po-

¹⁶ M. Herberg, *US energy security strategy and China's energy diplomacy* [w:] *Sino-US Energy Triangles...*, s. 66.

¹⁷ J.V. Garver, *The US factor...*, s. 212.

¹⁸ R.G. Sutter, *Dialogues and their implications in Sino-American relations* [w:] *Conflict and Cooperation...*, s. 191.

¹⁹ W. Yizhou, *China-US-EU relationship in a changing era* [w:] *US-China-EU Relations. Managing the new world order*, red. R.S. Ross, Ø. Tunsjø, Z. Tuosheng, Routledge, London, New York 2010, s. 195.

²⁰ J.-M.F. Blanchard, S. Shen, *Taking the temperature of China-US conflict and cooperation: an introduction* [w:] *Conflict and Cooperation...*, s. 8.

²¹ J.V. Garver, *The US factor...*, s. 219.

wodu impasu w 2012 r. służby USA i Izraela przeprowadziły nawet serię ataków cybernetycznych na irańskie placówki nuklearne²². Dopiero 24 listopada 2013 r. zawarto w Genewie tymczasowy Wspólny Plan Działania (Joint Plan of Action). W ramach porozumienia Iran zobowiązał się do okresowego zamrożenia programu nuklearnego i częściowego wycofania się z niego w zamian za złagodzenie międzynarodowych sankcji gospodarczych. 14 lipca 2015 r. we Wiedniu państwa P5+1 i Iran podpisały Wspólny Całościowy Plan Działania (Joint Comprehensive Plan of Action – JCPOA). W jego ramach Iran zgodził się na zniszczenie większości zapasów wzbogaconego uranu, rezygnację z budowy reaktorów na ciężką wodę i regularne kontrole inspektorów Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej (International Atomic Energy Agency MAEA/IAEA) w swoich ośrodkach nuklearnych. W zamian społeczność międzynarodowa zniosła sankcje gospodarcze z tego państwa.

W trakcie negocjacji w ramach P5+1 Pekin zdecydował się zająć „tylne miejsce”, a jego rola w wynegocjowaniu ostatecznego porozumienia była marginalna. Chiny przede wszystkim opowiadały się przeciwko możliwości użycia siły przeciwko Iranowi²³. Nie godząc się na przeprowadzenie interwencji zbrojnej w tym kraju wzywały strony do prowadzenia dialogu²⁴. Mimo ograniczonego wkładu w rozmowy oczekiwania Chin zostały zaspokojone. Z Iranu zdjęto międzynarodowe sankcje, a ten obiecał zakończenie programu jądrowego. Co najważniejsze problem rozwiązano drogą dyplomatyczną²⁵. Warto nadmienić, że rok przed zawarciem końcowego porozumienia, tj. we wrześniu 2014 r., ChRL i Iran przeprowadziły wspólne ćwiczenia marynarek wojennych²⁶. Mogło być to ostrzeżeniem dla Zachodu przed stosowaniem nacisków wojskowych, jak i symptomem powrotu do zacieśniania stosunków między państwami. Warto zauważyć, że zarówno Chiny, jak i Iran, są dla USA jednymi z najpoważniejszych rywali w Azji. W odróżnieniu od Iranu, z Chinami łączą je jednak rozwinięte, wielopłaszczyznowe stosunki. W Pekinie z oburzeniem przyjęto zapis z Department of Defense Strategic Guidance ze stycznia 2012 r., w którym państwa te zostały zestawione ze sobą, jako „potencjalni przeciwnicy” USA²⁷.

Dla Pekinu program nuklearny Teheranu stanowi także barierę przed włączeniem Iranu do regionalnej współpracy. Porzucenie przez Iran aspiracji nuklearnych jest kluczowym warunkiem na drodze tego państwa do członkostwa w Szanghajskiej Organizacji Współpracy (Shanghai Cooperation Organisation – SCO). Wymagają tego bowiem od Iranu dominujące w organizacji Chiny i Rosja, w których interesie leży przyłączenie tego państwa²⁸. Dużo ważniejsze jest to dla samego Iranu, ponieważ stworzyłoby mu lepsze możliwości

²² M. Tai, *US-China Relations in the Twenty-First Century. A question of trust*, Routledge, London, New York 2015, s. 144.

²³ M. Lanteigne, *Chinese...*, s. 40.

²⁴ A. Kizekova, *Chinese regionalism: balancing and constraint in the Shanghai Cooperation Organisation* [w:] *China's Strategic Priorities...*, s. 142.

²⁵ Y. Shichor, *Maximising output while minimising input: change and continuity in China's Middle East policy* [w:] *Chinese Foreign Policy Under Xi*, red. H.T. Boon, Routledge, London, New York 2017, s. 110.

²⁶ *Ibidem*, s. 120, 124.

²⁷ P.C. Saunders, *China's rising power and the U.S. rebalance to Asia: implications for U.S.–China relations* [w:] *China's Power and Asian Security*, red. M. Li, K.M. Kemburi, Routledge, London, New York 2015, s. 99.

²⁸ W jej skład wchodzi Chiny, Rosja, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Uzbekistan, Indie i Pakistan.

rozwoju oraz pozwoliłoby ostatecznie wyjść z izolacji międzynarodowej w sferze politycznej i militarnej. 24 marca 2008 r. Iran, jako państwo obserwator, zgłosił wniosek o pełne członkostwo w organizacji. Jego zaakceptowanie nie było jednak możliwe, ponieważ wykluczało to fakt objęcia Iranu sankcjami ONZ. Po ich zniesieniu Przewodniczący ChRL Xi Jinping (03.2013-...) podczas spotkania z Prezydentem Iranu Hasanem Rouhanim (08.2013-...) w Teheranie 23 stycznia 2016 r. w zapowiedział wsparcie dla dążeń Iranu do pełnego członkostwa w organizacji²⁹. W trakcie tej wizyty głowy państw zdecydowały o podniesieniu poziomu stosunków dwustronnych do „wszechstronnego strategicznego partnerstwa”. Liderzy zagwarantowali sobie wzajemne wyrzeczenie się użycia siły lub jej groźby, wspierania działalności terrorystycznej oraz nakładania niesprawiedliwych sankcji³⁰. Ta pierwsza od 14 lat wizyta przywódcy Chin w Iranie w obu krajach uznana została za sukces i symboliczny powrót do intensyfikacji wzajemnych relacji.

3. OKOLICZNOŚCI GOSPODARCZE

Mimo wspomnianych wcześniej różnic ideologicznych Chiny i Iran od lat 80. XX wieku zacieśniały relacje gospodarcze. Działo się to wbrew Stanom Zjednoczonym, które próbowały izolować na arenie międzynarodowej islamistyczny reżim³¹. ChRL krytykowana była przez Zachód za współpracę gospodarczą z Iranem, postrzeganym za „państwo łotrowskie” („rogue state”). Najpoważniejsza dezaprobata dotyczyła sprzedaży do Iranu technologii wojskowych, w tym przede wszystkim nuklearnych i raketowych. Po zakończeniu zimnej wojny naciski społeczności międzynarodowej, w tym głównie USA i Izraela, uległy nasileniu. W jej wyniku w 1992 r. Chiny wycofały się ze sprzedaży Iranowi dwóch badawczych reaktorów atomowych o mocy 20 MW. Pekin po raz pierwszy przyznał wtedy publicznie, że dostarczał do Iranu technologię jądrową dla celów naukowych, badawczych, medycznych i szkoleniowych. W lipcu 1993 r. Chiny zdecydowały się dostarczyć do Iranu cywilny reaktor jądrowy o mocy 300 MW oraz pomóc mu w poszukiwaniu złóż paliwa nuklearnego i produkcji prętów paliwowych do tego reaktora. Pojawiające się regularnie zarzuty, że chińsko-irańska współpraca nuklearna tego okresu miała również wymiar militarny były każdorazowo negowane zarówno przez Pekin, jak i Teheran. Stanowiska te zdawały się potwierdzać kontrole prowadzone przez inspektorów z MAEA. We wrześniu 1995 r. Waszyngton poinformował, że Chiny ostatecznie wycofały się z transakcji dotyczącej cywilnego reaktora. Zaprzeczyły temu strony porozumienia, wskazując, że została ona jedynie zawieszona z powodów technicznych i finansowych³². W kolejnych latach projekt nie został jednak zrealizowany.

²⁹ L. Kushki, *Envoy: China endorses Iran's SCO accession, never been a con*, „Teheran Times”, 6 June 2017, <http://www.tehrantimes.com/news/414035/Envoy-China-endorses-Iran-s-SCO-accession-never-been-a-con> (dostęp: 10 stycznia 2018 r.).

³⁰ *China, Iran lift bilateral ties to comprehensive strategic partnership*, 23 January 2016, http://www.chinadaily.com.cn/world/2016xivisitmiddleeast/2016-01/23/content_23215522.htm (dostęp: 28 listopada 2017 r.).

³¹ J.J. Ewing, *China, the United States and non-traditional security: low-hanging fruit or fool's gold?* [w:] *New Dynamics in US-China Relations Contending for the Asia-Pacific*, red. L. Mingjiang, K.M. Kemburi, Routledge, London, New York 2015, s. 149.

³² Y. Shichor, *Much Ado...*, s. 322.

W okresie dwóch ostatnich dekad XX wieku Iran był kluczowym importerem broni z ChRL spośród państw Bliskiego Wschodu. W latach 1979–1988 Chiny sprzedały Iranowi uzbrojenie za kwotę 1,958 mld dol., a w latach 1989–1998 za kwotę 1,424 mld dol.³³ W latach 1995–1997 udział Iranu w bliskowschodnim imporcie chińskiej broni wyniósł aż 85%. Ponadto między 1983 a 1997 r. Chiny były głównym dostawcą broni do tego państwa, sprzedając mu w poszczególnych latach od 1/3 do 1/2 całości zamówień³⁴. W XXI wieku poziom sprzedaży uległ znaczącemu obniżeniu, ponieważ w latach 1999–2014 jej wartość wyniosła już tylko 863 mln dol.³⁵ Spowodowane było to sankcjami ONZ nakładanymi na handel bronią z Iranem i międzynarodową presją na Chiny w tym zakresie. Mimo, że spadek jest widoczny, to handel bronią między państwami ma nadal istotne znaczenie dla obu partnerów.

Z punktu widzenia tworzenia przez Iran zdolności odstraszania, szczególnie ważne było nabywanie systemów raketowych. Do początku lat 90. XX wieku do Iranu trafiło między innymi większość z 300 sprzedanych przez Chiny na Bliski Wschód przeciwokrętowych rakiet HY (Hǎiyīng – „Morski Orzeł”)-2. W połowie lat 90. XX wieku Chiny sprzedały Iranowi bardziej zaawansowane technologicznie przeciwokrętowe – pociski manewrujące C-801 i C-802 w liczbie ok. 200. Dopiero na przełomie 1997 i 1998 r. Chiny zapewniły społeczność międzynarodową, że zaprzestaną sprzedaży do Iranu pocisków manewrujących oraz dostarczania mu technologii potrzebnych do ich modernizacji. Wcześniej Chiny miały również zaopatrzyć Iran w technologię umożliwiającą mu unowocześnianie rakiet balistycznych ziemia-ziemia typu Scud³⁶. Według ekspertyz amerykańskiego *think tanku* RAND Corporation, dzięki pomocy z Chin Iran znacząco rozwinął także własną bazę przemysłu obronnego, w tym raketowego, przez co stał się bardziej autonomiczny w tym zakresie³⁷.

Sprzedaż przez Chiny technologii zbrojeniowych, w tym systemów raketowych, przede wszystkim motywowana była czynnikami ekonomicznymi. Ponadto Chiny zainteresowane były wzmocnieniem potencjału militarnego państw, które znajdowały się w konflikcie z ich globalnym rywalem – Stanami Zjednoczonymi. W niewystarczającym stopniu Pekin brał pod uwagę kwestię wpływu transferu broni na stabilności regionów, do których trafiała, w tym Bliskiego Wschodu³⁸. Za zaopatrywanie Iranu w technologie raketowe w maju 2003 r. Stany Zjednoczone nałożyły sankcje na jedno z największych chińskich przedsiębiorstw – Norinco. Firmie zakazano eksportu towarów do USA przez okres dwóch lat, co naraziło ją na straty rzędu 100 mln dol. Działanie Waszyngtonu miało uzmysłowić Pekinowi, że nieprolifercja niedozwolonych technologii zbrojeniowych jest dla USA jedną z kluczowych kwestii w relacjach z Chinami³⁹.

Współpraca handlowa między Iranem i Chinami nie dotyczy tylko sektora uzbrojenia. W 2017 r. ChRL zaimportowała z Iranu towary o wartości 18,57 mld dol., co stanowiło 25 procent więcej niż w 2016 r. W analogicznym roku ChRL wyeksportowała do Iranu towary

³³ SIPRI, *Arms Transfer Database*, za: Y. Shichor, *Maximising output...*, s. 120.

³⁴ Y. Shichor, *Much Ado...*, s. 316.

³⁵ SIPRI, *Arms Transfer Database*, za: Y. Shichor, *Maximising output...*, s. 120.

³⁶ Y. Shichor, *Much Ado...*, s. 317–319, 322.

³⁷ *Ibidem*, s. 314, 316.

³⁸ J. Glaubitz, *The China...*, s. 120.

³⁹ G. Roberts, *US Foreign Policy and China. Bush's first term*, Routledge, London, New York 2015, s. 147.

o wartości 18,6 mld dol., czyli 13 proc. większej niż w 2016 r.⁴⁰ Na import przypadła głównie ropa naftowa, gaz ziemny, produkty petrochemiczne, plastik, rudy i naturalne chemikalia, natomiast na eksport maszyny, urządzenia elektroniczne, części i różnego typu towary konsumpcyjne⁴¹. Chińczycy uczestniczą również w realizacji szeregu projektów infrastrukturalnych w Iranie, w tym głównie w sektorze transportowym i wydobywczym⁴².

Mimo znaczenia Iranu dla ChRL jako partnera handlowego, Pekin zdecydował się na poparcie kilku rezolucji nakładających sankcje gospodarcze na Teheran. Rezolucja nr 1696 z 31 lipca 2006 r. potępiła Iran za program wzbogacania uranu, grożąc mu sankcjami. Rezolucja nr 1737 z 23 grudnia 2006 r. zakazała transferu do Iranu materiałów i technologii nuklearnych oraz wezwała do zamrożenia aktywów osób i przedsiębiorstw związanych z programem jądrowym. Rezolucja nr 1747 z 24 marca 2007 r. wprowadziła zakaz sprzedaży broni do Iranu i rozszerzyła liczbę zamrożonych irańskich aktywów. Rezolucja nr 1835 z 27 września 2008 r. po stwierdzeniu niewywiązywaniu się Iranu z zawieszenia programu wzbogacania uranu potwierdziła obowiązywanie wcześniej nałożonych sankcji. Rezolucja nr 1929 z 9 czerwca 2010 r. zakazała Iranowi prowadzenie programu raketowego, nałożyła sankcje na osoby i podmioty z nim związane oraz zacieśniła embargo na broń⁴³. Nieskwapliwa zgoda Pekinu na powyższe sankcje przyjmowana była w Teheranie, jako przejaw uległości wobec Waszyngtonu⁴⁴. Działo się tak mimo, że Chiny sprzeciwiały się nakładaniu na Iran bardziej zdecydowanych sankcji i każdorazowo wpływały na złagodzenie propozycji USA i innych państw. W kolejnych latach Pekin, podobnie jak Moskwa, sprzeciwił się pogłębieniu sankcji wobec Teheranu, argumentując, że nie przyniosłyby one zakładanych rezultatów. Jednocześnie sprzeciwił się karaniu przez Waszyngton chińskich przedsiębiorstw współpracujących z Iranem⁴⁵. Poparł on jednak rezolucje nr 1984 z 9 czerwca 2011 r. i nr 2049 z 7 czerwca 2012 r. przedłużające działanie panelu eksperckiego w sprawie obowiązujących wcześniej sankcji wobec Iranu.

Ze względu na wzrastające zapotrzebowanie chińskiej gospodarki na energię, dla Pekinu szczególne znaczenie ma współpraca energetyczna z Iranem. Wynika to z faktu, że posiada on prawdopodobnie drugie największe na świecie, po Rosji, złoża gazu ziemnego i czwarte, po Wenezueli, Arabii Saudyjskiej i Kanadzie, złoża ropy naftowej. Dla gospodarki ChRL szczególnie niewralgicznym produktem jest ropa naftowa. Surowiec bliskowschodni, w tym irański, jest dla Chin znacznie lepszym wyborem niż syberyjski, ze względu na jakość oraz cenę wydobycia i rafinacji⁴⁶. Mimo inwestycji Chin w irańską energetykę, polegających między innymi na prowadzeniu odwiertów gazowych na terenie tego kraju, Chiny miały niewielki udział w tym sektorze gospodarki Iranu. Do 2007 r. głównymi partnerami energetycznym Iranu były państwa europejskie. Chiny dalece wyprzedzały nawet inne państwa Azji Wschodniej i Południowo-Wschodniej, w tym Korea Południowa, czy Malesja.

⁴⁰ *China reports rise in annual trade with Iran*, <https://theiranproject.com/blog/2018/02/10/china-reports-rise-annual-trade-iran/> (dostęp: 15 stycznia 2018 r.).

⁴¹ *Bilateral trade between China and Islamic Republic of Iran*, <https://www.trademapp.org/Bilateral.aspx?nvpm=1|156|364|TOTAL||2|1|1|1|1|1|1|> (dostęp: 15 stycznia 2018 r.).

⁴² M. Lanteigne, *Chinese...*, s. 68, 145, 202.

⁴³ Y. Shichor, *Maximising output...*, s. 118.

⁴⁴ J.V. Garver, *The US factor...*, s. 213.

⁴⁵ J.-M.F. Blanchard, S. Shen, dz. cyt., s. 8.

⁴⁶ A. Arduino, *China's Energy Interests in Central Asia and Russia: Symbiotic distrust and striking a balance between cooperation and confrontation* [w:] *China's Global Quest for Resources...*, s. 119, 132.

Nakładane przez Stany Zjednoczone i Unię Europejską sankcje gospodarcze na Iran spowodowały wycofanie się z tego rynku wielu państw. Część z nich zostało do tego zmuszonych, ponieważ kontynuując współpracę z Iranem same zostałyby objęte sankcjami ze strony państw Zachodu⁴⁷. Chiny zdecydowały się wypełnić próżnię pojawiającą się na irańskim rynku energetycznym. W latach 2007–2009 poczyniły one największe inwestycje w Iranie. W samym 2009 r. przedsiębiorstwa z ChRL zadeklarowały zainwestowanie w irański sektor energetyczny aż 50 mld dol., co stanowiło 40% wartości wszystkich wstępnie zawartych przez Iran umów międzynarodowych. Tym samym Chiny miały stać się największym inwestorem w tym państwie⁴⁸.

Większość z zawartych porozumień miało formę listów intencyjnych (Memorandum of Understanding), co dawało chińskim przedsiębiorstwom mnogość opcji działania. W praktyce od 2010 r. szereg chińskich inwestycji w irański sektor energetyczny było anulowanych lub wyhamowywanych. Ponieważ realizowały je przedsiębiorstwa państwowe lub spółki ze znacznym udziałem kapitału państwowego, ich zarządy kierowały się instrukcjami władz centralnych Chin. Tak było między innymi w przypadku China National Offshore Oil Corporation (CNOOC), która anulowała wartość 16 mld dol. porozumienie wstępnie zawarte w maju 2007 r. Z kolei China National Petroleum Company (CNPC) w połowie 2010 r. wstrzymała prace na polach naftowych w południowym Azadeganie w zachodnim Iranie oraz morskich złożach gazowych Południowego Parsu w Zatoce Perskiej⁴⁹.

Zmiana w podejściu Pekinu do inwestowania w Iranie wynikała z dwóch podstawowych przesłanek. Po pierwsze, inwestowanie w Iranie ograniczało chińskim przedsiębiorstwom możliwość działania na rynku amerykańskim, który jest nieporównywalnie większy i bardziej lukratywny. Po drugie, Arabia Saudyjska zdecydowała się znacząco zwiększyć sprzedaż ropy naftowej do ChRL, między innymi po to, aby zniechęcić Państwo Środka do inwestowania we wrogim Iranie⁵⁰. Wzrost podaży surowca przez Arabię Saudyjską i inne państwa regionu miał gwarantować stabilność jego dostaw i ceny. Powyższe względy przyczyniły się do zmiany stanowiska Chin w kwestii sankcji gospodarczych nakładanych na Iran⁵¹. Nie mniej jednak zgoda na sankcje była bardzo trudną decyzją dla KPCh. Chiny nie chciały bowiem, aby wpłynęła ona destrukcyjnie na jego wizję długoterminowych, przyjaznych relacji z Iranem. Postawa Pekinu dała do zrozumienia przywódcom w Teheranie, że nie będzie on za wszelką cenę przeciwstawiać się Waszyngtonowi i jego sojusznikom w tej sprawie⁵².

Współpraca chińsko-irańska w sektorze energetycznym nie została jednak zerwana, a tylko okresowo wyhamowana. Już w 2016 r. z Iranu pochodziło 9% całościowego chińskiego importu ropy naftowej. Dla porównania największą ChRL importowała jej z Arabii

⁴⁷ J.V. Garver, *The US factor...*, s. 208.

⁴⁸ Y. Hao, D. Zweig, *Introduction: Sino-US energy competition in resource rich states* [w:] *Sino-US Energy Triangles...*, s. 4.

⁴⁹ J.V. Garver, *The US factor...*, s. 210.

⁵⁰ D. Zweig, *Modelling...*, s. 28.

⁵¹ Y. Shichor, *Sweet and sour: Sino-Saudi crude collaboration and US-crippled hegemony* [w:] *Sino-US Energy Triangles*, s. 83.

⁵² J.V. Garver, *The US factor...*, s. 207.

Saudyjskiej (16%), Angoli (13%), Rosji (11%), Omanu (10%) i Iraku (9%)⁵³. Odwołanie przez Stany Zjednoczone i Unię Europejską embarga na irańską ropę naftową przyczynia się ponadto do utrzymania niskich cen surowca na światowych rynkach, co sprzyja rozwijającej się gospodarce ChRL. Z kolei uchylenie przez ONZ sankcji wobec Iranu dało Chinom „zielone światło” na powrót do zacieśniania relacji gospodarczych z tym państwem. Dotyczy to między innymi sektora zbrojeniowego i energetycznego. Podczas spotkania przywódców państw ze stycznia 2016 r. podpisano 17 porozumień, w tym o współpracy w obszarze cywilnych technologii jądrowych. Dla intensyfikacji handlu między państwami ważne było zgłoszenie przez Iran akcesji do strategicznej inicjatywy Przewodniczącego Xi Jinpinga „Jeden Pas, jedna droga” („One Belt, One Road”). Przy tej okazji zapowiedziano znaczącą dynamizację wymiany handlowej, tak aby jej wartość w okresie dekady wyniosła 600 mld dol.⁵⁴ Warunkiem perspektywicznego rozwoju tej współpracy jest przestrzeganie przez Iran zobowiązań podjętych wobec społeczności międzynarodowej w zakresie zatrzymania programu atomowego.

4. ZAKOŃCZENIE

W ostatniej dekadzie zimnej wojny Chińska Republika Ludowa wspierała program nuklearny Iranu, przejmując tę rolę od Stanów Zjednoczonych. W latach 90. XX wieku Chiny zaczęły jednak ograniczać to wsparcie. Dotyczyło to zarówno technologii jądrowych, jak i systemów raketowych, które mogły posłużyć do przenoszenia głowic atomowych. W tym okresie nuklearne aspiracje Iranu stawały się bowiem problematyczne z punktu widzenia interesów Chin. Przyczyniały się do militaryzacji regionu, jego destabilizacji i potencjalnie mogły skutkować wybuchem wojny. Z tych powodów, jak również nacisków społeczności międzynarodowej, w tym głównie Stanów Zjednoczonych, Chiny poparły również nałożenie sankcji gospodarczych na Iran. Zależało im jednak na tym, aby nie były one nadmiernie dotkliwe. Miało to pozwolić Pekinowi na utrzymanie dobrych stosunków politycznych i gospodarczych z Teheranem. Z polityki balansowania Chin nie były wtedy w pełni zadowolone ani USA ani Iran⁵⁵.

Stosunki z Iranem są dla Chin ważne z punktu widzenia wymiany handlowej. Jest on ważnym źródłem surowców energetycznych, w tym ropy naftowej, oraz rynkiem zbytu na chińskie produkty przemysłowe, w tym systemy uzbrojenia. Ponadto są one istotne ze względów geopolitycznych. Iran stanowi dla Chin naturalnego sprzymierzeńca w globalnej rywalizacji z USA, które ma licznych sojuszników i partnerów w regionie. Zerwanie stosunków z Iranem mogłoby również zrobić złe wrażenie na przywódcach innych państw potępianych przez Zachód, z którymi Chiny przez lata utrzymywały bliskie stosunki polityczne i gospodarcze, w tym Korei Północnej, Sudanu, Mjanmy, Zimbabwe czy Wenezueli⁵⁶.

⁵³ F. Wu, H. Zhang, *Introduction: A rising China and the future of world resources* [w:] *China's Global Quest for Resources...*, s. 5.

⁵⁴ T. Erdbring, *China Deepens Its Footprint in Iran After Lifting of Sanctions*, „The New York Times” 24 January 2016, <https://www.nytimes.com/2016/01/25/world/middleeast/china-deepens-its-footprint-in-iran-after-lifting-of-sanctions.html> (dostęp. 28 listopada 2017 r.).

⁵⁵ J.V. Garver, *The US factor...*, s. 213.

⁵⁶ G. Roberts, *US Foreign...*, s. 114.

Pekin niezmiennie odrzucał możliwość zgody na przeprowadzenie w Iranie interwencji zbrojnej. Stał na stanowisku, że problem powinien zostać rozwiązany na drodze dyplomatycznej, przy ograniczonej presji sankcyjnej. Taką możliwość otworzył format negocjacji P5+1, który w pierwszych latach nie spełniał jednak pokładanych w nim nadziei. Ostatecznie 14 lipca 2015 r. udało się podpisać z Iranem Wspólny Całościowy Plan Działania. Mimo, że zaangażowanie Pekinu w te rozmowy było ograniczone, to uwzględnione zostały jego główne postulaty. Problem został rozwiązany pokojowo, Iran zamroził program jądrowy i w zamian zdjęto sankcje z tego państwa.

Zniesienie sankcji gospodarczych dało przedsiębiorstwom z Chin, które traktowane są w Iranie preferencyjnie, możliwość pogłębiania dwustronnej współpracy gospodarczej. Znamionym jest, że w kwietniu 2017 r. Iran podpisał porozumienie z ChRL w zakresie przeprojektowania reaktora atomowego z Arak. Ma to nastąpić w taki sposób, aby nie można było uzdatniać w nim paliwa nuklearnego w celu wykorzystywania go do produkcji bomby atomowej, co było jednym z wymogów porozumienia ze społecznością międzynarodową⁵⁷. Napływające do Iranu po zniesieniu sankcji zagraniczne inwestycje, w tym z Chin, jak dotąd nie spowodowały nagłej poprawy koniunktury gospodarczej, a tym bardziej poziomu życia Persów. Teheran zwiększył natomiast finansowe zaangażowanie w wojny w Syrii, Iraku i Jemenie. Z tych powodów pod koniec 2017 r. na ulicach irańskich miast pojawiły się protesty na szerszą skalę przeciwko władzy Najwyższego Przywódcy Iranu ajatollaha Ali Chamenei (06.1989-...). Jeśli niepokoje te będą się pogłębiać, to może to się negatywnie odbić na wpływach i interesach Chin w Iranie.

Jak się okazało, problem programu atomowego Iranu nie został ostatecznie rozwiązany. W październiku 2017 r. prezydent Donald Trump (01.2017-...) zarzucił Teheranowi pogwałcenie „ducha” porozumienia i zagroził przywróceniem sankcji gospodarczych przeciwko temu państwu⁵⁸. Obecnie amerykańska administracja nakłada na Iran sankcje za realizację programu raketowego. Napięcie w stosunkach między Teheranem a Waszyngtonem ponownie wzrasta i jeśli kryzys znów będzie eskalował, wszystkie scenariusze będą możliwe. Gdyby jednak w przyszłości USA lub Izrael zdecydowały się przeprowadzić interwencję zbrojną w Iranie, to musiałyby się liczyć ze zdecydowanym protestem ze strony zarówno ChRL, jak i Rosji. Ponadto działania takie przyczyniłyby się do dalszego pogłębiania współpracy wojskowej między tymi państwami⁵⁹, co nie leży w interesie Stanów Zjednoczonych. Z drugiej jednak strony nawet, gdyby USA lub Izrael zdecydowały się przeprowadzić chirurgiczne uderzenie raketowe przeciwko irańskim instalacjom jądrowym, Chiny z pewnością nie zdecydowałyby się na odpowiedź militarną⁶⁰. Relacje na linii Pekin – Teheran, są wtórne wobec relacji między Pekinem a Waszyngtonem. Jeśli przy-

⁵⁷ B. Blanchard, R. Birsel, *Chinese, Iranian firms to sign first nuclear plant redesign contracts*, 20 April 2017, <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-china/chinese-iranian-firms-to-sign-first-nuclear-plant-redesign-contracts-idUSKBN17M0XS> (dostęp: 10 stycznia 2018 r.).

⁵⁸ A. Wilts, *Trump decides not to certify Iran as in compliance with nuclear accord*, „Independent”, 13 October 2017, <http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/iran-deal-donald-trump-not-certify-in-compliance-nuclear-accord-rex-tillerson-speech-a7999221.html> (dostęp: 10 stycznia 2018 r.).

⁵⁹ F. Shaolei, *China–US–Russia Trilateral Relations and the Restructuring of the Global Order* [w:] *Sino-American Relations. Challenges Ahead*, red. Y. Hao, Routledge, London, New York 2010, s. 135.

⁶⁰ D. Zweig, *Modelling...*, s. 31.

chylna postawa Waszyngtonu będzie istotna dla Pekinu w kontekście realizacji strategicznych celów w zakresie bezpieczeństwa lub rozwoju, Chiny mogą posłużyć się Iranem, jako „kartą przetargową” lub nawet się od niego odwrócić.

LITERATURA

1. Arduino A., *China's Energy Interests in Central Asia and Russia: Symbiotic distrust and striking a balance between cooperation and confrontation* [w:] *China's Global Quest for Resources. Energy, Food and Water*, red. F. Wu, H. Zhang, Routledge, London, New York 2017.
2. *Bilateral trade between China and Islamic Republic of Iran*, <https://www.trademap.org/Bilateral.aspx?nvpm=1|156|364|TOTAL||2|1|1|1|1|1|1|1|> (dostęp: 15 stycznia 2018 r.).
3. Blanchard J.-M.F., *A primer on China–US relations, 1949–2008: a friend in need is a friend indeed* [w:] *Conflict and Cooperation in Sino-US Relations. Change and continuity, causes and cures*, red. J.-M.F. Blanchard, S. Shen, Routledge, London, New York 2015.
4. Blanchard B., Birsel R., *Chinese, Iranian firms to sign first nuclear plant redesign contracts*, 20 April 2017, <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-china/chinese-iranian-firms-to-sign-first-nuclear-plant-redesign-contracts-idUSKBN17M0XS> (dostęp: 10 stycznia 2018 r.).
5. Blanchard J.-M.F., Shen S., *Taking the temperature of China–US conflict and cooperation: an introduction* [w:] *Conflict and Cooperation in Sino-US Relations. Change and continuity, causes and cures*, red. J.-M.F. Blanchard, S. Shen, Routledge, London, New York 2015.
6. *China, Iran lift bilateral ties to comprehensive strategic partnership*, 23 January 2016, http://www.chinadaily.com.cn/world/2016xivisitmiddleeast/2016-01/23/content_23215522.htm (dostęp: 28 listopada 2017 r.).
7. *China reports rise in annual trade with Iran*, <https://theiranproject.com/blog/2018/02/10/china-reports-rise-annual-trade-iran/> (dostęp: 15 stycznia 2018 r.).
8. Ewing J.J., *China, the United States and non-traditional security: low-hanging fruit or fool's gold?* [w:] *New Dynamics in US–China Relations Contending for the Asia-Pacific*, red. L. Mingjiang, K.M. Kemburi, Routledge, London, New York 2015.
9. Erdbring T., *China Deepens Its Footprint in Iran After Lifting of Sanctions*, „The New York Times” 24 January 2016, <https://www.nytimes.com/2016/01/25/world/middleeast/china-deepens-its-footprint-in-iran-after-lifting-of-sanctions.html> (dostęp: 28 listopada 2017 r.).
10. Garver J.V., *The US factor in Sino–Iranian energy relations* [w:] *Sino-US Energy Triangles. Resource diplomacy under hegemony*, red. D. Zweig, Y. Hao, Routledge, London, New York 2016.
11. Glaubitz J., *The China Threat – A European Perspective* [w:] *The China Threat: Perceptions, Myths and Reality*, red. H. Yee, I. Storey, Routledge, London, New York 2002.
12. Hao Y., Zweig D., *Introduction: Sino–US energy competition in resource rich states* [w:] *Sino-US Energy Triangles. Resource diplomacy under hegemony*, red. D. Zweig, Y. Hao, Routledge, London, New York 2016.
13. Herberg M., *US energy security strategy and China's energy diplomacy* [w:] *Sino-US Energy Triangles. Resource diplomacy under hegemony*, red. D. Zweig, Y. Hao, Routledge, London, New York 2016.
14. Hickey D.V., Lu K., *Friend or foe: Washington, Beijing, and the dispute over US security ties to Taiwan* [w:] *Conflict and Cooperation in Sino-US Relations. Change and continuity, causes and cures*, red. J.-M.F. Blanchard, S. Shen, Routledge, London, New York 2015.

15. Hoyt T.D., *US–China cooperation: the role of Pakistan after the death of Osama bin Laden* [w:] *China's Strategic Priorities*, red. J.H. Ping, B. McCormick, Routledge, London, New York 2016.
16. Kizekova A., *Chinese regionalism: balancing and constraint in the Shanghai Cooperation Organisation* [w:] *China's Strategic Priorities*, red. J.H. Ping, B. McCormick, Routledge, London, New York 2016.
17. Kushki L., *Envoy: China endorses Iran's SCO accession, never been a con*, „Teheran Times”, 6 June 2017, <http://www.tehrantimes.com/news/414035/Envoy-China-endorses-Iran-s-SCO-accession-never-been-a-con> (dostęp: 10 stycznia 2018 r.).
18. Lanteigne M., *Chinese Foreign Policy. An introduction. Third Edition*, Routledge, London, New York 2016.
19. Miarka A., *Strategia bezpieczeństwa Islamskiej Republiki Iranu – wybrane aspekty* [w:] *Problemy bezpieczeństwa Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki (MENA)*, red. R. Bania, R. Czulda, K. Zdulski, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016.
20. Roberts G., *US Foreign Policy and China. Bush's first term*, Routledge, London, New York 2015.
21. Ross R.S., *Chinese Security Policy. Structure, power and politics*, Routledge, London, New York 2009.
22. Saunders P.C., *China's rising power and the U.S. rebalance to Asia: implications for U.S.–China relations* [w:] *China's Power and Asian Security*, red. M. Li, K.M. Kemburi, Routledge, London, New York 2015.
23. Shaolei F., *China–US–Russia Trilateral Relations and the Restructuring of the Global Order* [w:] *Sino-American Relations. Challenges Ahead*, red. Y. Hao, Routledge, London, New York 2010.
24. Shichor Y., *Maximising output while minimising input: change and continuity in China's Middle East policy* [w:] *Chinese Foreign Policy Under Xi*, red. H.T. Boon, Routledge, London, New York 2017.
25. Shichor Y., *Much Ado about Nothing: Middle Eastern Perceptions of the 'China Threat'* [w:] *The China Threat: Perceptions, Myths and Reality*, red. H. Yee, I. Storey, Routledge, London, New York 2002.
26. Shichor Y., *Sweet and sour: Sino–Saudi crude collaboration and US-crippled hegemony* [w:] *Sino-US Energy Triangles. Resource diplomacy under hegemony*, red. D. Zweig, Y. Hao, Routledge, London, New York 2016.
27. Shih Ch.-Y., Huang Ch.-Ch., *The identity and international role of China: relational grand strategy*, [w:] *China's International Roles*, red. S. Harnisch, S. Bersick, J.-C. Gottwald, Routledge, London, New York 2016.
28. SIPRI, *Arms Transfer Database*.
29. Sutter R.G., *Dialogues and their implications in Sino-American relations* [w:] *Conflict and Cooperation in Sino-US Relations. Change and continuity, causes and cures*, red. J.-M.F. Blanchard, S. Shen, Routledge, London, New York 2015.
30. Tai M., *US-China Relations in the Twenty-First Century. A question of trust*, Routledge, London, New York 2015.
31. Wilts A., *Trump decides not to certify Iran as in compliance with nuclear accord*, „Independent”, 13 October 2017, <http://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/iran-deal-donald-trump-not-certify-in-compliance-nuclear-accord-rex-tillerson-speech-a7999221.html> (dostęp: 10 stycznia 2018 r.).

32. Wu F., Zhang H., *Introduction: A rising China and the future of world resources* [w:] *China's Global Quest for Resources. Energy, Food and Water*, red. F. Wu, H. Zhang, Routledge, London, New York 2017..
33. Yizhou W., *China-US-EU relationship in a changing era* [w:] *US-China-EU Relations. Managing the new world order*, red. R.S. Ross, Ø. Tunsjø, Z. Tuosheng, Routledge, London, New York 2010.
34. Zha D., *Debating Energy Security in China: Ideas and policy options* [w:] *China's Global Quest for Resources. Energy, Food and Water*, red. F. Wu, H. Zhang, Routledge, London, New York 2017.
35. Zweig D., *Modelling 'resource diplomacy' under hegemony: the triangular nature of Sino-US energy relations* [w:] *Sino-US Energy Triangles. Resource diplomacy under hegemony*, red. D. Zweig, Y. Hao, Routledge, London, New York 2016.

THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA TOWARDS THE IRANIAN NUCLEAR PROGRAM AFTER THE COLD WAR

The aims of the article are to analyze and assess the political and economic circumstances that determine the attitude of the People's Republic of China towards the nuclear program of Iran after the Cold War. Its main thesis is that China's approach towards Iran's nuclear aspirations has evolved from support, through abstinence to limited efforts to extinguish them. The development of illegal nuclear programs by states, including Iran, at the turn of the century became contrary to the interests of the Middle Kingdom. China's support for these activities lowered their international authority and aggravated their relations with the United States and, more broadly, with the West. Because of that it has engaged in strengthening the international regime of non-proliferation of weapons of mass destruction. China, however, was keen to stop the Iranian nuclear program at the lowest possible cost to the partner. This attitude was to convince Tehran that in the long-term Beijing is interested in tightening bilateral relations. Therefore, China categorically opposed the possibility of using military solutions, and opposed excessive economic sanctions. International negotiations with China on the Iranian nuclear program brought an agreement in 2015. Although Beijing's activity was limited, its goals were achieved, i.e. Iran undertook to freeze the nuclear program in exchange for the lift of economic sanctions, and it happened through diplomatic channels. The problem, however, has not been resolved definitively, and tensions are mounting again around the question of Iran's nuclear program, what is against China's interests.

Keywords: People's Republic of China, Iran, nuclear program, political relations, economic relations.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.3

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Paweł KORZENIOWSKI¹

BRYTYJSKIE LOTNICTWO W REJONIE DARDANELI W 1915 ROKU

Walki w rejonie Dardaneli i na Półwyspie Gallipoli toczyły się niemal przez cały rok 1915. Operacja, planowana początkowo jako samodzielne przedsięwzięcie floty, miało zakończyć się szybkim wyeliminowaniem Imperium Osmańskiego z wojny. Jednakże działania sił nawodnych okazały się nieskuteczne, a atak przeprowadzony w dniu 18 marca 1915 roku kosztował Aliantów utratę trzech okrętów liniowych. Niechęć do przyznania się do porażki spowodowała podjęcie decyzji o rozpoczęciu operacji lądowej i wysadzenie desantu na Półwyspie Gallipoli. Była to pierwsza w nowoczesnej wojnie operacja desantowa na wybrzeże bronię przez nieprzyjaciela. Lądowanie przeprowadzone w dniu 25 kwietnia 1915 roku zakończyło się zdobyciem przyczółków, ale nie zdołano opanować kluczowych punktów na półwyspie. Także podejmowane w kolejnych miesiącach operacje zakończyły się niepowodzeniem, a zbliżająca się zima zmusiła wycofanie sił alianckich na przełomie 1915/1916 roku. W walkach w rejonie Dardaneli, zarówno marynarka wojenna, jak i wojska lądowe wspierane były przez lotnictwo. Jednostki lotnicze obejmowały dwa okręty-bazy wodnosamolotów – HMS Ark Royal oraz HMS Ben-my-Chree, oraz dwie eskadry Royal Naval Air Service – 2. oraz 3. Ponadto na korzyść kontyngensu francuskiego działała 98. Eskadra Lotnicza (l'Escadrille MF 98 T).

W czasie analizowanych miesięcy, lotnictwo alianckie bardzo mocno angażowało się w prowadzone działania, zarówno morskie jak i lądowe. Niestety, z powodu niewystarczającej liczby maszyn latających, ich słabych parametrów taktyczno-technicznych oraz zbyt ubożego zaplecza technicznego efektywność tych działań była bardzo daleko niewystarczająca.

Słowa kluczowe: Dardanele, Gallipoli, Armia Brytyjska, I wojna światowa, lotnictwo brytyjskie, Royal Naval Air Service.

1. WPROWADZENIE

Gdy w lecie 1914 roku w Europie wybuchła wojna, w stolicach niemal wszystkich państw z uwagą śledzono walki toczące się na dwóch głównych frontach, na których ścierały się ze sobą gigantyczne armie obu walczących koalicji. Spodziewano się, że w ciągu kilku miesięcy jedna ze stron osiągnie zwycięstwo. Jednak na początku 1915 roku okazało się, że zarówno na froncie zachodnim, jak i wschodnim, szybkie rozstrzygnięcie nie było możliwe. W związku z tym, mimo wciąż priorytetowego traktowania tych teatrów wojny, coraz częściej szukano obszarów, na których możliwe byłoby uzyskanie przewagi nad przeciwn-

¹ Dr Paweł Korzeniowski, Instytut Historii, Uniwersytet Rzeszowski; e-mail: korzeniowski.p@gmail.com

Paweł Korzeniowski, PhD, Faculty of Sociology and History, Rzeszów University; e-mail: korzeniowski.p@gmail.com

nikiem i w ten sposób jego osłabienie na kluczowych frontach. Szczególnie w Wielkiej Brytanii, dotychczasowe straty wywarły ogromne wrażenie².

Państwo to, niejako tradycyjnie, nie dysponowało silną armią lądową, ale za to posiadało najsilniejszą w tym czasie marynarkę wojenną na świecie. Panowanie na morzach i oceanach pozwalało jej na prowadzenie operacji na rozległych obszarach, które choć miały znaczenie drugorzędne z kontynentalnego punktu widzenia, to pozwalały systematycznie osłabiać potencjał aktualnego nieprzyjaciela³.

Gdy w listopadzie 1914 roku Imperium Osmańskie włączyło się do wojny po stronie państw centralnych, przed brytyjskim kierownictwem polityczno-wojskowym otworzyła się perspektywa otwarcia nowego teatru wojennego w rejonie Dardaneli. Opanowanie cieśnin czarnomorskich miało spowodować bezpośrednie zagrożenie Konstantynopola i zmuszenie sułtana i jego rządu do kapitulacji. W opinii brytyjskiej Rady Wojennej (War Council)⁴ kapitulacja Imperium Osmańskiego miała także pozwolić na otwarcie rosyjskich portów czarnomorskich i dostarczenie tą drogą uzbrojenia i zaopatrzenia dla licznej, ale cierpiącej na poważne braki materiałowe armii carskiej⁵. Ponadto liczone, że sukces sił alianckich wywrze duże wrażenie w stolicach państw bałkańskich, które włączą się do wojny po stronie Ententy⁶.

Początkowo cała operacja miała być zrealizowana wyłącznie siłami Royal Navy, wspartej przez kilka francuskich okrętów. Pierwsze działania skierowane przeciwko osmańskim umocnieniom, prowadzone od 19 lutego 1915 roku, okazały się potwierdzać skuteczność przyjętych założeń. Szybko udało się wyeliminować tzw. forty wejściowe, strzegące

² W. Churchill, *The World Crisis*, Vol. II. 1915, London 2015, s. 11–13.

³ Klasycznym przykładem tej strategii jest polityka Wielkiej Brytanii w okresie wojen napoleońskich, gdzie Brytyjczycy skupiali się na odcięciu Francji od jej kolonii i ich opanowaniu, atakowaniu jej sojuszników oraz wspieranie finansowo państw kontynentalnych walczących z cesarzem francuzów. Brytyjskie wojska lądowe, stosunkowo nieliczne, operowały jedynie w Hiszpanii i Portugalii, gdzie trwało antyfrancuskie powstanie. Zob. np. Ch.D. Hall, *British Strategy in the Napoleonic War 1803–1815*, Manchester 2003; R. Muir, *Britain and the Defeat of Napoleon, 1807–1815*, Yale 1996.

⁴ Przed wybuchem wojny kwestie związane z planowaniem strategicznym i przygotowaniem do wojny realizował Komitet Obrony Imperialnej (*Committee of Imperial Defence*). Formalnie został powołany do życia w 1904 roku, i miał na celu analizowanie zagadnień związanych z obroną imperium oraz stanowić ciało doradcze rządu w kwestiach militarnych. Ponadto do jego kompetencji należało przygotowywanie aktów prawnych dotyczących przygotowania państwa do wojny i przedkładanie ich rządowi. Komitet nie miał stałego składu, poza premierem, który był jego przewodniczącym oraz sekretarza. Ponadto w jego obradach uczestniczyli wybrani członkowie rządu (jeśli omawiana kwestia dotyczyła ich resortów) oraz wysokich rangą oficerów, którzy pełnili rolę ekspertów. Po wybuchu wojny Komitet, uzupełniony m.in. przez przedstawicieli opozycji i kilku wojskowych doradców, przekształcił się w Radę Wojenną (*War Council*), odpowiedzialną za podejmowanie strategicznych decyzji dotyczących prowadzenia wojny; zob. A. Rawson, *The British Army 1914–1918*, Stroud 2014, s. 43–46.

⁵ Po mobilizacji w lipcu i sierpniu 1914 roku armia rosyjska liczyła ok. 5 milionów ludzi, jednak posiadane zapasy nie pozwalały na ich pełne wyposażenie, brakowało m.in. pół miliona karabinów. Pod koniec 1914 roku w batalionach zapasowych znajdowało się 800 tys. przeszkolonych żołnierzy, którzy nie mogli zasilić formacji liniowych ze względu na niedobór uzbrojenia. Więcej na temat problemów materiałowych armii rosyjskiej patrz: M.M. Gołowin, *Armia rosyjska w wielkiej wojnie*, Oświęcim 2013, s. 137–140.

⁶ Secretary's Notes of A Meeting of A War Council Held At 10, Downing Street, November 25, 1914, The National Archive (dalej: TNA), War Council, sygn. CAB 42/1/4.

wejścia do Cieśniny Dardanelskiej. Niestety, zlikwidowanie fortów centralnych i stanowisk baterii artylerii okazało się znacznie trudniejsze, i przez kolejne tygodnie nie przynosiło efektów. Próba generalnego ataku, podjęta 18 marca 1915 roku, zakończyła się klęską eskadry alianckiej i utrata trzech okrętów liniowych oraz uszkodzeniem trzech kolejnych⁷.

Z militarnego punktu widzenia porażka ta nie miała większego znaczenia. Utracone okręty nie należały do nowoczesnych typów, zaś liczba zabitych marynarzy wyniosła nieco ponad 700⁸. W takiej sytuacji najrozsądniejszym rozwiązaniem byłoby wstrzymanie dalszych ataków i ograniczenie się do blokowania Dardaneli. Jednak w Londynie i Paryżu obawiano się, że porażka w starciu z państwem muzułmańskim mogłoby stanowić bardzo poważny cios wizerunkowy, a ponadto zachęcić mieszkańców kolonii obu tych państw do rewolty⁹.

Uznano zatem, że jeśli okręty nie były w stanie wyeliminować osmańskich umocnień, należało przeprowadzić desant na Półwyspie Gallipoli i zneutralizować je od strony lądu. Jednakże wojska brytyjskie nie były do takiej operacji przygotowane, ani nawet nie dysponowały odpowiednimi siłami. Niemal wszystkie dostępne siły lądowe Wielkiej Brytanii zaangażowane były w tym czasie w działania we Francji. W rezultacie realizacją tego niezwykle trudnego przedsięwzięcia powierzono gen. Ianowi Hamiltonowi, który o czekającym go zadaniu dowiedział się dopiero na początku marca. Ponadto oddano mu do dyspozycji wojska złożone z zebranych *ad hoc* oddziałów z niemal całego świata¹⁰.

⁷ Zatopione zostały francuski Bouvet oraz brytyjskie HMS Irresistible oraz HMS Ocean, uszkodzone francuskie Galois oraz Suffren oraz brytyjski HMS Inflexible. Szerzej na temat działań morskich w rejonie Dardaneli patrz: P. Nykiel, *Wyprawa do Złotego Rogu. Działania wojenne w Dardanelach i na Morzu Egejskim (sierpień 1914 – marzec 1915)*, Kraków 2008.

⁸ Brytyjska Admiralicja liczyła się nawet ze znacznie poważniejszymi stratami. Sam Churchill, ówczesny Pierwszy Lord Admiralicji, w swoim opracowaniu dotyczącym I wojny światowej przytacza wysłaną do dowódcy Wschodniej Eskadry Śródziemnomorskiej (Eastern Mediterranean Squadron) wiceadmirała Cardena depeesz w której pisze: „Rezultaty możliwe do uzyskania są, jednak, wystarczająco wielkie, że usprawiedliwiają utratę okrętów i ludzi, jeśli sukces nie może zostać osiągnięty bez nich”; cytata za: W. Churchill, *The World...*, s. 158.

⁹ Okazało się, że te obawy były nieuzasadnione, choć wówczas sułtan osmański nosił jednocześnie tytuł kalifa, a więc duchowego zwierzchnika wszystkich muzułmanów, to pomimo oficjalnego ogłoszenia dżihadu, nawet Arabowie zamieszkujący Imperium Osmańskie niezbyt entuzjastycznie podchodzili do kwestii walki w interesie osmańskich elit. Stąd nie tylko muzułmanie zamieszkujący kolonie brytyjskie i francuskie nie wystąpili zbrojnie, ale wręcz przeciwnie, to Brytyjczykom udało się doprowadzić do rewolty muzułmańskich arabów zamieszkujących Bliski Wschód; szerzej na ten temat patrz: E. Rogan, *The Fall of The Ottomans. The Great War on Middle East 1914-1920*, London 2015, s. 53–128.

¹⁰ W momencie ataku w dniu 18 marca 1915 roku w rejonie Dardaneli znajdowały się oddziały Królewskiej Dywizji Morskiej (Royal Naval Division), będącej formacją złożoną z jednej brygady Royal Marines oraz dwóch brygad piechoty utworzonych z rezerwistów floty. Dywizja ta była pozbawiona w praktyce pododdziałów wsparcia, w tym przede wszystkim artylerii, a przez to trudno nazwać ją nawet związkiem taktycznym. Ponadto na Lemnos (dziś gr. Limnos) znajdowała się australijska 3. Brygada Piechoty. Były to wszystkie dostępne na miejscu siły lądowe. Podjęcie decyzji o lądowaniu na Półwyspie Gallipoli wymagało oczywiście znacznego ich wzmocnienia. Stąd gen. Ian Hamilton, wyznaczony na dowódcę Śródziemnomorskich Sił Ekspedycyjnych (Mediterranean Expeditionary Force) otrzymał do dyspozycji pozostałe siły Australijskiego i Nowozelandzkiego Korpusu Armijnego (Australian and New Zealand Army Corps, ANZAC), złożonego z 2 dywizji piechoty oraz dwóch brygad jazdy, razem ok. 30 tys. Ludzi. Z Wysp Brytyjskich

Operacja lądowania na półwyspie, organizowana w bardzo improwizowany sposób, została przeprowadzona 25 kwietnia 1915 roku. Zakładała ona opanowanie kluczowych punktów terenowych w ciągu trzech pierwszych dni operacji, po których nastąpić miało już jedynie wyeliminowanie pozostałych sił osmańskich. Niestety, pomimo ogromnego poświęcenia alianckich żołnierzy, zakończyła się ona jedynie połowicznym sukcesem. Udało się co prawda opanować plażę, ale postępy w głąb lądu okazały się niemożliwe. Heroiczna, a co najważniejsze, bardzo umiejętnie prowadzona obrona przez wojska osmańskie spowodowała, że zamiast szybkiego i rozstrzygającego sukcesu, cała operacja przekształciła się w wyczerpującą dla obu stron wojnę pozycyjną, która pochłaniała coraz większe zasoby zarówno ludzkie jak i materialne. Podejmowane wielokrotnie zarówno przez wojska brytyjsko-francuskie, jak i siły osmańskie, próba przełamania impasu, kończyły się niepowodzeniem.

Brak możliwości rozstrzygnięcia kampanii, zbliżająca się zima a także pogorszenie się sytuacji na Bałkanach spowodowało, że pod koniec 1915 roku, najpierw w Paryżu, a następnie w Londynie zdecydowano o ewakuacji sił z Półwyspu Gallipoli. Operacja ta została przeprowadzona w grudniu 1915 roku i styczniu 1916 roku. Pomimo znacznego ryzyka i obaw, udało się ewakuować wszystkie alianckie oddziały. Było to smutne podsumowanie całej kampanii, która w szczytowym momencie angażowała niemal 20 alianckich dywizji. Kosztowały one sprzymierzonych ok. ćwierć miliona zabitych, rannych, zaginionych i chorych, nie przynosząc absolutnie żadnych strategicznych korzyści¹¹.

Walki toczne w rejonie Dardaneli i na samym Półwyspie Gallipoli są niezwykle interesującym obiektem badań historyczno-wojskowych. Wojska operujące na odległym teatrze wojennym borykały się z wieloma trudnościami, związanymi z rozciągnięciem linii komunikacyjnych. Ponadto zmagania toczne na ograniczonym obszarze, w warunkach panujących w okresie I wojny światowej, stawiały przez oboma stronami szereg wyzwań zarówno poziomu taktycznego jak i operacyjnego. Jednym z kluczowych problemów dla alianckiego, a dokładniej mówiąc, brytyjskiego dowództwa, było zapew-

„wypożyczono” mu regularną 29. Dywizję Piechoty, która powstała w styczniu 1915 roku z batalionów sprawdzonych z dalekowschodnich kolonii. Liczyła ona ok. 20 tys. ludzi. Wojska MEF uzupełniał kontyngent francuski, nazywany Korpusem Ekspedycyjnym Orientu (Corps Expéditionnaire d'Orient, CEO), składający się w praktyce początkowo tylko z jednej, improwizowanej dywizji piechoty zorganizowanej z pojedynczych batalionów armii regularnej, formacji kolonialnych i legii cudzoziemskiej. W sumie siły alianckie liczyły ok. 80 tys. ludzi, zebranych praktycznie z całego świata. Dokładna analiza składu i efektywności bojowej sił alianckich patrz: P. Korzeniowski, *Charakterystyka alianckich sił lądowych biorących udział w desancie na Półwyspie Gallipoli 25 kwietnia 1915 roku* [w:] *O powinnościach żołnierskich*, t. III, pod red. A. Drzewieckiego, Oświęcim 2016, s. 414–432.

¹¹ Brytyjski historyk Peter Hart, twierdzi, że podejmowanie jakichkolwiek działań przeciwko Imperium Osmańskiemu przez Wielką Brytanię w 1915 roku było błędem. Argumentował, że w ówczesnej sytuacji wygranie wojny było możliwe jedynie poprzez pokonanie armii niemieckiej, której główne siły znajdowały się we Francji, i tam należało skoncentrować wszystkie dostępne siły. Jego zdaniem zagrożenie ze strony Osmanów było tak naprawdę iluzoryczne. Próby wywołania dżihadu zakończyły się niepowodzeniem, co więcej, arabscy poddani sułtana, choć mużulmanie, wystąpili przeciwko swojemu kalifowi, próby ataku na Kanał Sueski podejmowane w styczniu 1915 roku zakończyły się niepowodzeniem, a ofensywa osmańska na Kaukazie zakończyła się katastrofą. Zdaniem Harta, w takiej sytuacji, należało utrzymywać status quo przy pomocy dostępnych na miejscu sił, skupiając wszystkie rezerwy na froncie zachodnim; zob. P. Hart, *Gallipoli*, Oxford 2011, s. 18–19.

nienie odpowiedniego wsparcia lotniczego zarówno jednostkom morskim jak i lądowym. Ta problematyka jest tematem niniejszego opracowania.

W pierwszej kolejności omówię krótko brytyjskie siły lotnicze, które operowały w rejonie Dardaneli w 1915 roku i ich zadania oraz ocenę stopień ich realizacji. Najpierw skupię się na okrętach lotniczych, następnie zaś na eskadrach operujących z lotnisk. Ponieważ najpoważniejszy wpływ na efektywność operacji lotniczych wywierał rodzaj i jakość sprzętu, jakim dysponowano, zostanie on scharakteryzowany w osobnej części. Na końcu zaś krótko omówię infrastrukturę, jaką dysponowało brytyjskie lotnictwo w tym rejonie. Całość rozważań zamknę podsumowaniem wraz z oceną działań.

2. OKRETY LOTNICZE

Pomimo że w 1915 roku lotnictwo, jako formacja wojskowa, było wciąż jeszcze na etapie wczesnego rozwoju, to już wówczas trudno było sobie wyobrazić działania na jakimkolwiek teatrze wojny bez jego udziału. W początkowym okresie I wojny światowej brytyjskie lotnictwo nie było osobnym rodzajem sił zbrojnych, ale zarówno wojska lądowe, jak i marynarka wojenna dysponowały własnymi siłami lotniczymi. To pierwsze funkcjonowało jako Królewski Korpus Lotniczy (*Royal Flying Corps*; RFC) i jego główne siły operowały we Francji. Ponieważ front ten był absolutnie priorytetowy dla Brytyjczyków, tam kierowano wszystkie dostępne siły lotnicze. Nieco inaczej wyglądała sytuacja w przypadku Royal Navy. Lotnictwo marynarki zorganizowane było w Królewską Morską Służbę Lotniczą (*Royal Naval Air Service*; RNAS). Ponieważ operacje prowadzone w rejonie Dardaneli miały początkowo być prowadzone jedynie przez siły morskie, wsparcie lotnicze również zapewnić miały siły RNAS.

Gdy w styczniu 1915 roku zdecydowano o rozpoczęciu aktywnych działań przeciwko osmańskim umocnieniom strzegącym Cieśniny Dardanelskiej, Admiralicja zdecydowała o wysłaniu w rejon operacji okrętu-bazy wodnosamolotów HMS Ark Royal. Był to pierwszy w historii okręt zbudowany jako jednostka przeznaczona do działań lotniczych. Wszedł do służby na przełomie 1914/1915 roku¹². Była więc to konstrukcja stosunkowo nowoczesna, ale ze względu na fakt, że projekt tego okrętu był pionierski, nie udało się uniknąć wielu wad i niedociągnięć. Do najważniejszych zaliczyć należy bardzo niewielką prędkość, która wynosiła maksymalnie 10-11 węzłów (ok. 20 km/h). W rezultacie okręt ten był praktycznie nieprzydatny na Morzu Północnym, gdzie operowały główne siły Royal Navy (tzw. Grand Fleet). Ponadto w jego ładowniach mogło pomieścić się maksymalnie 6-7 wodnosamolotów, które opuszczano na wodę przy pomocy dwóch hydraulicznych dźwigów. Taki sposób prowadzenia operacji lotniczych bardzo mocno ograniczał jego wykorzystanie operacyjne, w zasadzie do rejonów, gdzie Brytyjczycy całkowicie panowali nad akwenem. W rezultacie okręt, dowodzony przez komandora Roberta Clarke-Halla wysłano w rejon Dardaneli.

¹² Okręt rozpoczęto budować w 1913 roku początkowo jako jednostka transportowa, ale jeszcze w czasie konstrukcji kadłuba został on wykupiony przez brytyjską Admiralicję, a plany konstrukcyjne zmodyfikowane odpowiednio do nowej roli, jaką miał pełnić. Wodowanie nastąpiło we wrześniu 1914 roku, a podniesienie bandery w grudniu tego samego roku. HMS Ark Royal Logbook, http://www.naval-history.net/OWShips-WW1-04-HMS_Ark_Royal.htm (dostęp: 1 marca 2017 r.).

W dniu 1 lutego 1915 roku wyruszył we wskazane miejsce, opuszczając port Sheerness, docierając na wyspę Tenedos (dziś tur. Bozcaada) 17 lutego, dwa dni przed rozpoczęciem operacji morskich przeciwko osmańskim umocnieniom¹³. W trakcie podejmowanych w ciągu kolejnych tygodni przez brytyjskie i francuskie okręty prób wyeliminowania nieprzyjacielskich wodnosamoloty z HMS Ark Royal prowadziły obserwację prowadzonego ostrzału oraz korygowały ogień artylerii. Niestety, ze względu na bardzo słabe parametry taktyczno-techniczne wodnosamolotów, a przede wszystkim brak radiostacji, zadanie to było niemożliwe do zrealizowania. Nieco lepiej wodnosamoloty operujące z tego okrętu radziły sobie z wykrywaniem osmańskich stanowisk artylerii, ale także pod tym względem istniało szereg ograniczeń. Przede wszystkim w omawianym okresie lotnictwo nie dysponowało specjalnymi aparatami fotograficznymi, stąd wyniki obserwacji obserwatorzy lotniczy zapisywali w notatnikach lub wykonywali odręczne szkice. Jak łatwo się domyśleć, wiarygodność i dokładność tego typu danych była mocno wątpliwa. Zdjęcia lotnicze po zakończonym locie można było poddać szczegółowej analizie przez oficerów wywiadu wojskowego i specjalistów. W tym wypadku zaś, wszystko, dosłownie, zależało od wzroku i interpretacji obserwatora, który ponadto, ze względu na ogień broni strzeleckiej, nie miał możliwości dłuższej obserwacji wykrytych stanowisk osmańskich¹⁴.

Kulminacja działań morskich alianckiego zespołu nastąpiła 18 marca 1915 roku. Wówczas to, jak wspominałem wyżej, miał miejsce nieudany generalny atak na osmańskie forty strzegące Dardaneli. HMS Ark Royal tego dnia miał minimalny wpływ na prowadzone walki. Ze względu na problemy techniczne, zdołano zrealizować jedynie dwa loty rozpoznawcze, których celem było jedynie obserwowanie ogólnych skutków ostrzału, prowadzonego przez alianckie okręty. Ze względu na dym i dużą intensywność prowadzonego ostrzału, lotnicy nie byli w stanie prawidłowo ocenić faktycznego rezultatu prowadzonego ostrzału¹⁵.

Dotychczasowe działania lotnicze HMS Ark Royal mocno rozczarowywały. Ze względu na ograniczenia techniczne wodnosamolotów zarówno kierowanie ogniem artylerii okrętowej, ani nawet obserwacja wyników ostrzału, nie dawały zadowalających efektów. jedynie wykrywanie i rozpoznawanie osmańskich stanowisk przynosiło pewne efekty.

W drugiej połowie marca podjęto decyzję o przeprowadzeniu desantu na Półwyspie Gallipoli przez siły lądowe. W związku z tym wstrzymano większe operacje morskie przeciwko osmańskim stanowiskom, w związku z czym zmalała także aktywność lotnicza. Do tego czasu wodnosamoloty otrzymały zadanie rozpoznawania osmańskich umocnień polowych, stanowisk artylerii, rozmieszczenia odwodów itd.

¹³ HMS „Ark Royal” Report of Operations No. 1. Wednesday, 17th February 1915, TNA, R.N.A.S. Operations etc., sygn. AIR 1/2099/207/20/7 k. 3.

¹⁴ Nie ma tutaj miejsca na dokładne omówienie operacji lotniczych prowadzonych przez HMS Ark Royal. Kwestia ta została przedstawiona w moim osobnym artykule; patrz. P. Korzeniowski, *Operacje lotnicze HMS Ark Royal w rejonie Dardaneli (luty-maj 1915)* [w:] *Od Gorlic po Kaukaz, Lewant Alpy i Adriatyk – czyli lotnictwo na Froncie Wschodnim, nad Bałkanami i na Bliskim Wschodzie 1914–1918*, pod red. P. Korzeniowskiego, A. Olejko, G. Artla, Rzeszów 2017, s. 90–110.

¹⁵ HMS „Ark Royal” Report of Operations No. 10. Thursday, 18th March 1915, TNA, R.N.A.S. Operations etc., sygn. AIR 1/2099/207/20/7 k. 12.

Pod koniec tego miesiąca na wyspę Tenedos przybyła 3. Eskadra RNAS¹⁶, dowodzona przez komandora (Wing Commander) Charlesa Samsona¹⁷. Była ona wyposażona w samoloty z podwoziem stałym. Jej przybycie spowodowało podział zadań między HMS Ark Royal a nowo przybyłą eskadrę. Ta ostatnia prowadzić miała rozpoznanie wejścia do Cieśniny Dardanelskiej oraz południowej części Półwyspu Gallipoli, natomiast wodnosamoloty HMS Ark Royal zachodni brzeg półwyspu oraz rejonu poza bezpośrednim sąsiedztwem samej cieśniny¹⁸.

W kwietniu 1915 roku, w trakcie przygotowań do lądowania na Półwyspie Gallipoli wodnosamoloty HMS Ark Royal, oprócz zadań rozpoznawczych, realizowano także loty, których celem było atakowanie zgrupowań osmańskich odwodów oraz jednostek pływających na wodach cieśniny. Jednakże ze względu na prymitywne środki, jakie stosowano w trakcie tych misji, efekty nie mogły być znaczące¹⁹. Tym niemniej wywierały one pewien efekt psychologiczny na żołnierzach osmańskich.

Największe natężenie lotów nastąpiło w ostatniej dekadzie kwietnia, a więc na kilka dni przed inwazją, a także w trakcie zaciętych walk kilka dni po niej. Ponownie jednak okazało się, że bez specjalnego sprzętu, przy pomocy jedynie obserwacji wzrokowej, lotnicy nie byli w stanie wykryć większych ruchów sił osmańskich, zlokalizować miejsc koncentracji odwodów czy stanowisk artylerii czy dowództw²⁰.

Na przełomie kwietnia i maja walki na półwyspie zaczęły powoli przyjmować formę pozycyjną, analogicznie jak na froncie zachodnim. Przez niemal całą pierwszą dekadę maja

¹⁶ W przypadku brytyjskich sił lotniczych występuje poważny problem w tłumaczeniu nazw poszczególnych jednostek. Mianowicie termin „squadron” przyjęło się tłumaczyć w polskiej historiografii jako „dywizjon”, co jest poważnym błędem, gdyż ze względu na liczbę samolotów jest to odpowiednik eskadry. Bardzo często jednak, aby nie powodować komplikacji u polskiego Czytelnika, autorzy pozostają przy tej tradycyjnej nazwie, sam również do niedawna stosowałem tego typu praktykę, zaznaczając wspomnianą rozbieżność w przypisie. W niemiejszym tekście jednak będę stosował już określenie „eskadra”.

¹⁷ Piloci i obserwatorzy Royal Naval Air Service oprócz swoich rang oficerskich posiadali także tzw. „mianowania” (appointments), i nosili odpowiednie do nich insygnia, będące połączeniem marynarskich pasów oraz orła (dla pilota) lub dużej litery „O” (dla obserwatorów). Najmłodszy oficerowie w stopniu podporucznika (sub-lieutenant) nosili mianowanie odpowiednio Flight Sub-Lieutenant oraz Observer Sub-Lieutenant, natomiast w stopniu porucznika (lieutenant) na Flight Lieutenant oraz Flight Commander dla pilotów oraz Observer Lieutenant i Flight Observer dla obserwatorów. W tym miejscu warto zaznaczyć, że o ile pilotami zawsze byli oficerowie, to obserwatorami niekiedy zostawali podoficerowie, którzy brytyjskiej marynarce nosili określenie „petty officer”, stanowiący odpowiednik mniej więcej sierżanta w piechocie morskiej. Dowódcy jednostek lotniczych otrzymywali natomiast rangę Squadron Commander (porucznik), Wing Commander (komandor) lub Wing Captain (kapitan). Royal Naval Air Service Organisation, TNS, sygn. AIR 1/361/15/228/51, s. 4.

¹⁸ Np. W dniu 4 kwietnia przeprowadzono działania w rejonie Smyrny (dziś tur. Izmir); patrz: HMS „Ark Royal” – Report on Aerial Reconnaissance od Gulf of Smyrna, Sunday, 4th April 1915, TNA, R.N.A.S. Operations etc., sygn. AIR 1/2099/207/20/7 k. 14.

¹⁹ Ze względu na brak klasycznych bomb lotniczych do atakowania celów naziemnych stosowano np. pociski artyleryjskie z prymitywnym zapalnikiem czy improwizowane granaty, wyrzucane z kabiny przez lotników. Stosowano także tzw. „strzałki” (darts), które wysypywano z kabiny, licząc, że spadając nabiorą one dużej prędkości i spowodują obrażenia wśród żołnierzy osmańskich.

²⁰ HMS „Ark Royal” Monthly Flying Returns, 31st April 1915, TNA, R.N.A.S. Operations etc., sygn. AIR 1/2099/207/20/7 k. 20-21.

wodnosamoloty z HMS Ark Royal w dalszym ciągu prowadziły loty rozpoznawcze, ze średnią intensywnością 3-4 lotów dziennie. Jednak ich efektywność wciąż utrzymywała się na niezadowalającym poziomie. W tym czasie na wodach Morza Egejskiego pojawiły się niemieckie okręty podwodne. Dysponujący bardzo niewielką prędkością HMS Ark Royal stanowił bardzo łatwy cel, stąd aby zabezpieczyć go przed zatopieniem, zdecydowano się wycofać go do na wyspę Imbros (dzisiaj tur. Gökçeada), gdzie w połowie tego miesiąca został w praktyce przekształcony w stacjonarną bazę dla wszystkich brytyjskich wodnosamolotów operujących w rejonie Dardaneli. Pozostawał w tym miejscu do początku listopada 1915 roku, po czym został przebazowany do portu w Salonikach. Przez ten okres wodnosamoloty ponownie prowadziły operacje rozpoznawcze na rzecz floty, a także realizowały patrole przeciwpodwodne, sporadycznie realizując zadania na rzecz wojsk lądowych²¹.

Dotychczasowe doświadczenia z wykorzystaniem wodnosamolotów w rejonie Dardaneli były mocno rozczarowujące. Tym niemniej, nawet ograniczona efektywność była lepsza niż całkowity brak wsparcia lotniczego. Szczególnie w rejonie ANZAC, znajdującym się poza zasięgiem samolotów startujących z lotnisk na Imbros i Tenedos, wsparcie przez wodnosamoloty było jedynym sposobem uzyskania jakichkolwiek informacji o nieprzyjacielu. Stąd brytyjska Admiralicja zdecydowała się wysłać w rejon Dardaneli kolejny okręt lotniczy, mianowicie HMS Ben-my-Chree²², który dotarł na miejsce w czerwcu 1915 roku.

W przeciwieństwie do HMS *Ark Royal*, mógł rozwijać prędkość ok. 25 węzłów (ok. 45 km/h), wodnosamoloty mogły startować ze specjalnego pokładu startowego, wspomagane specjalnymi szynami i wózkami, po wylądowaniu na wodzie były z kolei podnoszone za pomocą specjalnego żurawia. HMS *Ben-my-Chree*, pod dowództwem komandora Cecila l'Estrange Malone'a, operował w rejonie Dardaneli w zasadzie do końca kampanii. Jego maszyny działały głównie w rejonach niedostępnych dla samolotów operujących z lotnisk, a więc na rzecz sił ANZAC w rejonie Gaba Tepe (północno-zachodnie część Półwyspu Gallipoli), a od sierpnia 1915 roku także brytyjskich sił w rejonie Suvli na północ od rejonu ANZAC²³.

Samoloty z HMS *Ben-my-Chree* nie tylko wspierały wojska lądowe i marynarkę, ale także prowadziły operacje skierowane przeciwko osmańskiej żegludze na wodach Cieśniny Dardanelskiej oraz Morzu Marmara. W dniu 12 sierpnia 1915 roku doszło do pierwszego w historii skutecznego ataku torpedowego przeprowadzonego przez wodnosamolot. Flight Commander Charles Edmonds, pilotujący Shorta Typ 184 zaatakował na wodach Morza Marmara osmańską jednostkę transportową. Torpeda wypuszczona z odległości ok. 730 m

²¹ P. Korzeniowski, *Operacje...*, s. 102–107.

²² Nazwa okresu pochodzi z gaelickiego dialektu używanego na Wyspie Man, i oznacza „Kobietę (Damę) mego serca”. Okręt zbudowano w 1908 roku jako jednostka pasażerska. Po wybuchu wojny został wyczarterowany przez Admiralicję na początku 1915 roku i przebudowany na okręt lotniczy. W maju 1915 roku został wysłany w rejon Dardaneli, gdzie przybył na początku drugiej dekady czerwca 1915 roku. HMS Ben-my-Chree logbook, http://www.naval-history.net/OW-Ships-WW1-04-HMS_Ben-my-Chree.htm (dostęp: 1 marca 2017 r.).

²³ Na marginesie warto zaznaczyć, że w celu realizacji celów pobocznych, szczególnie operacji morskich poza bezpośrednim sąsiedztwem Dardaneli, pojedyncze wodnosamoloty instalowano na okrętach Royal Navy. Do tego celu wykorzystywano początkowo krążowniki HMS Doris oraz HMS Minerva, później zaś monitory HMM Abercrombie, HMM Reglan oraz HMM Roberts. The Dardanelles Campaign, TNA, sygn. TNA, sygn. Air 1/681/21/13/2209, k. 294.

(800 jardów) dosięgła transportowca²⁴. 17 sierpnia, podczas kolejnego lotu, Fl. Cmdr. Edmonds wraz z Flight Lieutenant Dacre wykryli kilka osmańskich transportowców rozładowywanych na brzegu Półwyspu Gallipoli. Podobnie jak przed kilkoma dniami, zwołał torpedę z odległości ok. 730 m. Torpeda najprawdopodobniej trafiła w śródkreście, powodując poważne uszkodzenie transportowca. Lecący w drugiej maszynie (Short 184) Flight Lieutenant Dacre, miał problemy z silnikiem i musiał lądować na wodach cieśniny. Zauważył w międzyczasie dużą barkę przy azjatyckim brzegu, w kierunku której wystrzelił swoją torpedę, choć nie był w stanie dokładnie określić skutków, z pewnością trafiła ona w cel. Znacznie lżejsza maszyna była w stanie po pewnym czasie ponownie wzbić się w powietrze²⁵.

Te ataki stanowiły punkt zwrotny w rozwoju brytyjskiego lotnictwa morskiego. Pokazały, że samoloty uzbrojone w torpedy były w stanie skutecznie atakować nieprzyjacielską żeglugę nawet na wodach uznawanych przez przeciwnika za bezpieczne. W rezultacie tych ataków oraz w połączeniu z coraz większą aktywnością alianckich okrętów podwodnych na Morzu Marmara, siły osmańskie musiały ograniczyć przesyłanie zaopatrzenia dla wojska na Półwyspie Gallipoli drogą morską, i korzystać ze znacznie dłuższej, okrężnej drogi lądowej.

3. ESKADRY LOTNICZE

Wraz z podjęciem decyzji o przeprowadzeniu desantu sił lądowych na Półwyspie Gallipoli niezbędne stało się przeprowadzenie rozpoznania osmańskich przygotowań obronnych, stanowisk artylerii, punktów koncentracji odwodów, dróg, mostów i magazynów. Kilka wodnosamolotów HMS Ark Royal nie było w stanie zrealizować tego zadanie. W związku z tym, jak wspominałem wcześniej, pod koniec marca na wyspę Tenedos przybyła 3. Eskadra RNAS. Jednakże początkowo dysponowała ona jedynie 5 sprawnymi samolotami. Jeszcze w marcu wysłano z Marsylii uzupełnienia w postaci 11 maszyn, ale były to głównie samoloty Henri Farman, o zbyt słabych osiągnięciach i niemal nieprzydatne do działań w rejonie Dardaneli²⁶. W rezultacie działania 3. Eskadry były równie mało efektywne jak w przypadku HMS Ark Royal.

W ostatniej dekadzie kwietnia, a więc w momencie lądowania alianckich sił na półwyspie, teoretycznie brytyjskie siły lotnicze obejmowały 22 samoloty, 8 wodnosamolotów oraz 19 pilotów. W praktyce jednak w gotowości bojowej pozostawała połowa tych sił²⁷.

²⁴ Report of Flight, HMS Ben-my-Chree, 12th August 1915, Report on Attack by Torpedo Carrying Aeroplane, 13th August 1915, TNA, sygn. AIR 1/665/17/122/716. Okazało się, że jednostka ta została dzień wcześniej zaatakowana przez brytyjski okręt podwodny E 14, i osadzona na brzegu przez załogę.

²⁵ Report of Flight, HMS Ben-my-Chree, 17th August 1915, Reports on torpedo attacks on Enemy Shipping in Dardanelles 12th & 17th August 1915, Ben-my-Chree, TNA, sygn. AIR 1/2393/238/1. Późniejsze dochodzenie potwierdziło, że trafiona jednostka w wyniku eksplozji zatonała; zob. Torpedo attacks by Seaplanes at The Dardanelles, 24th April 1923, Operations Section, Air Historical Branch, TNA, sygn. AIR /2393/236/1.

²⁶ K. Isaacs, *Wings Over Gallipoli*, „Journal of the Australian Professions of Arms”, 1990, no 81 (March/April), s. 5-6.

²⁷ Dispatch of no 3 Aeroplane Squadron to East Mediterranean. March 1915, TNA, sygn. AIR 1/361/15/228/50.

Sytuację znacznie poprawiło przybycie końcem kwietnia francuskiej 98. Eskadry (l'Escadrille MF 98 T), dowodzonej przez kpt. Antoine Cesariego²⁸.

Dysponowała ona początkowo ośmioma samolotami Mauroce Farman, o znacznie lepszych parametrach niż wszystkie modele, jakie posiadali w tym czasie Brytyjczycy. Co więcej, Francuzi byli znacznie lepiej przygotowani pod względem technicznym do prowadzenia działań bojowych. Eskadra dysponowała dobrze wyposażonym zapleczem technicznym i wyszkolonym personelem. Ponadto, co chyba najważniejsze, wraz z samolotami wysłano specjalne aparaty fotograficzne, przystosowane do robienia zdjęć lotniczych. Choć były one jeszcze mocno niedoskonałe, to w porównaniu do Brytyjczyków, francuscy piloci mogli przeprowadzać znacznie dokładniejsze rozpoznanie. Dla sił brytyjskich nie miało to jednak większego znaczenia, gdyż francuska eskadra prowadziła operacje na rzecz wojsk francuskich, zajmujących prawą część alianckiego frontu na południu Półwyspu Gallipoli. Przez całą kampanię kontyngent francuski pełnił rolę pomocniczą i działania na tym odcinku nie miały decydującego znaczenia dla ostatecznego wyniku kampanii²⁹.

Przeciągająca się kampania oraz rozbudowa sił brytyjskich na półwyspie spowodowała, że potrzebne stało się wzmocnienie sił lotniczych, zarówno ilościowe, jak i jakościowe. W maju na wyspie Imbros znalazła się 2. Eskadra RNAS pod dowództwem Wng. Cmdr. E. Gerrarda. Jej przybycie stanowiło znaczne wzmocnienie brytyjskich sił lotniczych. Wynikało to nie tyle ze względu na przybycie dodatkowych samolotów i pilotów, ale z faktu, że jednostka wyposażona była w stosunkowo nowoczesne maszyny, a ponadto eskadra dotarła na wyspę wraz z całym niezbędnym zapleczem technicznym³⁰.

Systematyczna rozbudowa brytyjskiego lotnictwa niestety nie przełożyła się na zwiększenie jego efektywności. Wciąż efekty rozpoznania lotniczego dalekie były od zadowalających, kolejne operacje lądowe prowadzone na półwyspie potwierdzały, że informacje uzyskiwane przez lotnictwo na temat rozmieszczenia umocnień polowych, stanowisk artylerii i miejsc koncentracji odwodów osmańskich były niepełne, a często wręcz błędne.

Aby zmienić ten niekorzystny stan rzeczy, w czerwcu 1915 roku Admiralicja wysłała w rejon Dardaneli płk. Fredericka Sykesa, którego zadaniem obejmowało ewaluację oceny dotychczasowych działań³¹. Przygotowany przez niego na początku lipca raport wskazywał wiele czynników ograniczających skuteczność brytyjskich sił lotniczych. Płk Sykes przedstawił także szereg postulatów, które, w jego opinii, miały znacznie wyeliminować przynajmniej część najpoważniejszych problemów. Zwracał uwagę na błędną organizację

²⁸ Litera MF oznaczały typ samolotu, w jaki eskadra była wyposażona, mianowicie Maurice Farman, zaś litera „T” oznaczała wyspę Tenedos.

²⁹ Mimo, że działania francuskiej eskadry nie miały kluczowego znaczenia dla przebiegu kampanii, to warto pokazać różnice w przygotowaniu do działań sił lotniczych obu państw. Mimo, że dla Francuzów operacje w rejonie Dardaneli miały jeszcze mniejsze znaczenie niż dla Brytyjczyków, dokonali oni zdecydowanie więcej, by zapewnić własnym wojskom odpowiednie wsparcie lotnicze. Szerzej na temat udziału 98. Eskadry w kampanii patrz: D. Méchin, *Historique de l'escadrille 524*, http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/escadrille524.htm (dostęp 1 marca 2017 r.).

³⁰ Pomimo iż w międzyczasie także pozostałe jednostki otrzymywały wzmocnienia, to straty bojowe i zużywanie się maszyn sprawiały, że ich liczba w gotowości operacyjnej była stosunkowo nieduża. Pomiędzy czerwcem a sierpniem 1915 roku 3. Eskadra RNAS otrzymała 18 samolotów. Zob. K. Isaacs, *Wings...*, s. 14. Także francuska eskadra w czerwcu otrzymała 7 kolejnych maszyn, patrz. D. Méchin, *Historique...*

³¹ Został on „wypożyczony” Admiralicji przez War Office. Jako osoba niezwiązana z lotnictwem marynarki miała obiektywnie ocenić istniejącą sytuację.

systemu dowodzenia siłami lotniczymi. Wskazywał, że dotychczas nie stworzono osobnego dowództwa sił lotniczych, wobec czego bardzo słabo koordynowano działania poszczególnych jednostek. Zdarzały się sytuacje, że jedna eskadra nie była w stanie realizować wszystkich zadań ze względu na braki sprzętowe, a dostępne środki posiadała inna, ale były one niewykorzystane. Zwracał uwagę na bardzo dużą różnorodność sprzętu lotniczego oraz jego częściową nieprzydatność do działań w panujących warunkach. Zalecał poprawę zaplecza technicznego, przygotowanie zapasów części zamiennych, zwłaszcza silników, uzupełnienie personelu, nie tylko latającego, ale także technicznego oraz stworzenie systemu rotacji obsadą kadrową pomiędzy jednostkami w zależności od pojawiających się potrzeb. Wskazywał także na potrzebę koncentracji sił lotniczych w jednym miejscu, co znacznie ułatwiłoby implementację wskazanych przez niego zaleceń, nie mówiąc już o koordynacji działań i wymianie informacji³².

Raport płk. Sykesa i wnioski z niego płynące spotkały się ze zrozumieniem w brytyjskiej Admiralicji. Uznano jednocześnie, że on sam najlepiej nadawał się na wdrożenie proponowanych zmian organizacyjnych. W sierpniu 1915 roku podporządkowano mu wszystkie brytyjskie siły lotnicze w rejonie Dardaneli³³. W ramach reorganizacji sił lotniczych 3. Eskadra RNAS została przebazowana z Tenedos na Imbros, gdzie dołączyła do 2. Eskadry RNAS. Jednocześnie obie eskadry zostały przekształcone w skrzydła lotnicze (Wings), każde złożone z trzech eskadr.

Zmiany organizacyjne powiązane zostały z nowym, bardziej klarownym rozdzieleniem zadań operacyjnych. Francuska 98. Eskadra w dalszym ciągu stacjonowała na wyspie Tenedos i realizowała zadania na rzecz CEO. Zreformowane 2. i 3. Skrzydła Lotnicze, skoncentrowane teraz na Imbros, skupiły się na realizowaniu zadań na rzecz brytyjskiego VIII Korpusu Armijnego, który zajmował front na południu Półwyspu Gallipoli (tzw. rejon Helles). Znacznym problemem pozostawało wsparcie sił brytyjskich w rejonie ANZAC i Zatoki Suvla. Z konieczności zadania te realizowały wodnosamoloty z HMS Ben-my-Chree, ewentualnie, wyjątkowo, samoloty lądujące na improwizowanych lądowiskach w rejonie Przylądka Helles.

Zmiany organizacyjne i kompetencyjne połączone ze znacznym wzmocnieniem sił lotniczych w nowy sprzęt latający. Na początku sierpnia rozpoczęła się wielka aliancka ofensywa, mająca na celu ostateczne rozstrzygnięcie przedłużającej się kampanii na korzyść sił Ententy. W związku z przygotowaniem do jej przeprowadzenia, z Wielkiej Brytanii w rejon Dardaneli wysłano 45 nowych maszyn do obu skrzydeł³⁴. Ponadto obie jednostki uzupełniono personelem 1. Eskadry RNAS, która w tym czasie stacjonowała w Dunkierce³⁵.

Przedstawione powyżej zmiany pozwoliły znacznie podnieść skuteczność działań lotniczych. W rezultacie w trakcie przygotowań do wspomnianej wyżej ofensywy udało się znacznie lepiej rozpoznać osmańskie przygotowania obronne i siły przeciwnika. Niestety, informacje te zostały zaprzepaszczone przez katastrofalne błędy w dowodzeniu po stronie

³² Report on R.N.A.S. Units and the Aerial Requirements of the Naval and Military Forces of the Dardanelles by Colonel F.H. Sykes, 9th July 1915, TNA, sygn. AIR 1/669/17/122/788.

³³ W dalszym ciągu francuska eskadra podlegała dowództwu CEO, ale jej działania koordynowano z płk. Sykesem.

³⁴ Dokładna charakterystyka sprzętu latającego i jego liczebność zostanie omówiona w dalszej części artykułu.

³⁵ Submissions and minutes to col. Sykes report, TNA, sygn. AIR 1/669/17/122/788.

brytyjskiej, w szczególności zaś przez dowództwo IX Korpusu Armijnego i część podległych mu dywizji. W rezultacie ogromny wysiłek związane ze wzmocnieniem sił brytyjskich w rejonie Dardaneli został zmarnowany, nowe dywizje bardzo szybko utraciły znaczną część wartości bojowej, a uzyskane kosztem ogromnych strat korzyści terenowe nie miały wpływu na zmianę ogólnego położenia obu stron na półwyspie³⁶.

Ostatnią reorganizację lotnictwa przeprowadzono w styczniu 1916 roku, w momencie ewakuacji alianckich sił z Półwyspu Gallipoli. Ponieważ wojska alianckie opuściły półwysep, dalsze utrzymywanie większych sił lotniczych w tym rejonie miało się z celem. W rezultacie rozwiązaniu uległa 3. Eskadra³⁷, a jej sprzęt latający oraz personel zasilili 2. Eskadrę. Ponadto płk Sykes uzyskał zgodę na powrót do Wielkiej Brytanii, gdyż jego rola koordynatora działań lotniczych stała się zbędna. Wkrótce także 2. Eskadra opuściła Imbros i została przebazowana w rejon Salonik, gdzie działała na rzecz brytyjskiej tzw. Armii Salonickiej (Salonica Army)³⁸.

4. SPRZĘT LOTNICZY

Główną przyczyną niewielkiej skuteczności brytyjskiego lotnictwa w rejonie Dardaneli stanowiły ogromne problemy ze sprzętem lotniczym. Maszyn latających było przede wszystkim zbyt mało, a te, które trafiały w rejon działań, były bardzo często przestarzałe lub wręcz nienadające się do operowania w istniejących w tym rejonie warunkach³⁹. Pierwsze maszyny latające dotarły w rejon Dardaneli wraz z HMS Ark Royal. Było to 6 wodnosamolotów: 1 Short Admiralty Type 136⁴⁰ (numer 136), 2 Wight Pusher Seaplane (numery

³⁶ Szerzej na ten temat patrz m.in. C.F. Aspinall-Oglander, *Official History of The Great War. Military Operations. Gallipoli*. Vol. 2. May 1915 to the Evacuation, London 1931, s. 363–376.

³⁷ W tym czasie dowodzona już przez mjr. Fawcett'a.

³⁸ From The Wing Captain, R.N.A.S. E.M.S. to The Vice Admiral Commanding E.M.S., 9th January 1916, Reorganisation of Air Service in Eastern Mediterranean January-March 1916, TNA, sygn. AIR 1/649/17/122/420. No. 192/68A, 29th January 1916, Reorganisation of Air Service in Eastern Mediterranean January-March 1916, TNA, sygn. AIR 1/649/17/122/420.

³⁹ Walki w rejonie Dardaneli dla Wielkiej Brytanii odgrywały znaczenie drugorzędne w stosunku do Frontu Zachodniego, gdzie kierowano najnowocześniejsze uzbrojenie. Stąd na Morze Śródziemne trafiały maszyny wycofane z innych jednostek, pojedyncze egzemplarze, często cywilnych konstrukcji czy prototypy. Stąd bardzo duża liczba typów i modeli, których dokładne omówienie jest w tym artykule niemożliwe. Stąd skupie się jedynie na ogólnej charakterystyce i ocenie poszczególnych typów i zmianach ilościowych. Dokładne dane taktyczno-techniczne można znaleźć w szeregu publikacji, m.in. w pracy: O. Thetford, *British Naval Aircraft Since 1912*, Boston 1978.

⁴⁰ Była to bardzo ciekawa maszyna. Brytyjska Admiralicja oczekując na skonstruowanie rodzimego silnika lotniczego o mocy 200 km, zakupiło we Francji niewielką partię silników Canton Unné. W oparciu o nie wybudowano dwa prototypy samolotów, jeden napędzany silnikiem o mocy 135 km (9-cylindrowym), drugi, o mocy 200 km (14-cylindrowy). Zostały one sklasyfikowane jako Short Admiralty Type 135 oraz 136. Oba samoloty wzięły udział w nalocie na port Cuxhaven 25 grudnia 1914 roku, przy czym pierwszy z nich nie powrócił z misji, i najprawdopodobniej zatonął ok. 8 mil na zachód od wyspy Helgoland. Drugi z samolotów o numerze 136 powrócił szczęśliwie, po czym został przydzielony do HMS Ark Royal, który niedawno wszedł do służby. Szerzej na temat ataku na Cuxhaven patrz: Report on Seaplane Operations Against Cuxhaven Carried Out 25th December 1914, TNA, R.N.A.S. Operations etc., sygn. AIR 1/2099/207/20/4 k. 1-31.

172 oraz 173), 3 Sopwith Type 807 (numery 807, 808, 922)⁴¹. W czasie kilku miesięcy służby bojowej, utracono kilka maszyn, w ich miejsce zaś pozyskano nowe. W dniu 5 marca utracono Sopwitha nr 808, zaś 25 marca rozmontowano Wighta nr 173, który z powodu ciągłych problemów technicznych nie nadawał się do dalszego wykorzystania bojowego. Również Short nr 136 często miał usterki. Stąd na początku kwietnia do dwóch maszyn Wight dołączyła trzecia o numerze 176. 9 kwietnia dotarły także dwie maszyny Short Tabloid w wersji morskiej (numery 1437 i 1438)⁴². W dniu 19 kwietnia przybyły kolejne maszyny, mianowicie Short Admiralty Type 166 o numerze 161 oraz dwa Sopwith Type 860 o numerach 857 oraz 860⁴³.

W okresie luty – maj 1915 roku, kiedy HMS Ark Royal realizował aktywne operacje w rejonie Dardaneli, wykorzystywano bojowo 12 wodnosamolotów sześciu różnych typów (z których z powodu wypadków utracono 2)⁴⁴. Zaletę wodnosamolotów stanowiła możliwość operowania w zasadzie w dowolnym miejscu oraz, przynajmniej teoretycznie, możliwość znajdowania się w powietrzu przez stosunkowo długi czas. W praktyce jednak ze względu na zbyt słabe silniki, możliwość ich wykorzystywania operacyjnego był bardzo ograniczony, i wymagały bardzo dobrych warunków pogodowych. Ponadto wspomniane silniki posiadały nie tylko niewystarczającą moc, ale były również bardzo awaryjne, co często powodowało konieczność przerwania misji.

Drugi z okrętów lotniczych, HMS Ben-my-Chree przybył w rejon walk posiadając na swoim pokładzie 6 maszyn: dwa wodnosamoloty Short Admiralty Type 830 (nr 820 oraz 821), dwa Sopwith Schneider (nr 1445 oraz 1560) oraz dwa Short Admiralty Type 184 (oryginalny prototyp nr 184 oraz nr 841)⁴⁵. Były one znacznie lepiej przystosowane do

⁴¹ From The Commanding Officer HMS „Ark Royal”, at sea, To Director, Air Department, Dated 11th April [1915], TNA, R.N.A.S. Operations etc., sygn. AIR, 1/2099/207/20/7 k. 12-13. Ponadto w magazynach HMS Ark Royal przewożono cztery samoloty Sopwith Tabloid (numery 1201-04), które jednak musiały lądować na stałym lądzie, więc w praktyce były bezużyteczne. Ponadto ze względu na fakt, że były to maszyny jednomiejscowe, ich wykorzystanie jako maszyny rozpoznawczej również było praktycznie nieefektywne, gdyż pilot nie mógł jednocześnie kierować maszyną i obserwować ziemi. Stąd do końca kampanii z tych czterech maszyn jedynie jedną zmontowano (nr 1202), i wykorzystywano w celach szkoleniowych i do testów.

⁴² Określanej jako Schneider lub Schneider Cup.

⁴³ Do montażu pierwszego z nich przystąpiono od razu, dwa pozostałe jednak nie mogły zostać od razu wykorzystane bojowe z powodu braku odpowiedniego oleju. Do czasu jego dostarczenia z Wysp Brytyjskich spoczywały one rozmontowane na S.S. *Aragaz*. Dopiero w drugiej połowie maja mogły one rozpocząć służbę; Monthly Returns of Flights. HMS „Ark Royal”, TNA, R.N.A.S. Operations etc., sygn. AIR 1/2099/207/20/7 k. 20-25.

⁴⁴ Jak zaznaczyłem we wcześniejszym fragmencie, w kolejnych miesiącach HMS Ark Royal stacjonował porcie Mudros na Lemnos, a jego wodnosamoloty działały już niemal wyłącznie na korzyść floty. Aby mogły realizować efektywnie te zadania, systematycznie wymieniano im sprzęt latający. Choć wykracza to już poza ramy tematyczne niniejszego opracowania, wspomnę tylko, że HMS Ark Royal w kolejnych miesiącach jeszcze pięć maszyn Shorty Type 166 (numery 162–166) oraz Sopwith Schneider (numery 1566, 1576–78, 3713). Równocześnie stare maszyny rozmontowywani i wykorzystywano jako źródło części zamiennych. W październiku w gotowości do działania znajdowało się sześć Shortów (numery 136, 161–165) oraz dwa Sopwithy Schneider (1566, 1576), 4 maszyny znajdowało się w rezerwie (Short nr 166 oraz trzy maszyny Sopwith Schneider – nr 1578, 1579, 3713). Disposition on aircraft. October 1915, TNA, sygn. AIR 1/650/17/122/423.

⁴⁵ K. Isaacs podaje, że w momencie przybycia w rejon Dardaneli HMS Ben-my-Chree dysponował tylko jednym Shortem Type 184, mianowicie oryginalnym prototypem. K. Isaacs, dz. cyt., s. 12.

działań bojowych. Zwłaszcza Short Admiralty Type 184 posiadały silniki Sunbeam o mocy 225 km, dzięki czemu mogły zabierać radiostacje, aparaty fotograficzne, bomby czy torpedy⁴⁶.

W sierpniu 1915 roku HMS *Ben-my-Chree* otrzymał kolejne samoloty, mianowicie cztery sztuki Sopwith Schneider (numery 1561, 3721–22, 3727) oraz dwa Short Type 184 (nr 842 oraz 846). Ponieważ na okręcie nie było wystarczająco miejsca, by pomieścić tyle maszyn, zdecydowano się przenieść na HMS *Ark Royal* dwa Shorty Type 830. Zużycie bojowe niektórych wodnosamolotów spowodowało, że do Wielkiej Brytanii zdecydowano się odesłać dwa Shorty Type 184 (nr 184, 841) oraz dwa Sopwithy Schneider (nr 1560–61). Ich miejsce zajęły dwa kolejne Shorty Type 184 o numerach 849–850. W rezultacie tych przesunięć, w drugiej połowie października 1915 roku na HMS *Ben-my-Chree* w aktywnej służbie znajdowały się cztery Shorty Type 184 (nr 842, 846, 849–850) oraz dwa Sopwithy Schneider Cup (nr 3721–3722). Dwa pozostałe Sopwithy Schneider (nr 1445 oraz 3727⁴⁷) znajdowały się w rezerwie⁴⁸.

Wodnosamoloty, szczególnie modele operujące z HMS *Ben-my-Chree* nadawały się przede wszystkim do działań w kooperacji z okrętami lub prowadzenia operacji skierowanych przeciwko żegludze nieprzyjaciela. Natomiast w przypadku współpracy z siłami lądowymi, znacznie lepiej sprawdzały się maszyny operujące z lotnisk. Pod koniec marca 1915 roku na Tenedos przybyła 3. Eskadra RNAS. Trzon jej sprzętu latającego, mianowicie 2 samoloty Maurice Farman z silnikiem o mocy 100 km (nr 1370–1371), 1 Breguet z silnikiem o mocy 200 km (nr 1391) oraz 8 maszyn Henri Farman z silnikiem 80-konnym (nr 1518–1525), wyruszył z Marsylii 17 marca na SS *Abda*. Kilka dni później z Plymouth wyruszyły dwa transportowce, SS *Inkosi* oraz SS *Moorgate*, przewożące pozostałe maszyny eskadry, mianowicie jeden BE 2 (nr 50), 2 BE 2c (264–265), dwa Sopwith Tabloid (nr 1205–1206) oraz dwa Maurice Farman (nr 1241, 1369)⁴⁹.

Ten różnorodny park lotniczy posiadał ograniczone możliwości skutecznego operowania w rejonie Dardaneli, a maszyny typu Henri Farman, dysponujący silnikiem o mocy

⁴⁶ To właśnie te maszyny przeprowadziły ataki torpedowe na wodach Dardaneli w sierpniu 1915 roku.

⁴⁷ Sopwith nr 3727 najprawdopodobniej cały czas znajdował się w rezerwie, na co wskazuje fakt, że w dzienniku pokładowym okrętu po raz pierwszy pojawia się dopiero w marcu 1916 roku, tym niemniej w wykazie maszyn latających znajdujących się w poszczególnych jednostkach RNAS w dniu 2 października 1915 roku maszyna ta przypisana jest do HMS *Ben-my-Chree* z adnotacją „gotowa do użycia”. Zob. HMS *Ben-my-Chree* logbook, March 1915 to July 1916, http://www.naval-history.net/OWShips-WW1-04-HMS_Ben-my-Chree.htm [dostęp 1 marca 2017 roku]; por. Disposition on aircraft, 2 October 1915, TNA, sygn. AIR 1/650/17/122/423.

⁴⁸ W zestawieniu sporządzonym w dniu 20 października 1915 roku w punkcie dotyczącym HMS *Ben-my-Chree* zaznaczono, że w rezerwie znajdowały się dwie maszyny, jeden Short i jeden Sopwith. Niestety, nie podano numerów tych maszyn, a zestawienie tej informacji z wykazem wszystkich maszyn znajdujących się w służbie w Royal Naval Air Service we wrześniu 1915 roku pozwala wysnuć przypuszczenie, że doszło w tym przypadku do pomyłki, i w rezerwie znajdowały się w rzeczywistości dwa Sopwithy. Zob. Disposition on aircraft, 25 October 1915, TNA, sygn. AIR 1/650/17/122/423; por. His Majesty's Naval Aircraft. Buil, Building and Under Repair. September 1915, TNA, sygn. AIR 1/625/17/12.

⁴⁹ Despatch on no 3 Aeroplane Squadron to Eastern Mediterranean. March 1915, TNA, sygn. AIR 1/361/15/228/17.

jedynie 80 km, w ogóle nie nadawały się do wykorzystania bojowego⁵⁰. Ponadto z powodu problemów technicznych i niemożności ich szybkiego usunięcia z powodu słabego zaplecza technicznego, w sprawności operacyjnej znajdowało się jedynie kilka. Stąd Departament Lotniczy Admiralicji (Air Department) nieustannie nękany był prośbami o przysyłanie nowych samolotów. Niestety, liczba nowych maszyn przesyłanych w rejon Dardaneli była bardzo niewielka, w dodatku nie były to maszyny nowoczesne. Jako wręcz groteskowy przykład można wskazać fakt wysłania w maju 1915 roku kolejnej partii samolotów Henri Farman, które od razu odesłano do Wielkiej Brytanii. W czerwcu 3. Dywizjon otrzymał dwa samoloty Voisin, trzy kolejne zaś zostały wysłane⁵¹. W lipcu otrzymano natomiast sześć samolotów Niuport 10 (numery 3171-75, 3179) oraz 2 Maurice Farman⁵².

Sytuację sprzętową znacznie poprawiło przybycie w sierpniu 1915 roku 2. Eskadry RNAS. Na jego wyposażeniu znajdowało się 6 samolotów Morane-Saulnier Type L „Parasol” (numery 3257-3262), 6 B.E.2c (numery 965, 981, 1110-11, 1128-30), 6 Coudron (3875-89, 3285) oraz 4 Bristol Scouts (numery 1259, 1261-63). Ponadto 2 Voisiny przekazano 3. Eskadrze⁵³. Spośród nich, maszyny Coudron okazały się całkowicie nienadające się do wykorzystania w rejonie Dardaneli. Powtórzono więc sytuację z marca, kiedy wraz z 3. Eskadrą wysłano samoloty Henri Farman.

Wkrótce po przybyciu 2. Eskadry dokonano wspomnianej wyżej reorganizacji brytyjskiego lotnictwa w rejonie Dardaneli, przekształcając eskadry w skrzydła. Reorganizacja obejmowała także ujednoczenie sprzętu oraz wycofanie z linii maszyn o zbyt niskich parametrach, pojedyncze egzemplarze oraz maszyny wyeksploatowane. Pozostałe maszyny stosunkowo równomiernie rozdzielono pomiędzy dwa skrzydła. W ramach przygotowań do wielkiej alianckiej ofensywy na przełomie lipca i sierpnia wysłano z Wysp Brytyjskich 45 maszyn, które miały znacznie poprawić sytuację sprzętową eskadr RNAS w rejonie Dardaneli⁵⁴.

Równocześnie, wraz z napływem nowych maszyn, starano się wycofywać z użycia pojedyncze egzemplarze danych typów, jak np. B.E.2, Breguet czy Voisin, proces ten, ze względu na prowadzone równocześnie działania bojowe, był skomplikowany. Tym niemniej widać było coraz większą standaryzację sprzętu. W rezultacie w drugiej połowie października w obu skrzydłach w służbie znajdowało się łącznie 42 maszyny, z czego w 2. Skrzydle 22, a w 3. Skrzydle 20⁵⁵. Ponadto w transporcie znajdowały się kolejne trzy samoloty

⁵⁰ Dopiero samoloty typu Henri Farman ze znacznie silniejszym, 140 konnym silnikiem, nadawały się do bojowego użycia, i takie maszyny były w dalszej części kampanii wykorzystywane.

⁵¹ Report on progres, No. 3 Aeroplane Squadron, 27th May 1915, TNA, sygn. AIR 1/361/15/228/17.

⁵² Dardanelles campaign, s. 258-259, TNA, sygn. AIR 1/681/21/13/2209.

⁵³ Tamże, s. 203. Numery poszczególnych maszyn na podstawie Disposition on aircraft. October 1915, TNA, sygn. AIR 1/650/17/122/423.

⁵⁴ Ponadto z Francji zamierzano wysłać samoloty Maurice Farman z mocniejszym silnikiem, jak tylko sytuacja miała na to pozwolić. Aircraft in Dardanelles. Report by col. Sykes, Royal Flying Corps, TNA, sygn. Air 1/6691/17/122/788.

⁵⁵ W 2. Skrzydle znajdowało się osiem samolotów B.E.2c (numery 979, 981, 1110-11, 1125, 1128-30), pięć Bristol Scout (numery 1259, 1261-1264), pięć Morane-Saulnier (numery 3258-3262) oraz cztery Avro 504B (numery 1040-1043). Natomiast 3. Skrzydło dysponowało ośmioma samolotami Maurice Farman (numery 1370, 1380-86), ośmioma Henri Farman (numery 3624, 3628-31, 3633, 3635, 3244) oraz sześcioma Niuport 10 (numery 3171-75, 3179).

B.E.2c (numery 979, 1125-26), jeden Avro 504B (nr 1029) oraz cztery Henri Farman (numery 3628-31)⁵⁶.

Reorganizacja sprzętowa spowodowała, że w końcu udało się znacznie podnieść efektywność brytyjskiego lotnictwa w rejonie Dardaneli. Dzięki systematycznemu napływowi nowych maszyn, udawało się utrzymywać liczbę maszyn gotowych do użycia na poziomie ok. 40 sztuk, mimo strat spowodowanych wypadkami i wyeksploatowaniem poszczególnych maszyn. Niestety, te wszystkie zmiany okazały się mocno spóźnione, gdyż wraz z klęską w sierpniowej ofensywie rozstrzygnięcie kampanii na korzyść sił alianckich stało się praktycznie niemożliwe. Wraz z nadejściem jesieni coraz bardziej oczywista stała się ewakuacja alianckich sił z półwyspu, co spowodowało spadek zapotrzebowania na wsparcie lotnicze. W związku z tym, zgodnie z raportem płk. Sykes'a, połączono 2. i 3. Eskadrę RNAS, włączając część personelu i sprzętu 3. Eskadry do siostrzanej jednostki. W styczniu 1916 roku do 2. Eskadry przekazano 3 maszyny Henri Farman (nr 3630, 3633, 3634), cztery Maurice Farman (nr 1381, 1383, 1385-86) oraz cztery Nieuport (nr 3170-71, 3175-76). Zastąpiły one część najbardziej wyeksploatowanych maszyn w 2. Dywizjonie. Po reorganizacji 2. Dywizjon składał się z 3 eskadr (Squadron):

- eskadra A – 4 x Maurice Farman, 3 x B.E.2c;
- eskadra B – 3 x Henri Farman, 3 x Voisin;
- eskadra C – 1 x Avro, 3 x Morane;
- rezerwa – 5 x Niuport, 4 x Bristol Scout.
- dla celów treningowych – 1 x Maurice Farman⁵⁷.

W takim składzie i z takim wyposażeniem 2. Dywizjon wspierał ostatnią operację na Półwyspie Gallipoli, czyli ewakuację sił alianckich z Przylądka Helles.

Nie ma tutaj, niestety, miejsca na dokładne omówienie wszystkich typów maszyn wykorzystywanych przez 2. i 3. Eskadry RNAS, z konieczności zatem przedstawię ogólną ocenę ich przydatności. Niemal wszystkie maszyny posiadały niewystarczającą moc, a ich płatowce były bardzo wrażliwe na uszkodzenia. Ponadto początkowo nie dysponowały one niemal w ogóle radiostacjami, ani tym bardziej specjalnymi aparatami fotograficznymi, o uzbrojeniu strzeleckim czy bombowym nie wspominając. Jako najlepszy model, wykorzystywany w rejonie Dardaneli, był Maurice Farman, i to bez względu jakim silnikiem dysponował (80 km, 100 km, 110 km). Jak wskazują wspomnienia pilotów, jego płatowiec był stosunkowo odporny na uszkodzenia i ciężkie warunki eksploatacji, mógł lądować także na niezbyt dobrym podłożu oraz co najważniejsze, mógł zabierać dodatkowy ładunek, co pozwalało montować dodatkowe wyposażenie, posiadał dogodnie pole obserwacji, a co chyba najważniejsze, wspomniany silnik był niezawodny.

⁵⁶ Disposition on aircraft. October 1915, TNA, sygn. AIR 1/650/17/122/423. Ponadto, aby utrzymać liczbę samolotów na tym poziomie, zarezerwowano na potrzeby działań w rejonie Dardaneli znaczną liczbę samolotów, mianowicie 18 maszyn Henri Farman, 10 jednomiejscowych oraz 30 dwumiejscowych Niuportów, 40 sztuk B.E.2c oraz 20 Bristol Scout. Liczby te mogą wydawać się duże, ale oznaczają one jedynie rezerwację liczby maszyn z puli, jaka miała trafić do RNAS do końca roku. Planowano wysyłać po kilka egzemplarzy tygodniowo w rejon Dardaneli tak, aby systematycznie zastępować utracone lub wyeksploatowane egzemplarze; zob: R.N.A.S. Eastern Mediterranean, TNA, sygn. AIR 1/654/17/122/503.

⁵⁷ Do odesłania na Wyspy Brytyjskie wyznaczono 3 maszyny Henri Farman (2 bez silników), 1 Avro, 1 Niuport, 1 Maurice Farman, 1 B.E., 1 Breguet, 1 Sopwith, 4 Coudrons; From Wing Captain, RNAS, EMS, to Vice Admiral, Commanding E.M.S., 10th January 1916, TNA, sygn. AIR 1/649/17/122/420.

Dobre oceny zebrał także Niuport 10, posiadający silnik La Rhone. Był on szczególnie przydatny przy prowadzeniu bliskiego rozpoznania oraz atakowania celów naziemnych przy pomocy lekkich bomb. Choć ataki te w ówczesnych warunkach nie powodowały znaczących strat u przeciwnika, to miały duży wpływ na obniżenie jego morale. Ponadto jego płatowiec bardzo dobrze znosił trudne warunki atmosferyczne, co w sytuacji ograniczenia hangarów na lotniskach miało bardzo duże znaczenie. Natomiast kompletnie bezużyteczny okazały się maszyny typu Coudron, a także Henri Farman z silnikiem o mocy 80 km. Te ostatnie dopiero z mocniejszą jednostką napędową okazały się bardziej przydatne⁵⁸. Pozostałe typy maszyn latających można ogólnie określić jako przeciętne. Ich wykorzystanie bojowe było możliwe, ale efektywność w dużej mierze zależała od rodzaju misji, warunków pogodowych, a często także od jakości podzespołów danej, konkretnej maszyny. Częstym zjawiskiem był fakt, że jeden egzemplarz danego samolotów sprawdzał się dobrze, silnik był niemal bezawaryjny, a drugi niemal nieustannie ulegał awariom, i nie był w stanie osiągnąć pełnej mocy w czasie lotu. Wynikało to w dużej mierze z poziomu ówczesnej techniki lotniczej, oraz faktu, że w rejon Dardaneli kierowano sprzęt drugorzędnej jakości, często prototypowy lub pierwsze egzemplarze nowych modeli, które cierpiały na tzw. „choroby wieku dziecięcego”, które eliminowano dopiero w trakcie seryjnej produkcji.

5. INFRASTRUKTURA LOTNISKOWA

Siły lotnicze, jako formacja wybitnie techniczna, były bardzo uzależnione od infrastruktury technicznej, jaką dysponowały. Braki w tym zakresie mogły bardzo ograniczyć efektywność prowadzonych działań. Istotnie, analizując brytyjskie lotnictwo w rejonie Dardaneli, kwestie infrastruktury, a dokładniej braków w tym zakresie, mocno wpływały na skuteczność formacji lotniczych.

W odniesieniu do okrętów lotniczych, podstawą ich działania stanowił port Mudros na wyspie Lemnos (dziś grec. Limnos). Teoretycznie każdy z oktetów powinien być w stanie pełnić rolę bazy i zaplecza dla swoich wodnosamolotów. W praktyce jednak było to trudne, gdyż ciasnota panująca na okrętach utrudniała prace remontowe. Stąd w maju 1915 roku HMS Ark Royal przydzielono transportowiec *Penmorvah*, który od tego momentu służył jako magazyn części zamiennych, miejsce napraw oraz przechowalnia dla nadliczbowych maszyn⁵⁹.

W przypadku eskadr lotniczych to pierwszym lądowiskiem wykorzystywanym przez 3. Eskadrę były okolice winnicy, leżące ok. 5 km na północny zachód od miejscowości Tenedos na wyspie o tej samej nazwie. Po przeprowadzeniu prac inżynierskich zdołano w tym miejscu uzyskać plac o wymiarach 550 m x 270 m. Teren był przestronny, dogodny do operowania przez maszyny różnych typów. Łączność z dowództwem MEF zapewniał kabel poprowadzony do miasteczka, skąd następnie przez dno morskie biegł do Przylądka Helles na Półwyspie Gallipoli⁶⁰. Z lądowiska na Tenedos korzystała 3. Eskadra do końca lipca,

⁵⁸ Dardanelles campaign, s. 276-277, TNA, sygn. AIR 1/681/21/13/2209.

⁵⁹ From the Commanding Officer, HMS Ark Royal, to the Director of the Air Department, Admiralty, 22nd May 1915, TNA, sygn. AIR 1/2099/207/20/7.

⁶⁰ Możliwe było także wykorzystywanie łączności radiowej, ale ze względu na duże ograniczenia ówczesnych aparatów, była ona znacznie mniej niezawodna od łączności kablowej. Szerzej patrz: Signals, Gallipoli 1915: Account by Major H. C. B. WEMYSS DSO MC, Royal Signals, Directorate of Military Operations and Military Intelligence. Dardanelles, TNA, sygn. WO 106/704.

zaś francuska 98. Eskadra praktycznie do grudnia 1915 roku, czyli do momentu jej ewakuacji⁶¹.

Mimo dogodnych warunków panujących na Tenedos, poważnym problem stanowiła odległość od obszarów, na którym toczyły się walki. Od Przylądka Helles dzieliła go odległość ponad 28 km (17,5 mili) a od sektora ANZAC aż ok. 50 km (31 mil). Stąd, o czym wspomniałem wyżej, zdecydowano się przenieść brytyjskie jednostki lotnicze na wyspę Imbros, leżącą znacznie bliżej Półwyspu Gallipoli⁶².

Pierwsze lotnisko na tej wyspie powstało na wschód od Portu Kephalo, bezpośrednio przy stromym klifie spadającym do morza. Obejmowało ono plac o wymiarach 400 m x 200 m. W przeciwieństwie do lotniska na Tenedos, teren był nierówny, pochyły i w dodatku opadał od krawędzi klifu w kierunku lądu. Ponadto nagłe podmuchy bryzy stwarzały ogromne zagrożenie dla samolotów, które w tym czasie dysponowały bardzo niewielką mocą.

W efekcie wkrótce przygotowano nowe lądowisko na tej wyspie, nazwane Kephalo Point, leżące w odległości ok. 700 m od dotychczasowego. Miało ono nieregularny kształt, w linii północ-południe rozciągało się na ok. 450 m, zaś w przekroju poprzecznym ok. 200–250 m⁶³. Na wschodniej stronie lotniska rozstawiono tzw. hangary Bessonneau⁶⁴, zaś po zachodniej zorganizowano warsztaty, magazyny oraz zakwaterowanie dla oficerów i personelu. Łączność utrzymywano za pomocą kabla telefonicznego z dowództwem sił lotniczych oraz Kwaterą Główną MEF, pomocniczą rolę odgrywała łączność radiotelegraficzna oraz sygnały wizualne. Te ostatnie wykorzystywano głównie do komunikacji z okrętami wojennymi.

Nowe lotnisko posiadało znacznie lepsze warunki terenowe i klimatyczne. W jego rejonie dominowały wiatry wiejące w kierunku północ – południe, co znacznie ułatwiało starty samolotom, które, jak wspomniano, posiadały silniki o stosunkowo niewielkiej mocy. Ponadto obszar samego lotniska był dość duży i przestronny, co z kolei pozwalało na wygodne rozplanowanie pomieszczeń technicznych i mieszkaniowych oraz namiotów, a także magazynowania zaopatrzenia. Te korzyści spowodowały, że lotnisko to stanowiło główną bazę dla brytyjskich eskadr lotniczych do końca kampanii⁶⁵.

Równocześnie z Kephalo Point powstało kolejne lądowisko, zwane „bagiennym” (Imbros Marsh Aerodrome). Znajdowało się ono w odległości ok. 800 m od plaży Kephalo w kierunku tzw. słonego jeziora (Salt Lake). Stanowił je plac o wymiarach 550 m x 400 m, o niemal gładkiej powierzchni. Niestety, było ono dość miękkie, a ponadto od strony pobliskich wzgórz często miały miejsce gwałtowne i zaskakujące podmuchy silnego wiatru. Mimo to jednak było ono wykorzystywane od sierpnia do końca 1915 roku przez 2.

⁶¹ Dardanelles campaign, s. 260–261, TNA, sygn. AIR 1/681/21/13/2209.

⁶² Wojska francuskie zajmowały wschodni sektor frontu na Przylądku Helles, stąd francuska eskadra miała w praktyce znacznie krótsze dystanse do pokonania operując na ich korzyść, dlatego przenoszenie 98. Eskadry uznano za niepotrzebne.

⁶³ Do jego budowy zatrudniono osmańskich jeńców wojennych.

⁶⁴ Były to konstrukcje o drewnianym szkieletcie z metalowymi wspornikami, pokryte płótnem. Konstrukcja hangarów pozwalała na szybkie wznoszenie, a w razie konieczności rozmontowanie i przeniesienie w inne miejsce. W warunkach panujących w rejonie Dardaneli były one nieocenione. Szczegóły techniczne patrz: Instructions and diagrams. Bessonneau hangars, RNAS, June 1915, TNA, sygn. AIR 1/625/17/12.

⁶⁵ Dardanelles campaign, s. 261–262, TNA, sygn. AIR 1/681/21/13/2209.

Eskadrę. Lądowiska w rejonie Przylądka Kephala znajdowały się o ok. 1/3 bliżej rejonów walk niż w przypadku Tenedos. Do Przylądka Helles dystans wynosił ok. 17 km (11 mil) zaś sektora ANZAC ok. 25 km (15,5 mili)⁶⁶.

Warto także zaznaczyć, że w wyjątkowych sytuacjach wykorzystywano także improwizowane lądowisko znajdujące się na samym Półwyspie Gallipoli, w rejonie określanym jako Reduta Hunter-Westona (Hunter-Weston Redoubt). W praktyce był to obszar przypominający kwadrat o wymiarach ok. 250 m x 270 m, o piaszczystym, niezbyt równym podłożu, który w normalnych warunkach zostałby zdyskwalifikowany jako lądowisko dla samolotów. Jednakże było to i tak najdogodniejsze miejsce do lądowania na półwyspie, jakie znajdowało się pod kontrolą sił brytyjskich. Miało to zaletę, że samoloty startujące z tego miejsca mogły niemal cały czas operować nad liniami nieprzyjaciela. Niestety, znajdowało się ono pod ostrzałem artylerii osmańskiej, stąd jego ciągłe wykorzystywanie było niemożliwe⁶⁷.

Infrastruktura wykorzystywana przez alianckie siły powietrzne stawiała sporo wyzwań przed personelem naziemnym, ale generalnie pozwalała na sprawne działanie lotnictwa. Problemem, który początkowo ograniczał efektywność działań stanowiła spora odległość od rejonu działań. Przeniesienie większości sił lotniczych na Imbros znacznie zmniejszyło ten problem, ale stało się to dopiero w sierpniu 1915 roku, w momencie przesilenia kampanii, w sytuacji, kiedy sytuacja przeszła w fazę impasu i znaczna poprawa efektywności działań lotniczych nie mogła wywrzeć znaczącego wpływu na sytuację na froncie.

6. PODSUMOWANIE

Lotnictwo brytyjskie w trakcie kampanii dardaneelskiej próbowało bardzo aktywnie wspierać zarówno działań marynarki wojennej jak i sił lądowych. Najbardziej aktywną jednostką lotniczą w czasie kampanii gallipolijską była 3. Eskadra/Skrzydło RNAS. Między 28 marca a początkiem listopada 1915 roku przeleciało łączny dystans ok. 220 tys. km (138 tys. mil). Średnio dziennie wykonywano 6–7 lotów, maksymalnie w służbie znajdowało się 11 pilotów, choć zazwyczaj ich liczba była niższa. Wykonano 349 misji kontroli ognia artylerii, zrzucono 179 bomb o wagomiarze 45 kg (100 funtów) oraz 507 bomb 18 km (20 funtowych)⁶⁸. Powyższe zestawienia pokazują, jak duży wysiłek włożona w realizację zadań bojowych. Niestety, z powodu wspomnianych wyżej błędów organizacyjnych, braków sprzętowych oraz trudnych warunków geograficzno-klimatycznych, wysiłek ten nie przełożył się na skuteczność prowadzonych operacji. Dopiero pod koniec kampanii, głównie za sprawą działań realizowanych pod kierunkiem płk. Sykesa, udało się znacznie podnieść efektywność prowadzonych działań. Niestety, było to już zbyt późno, by mogło w jakikolwiek wymierny sposób wpłynąć na ostateczny wynik kampanii. Z drugiej strony, działanie

⁶⁶ From Wing Captain Commanding R.N.A.S. E.M.S. To Vice Admiral, Commanding Eastern Mediterranean Squadron, 21.10.15, TNA, sygn. AIR 1/654/17/122/503, k. 1-2.

⁶⁷ W praktyce więc jego wykorzystanie było ograniczone, a po tym, jak 4 maszyny zostały zniszczone przez artylerię, pod koniec czerwca 1915 roku wydano zakaz wykorzystywania go z wyjątkiem sytuacji awaryjnych. No. 3 Wing, R.N.A.S., Imbros, November 23rd, 1915, TNA, sygn. AIR 1/361/15/228/17.

⁶⁸ No. 3 Wing, R.N.A.S., Imbros, November 23rd, 1915, TNA, sygn. AIR 1/361/15/228/17.

sił lotniczych w rejonie Dardaneli pozwoliło na zebranie bardzo wielu cennych danych, które następnie wykorzystywano przy konstrukcji nowoczesnych modeli maszyn latających, szczególnie w przypadku lotnictwa morskiego.

LITERATURA

1. Aspinal-Oglander C.F. , *Official History of The Great War. Military Operations. Gallipoli*. Vol. 2. May 1915 to the Evacuation, London 1931.
2. Churchill W., *The World Crisis*, Vol. II. 1915, London 2015.
3. Gołowin M.M. , *Armia rosyjska w wielkiej wojnie*, Oświęcim 2013.
4. Hall Ch.D. , *British Strategy in the Napoleonic War 1803–1815*, Manchester 2003; R. Muir, *Britain and the Defeat of Napoleon, 1807–1815*, Yale 1996.
5. Hart P., *Gallipoli*, Oxford 2011.
6. Isaacs K., *Wings Over Gallipoli*, „Journal of the Australian Professions of Arms”, 1990, No. 81 (March/April).
7. Korzeniowski P., *Charakterystyka alianckich sił lądowych biorących udział w desancie na Półwyspie Gallipoli 25 kwietnia 1915 roku [w:] O powinnościach żołnierskich*, t. III, pod red. A. Drzewieckiego, Oświęcim 2016.
8. Korzeniowski P., *Operacje lotnicze HMS Ark Royal w rejonie Dardaneli (luty-maj 1915) [w:] Od Gorlic po Kaukaz, Lewant Alpy i Adriatyk – czyli lotnictwo na Froncie Wschodnim, nad Bałkanami i na Bliskim Wschodzie 1914–1918*, pod red. P. Korzeniowskiego, A. Olejko, G. Artla, Rzeszów 2017.
9. Méchin D., *Historique de l'escadrille 524*, http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/escadrille524.htm (dostęp 1 marca 2017 r.).
10. Rawson A., *The British Army 1914–1918*, Stroud 2014.
11. Rogan E., *The Fall of The Ottomans. The Great War on Middle East 1914–1920*, London 2015.
12. Thetford O., *British Naval Aircraft Since 1912*, Boston 1978.

BRITISH AIR FORCES IN THE DARDANELA REGION IN 1915

The battles in the Dardanelles and Gallipoli Peninsula took place almost throughout 1915. The operation, initially planned as an independent fleet venture, was to end with the rapid elimination of the Ottoman Empire from the war. However, the operation of the navy proved to be ineffective, and the attack carried out on March 18, 1915 cost the Allies the loss of three line ships. The reluctance to admit defeat caused the decision to start a land operation on the Gallipoli Peninsula. It was the first amphibious operation in the modern war on the coast defended by the enemy. The landing, carried out on 25 April 1915, ended with the gaining of bridgeheads, but the key points on the peninsula were not occupied. Also the operations undertaken in the following months ended in failure, and the approaching winter forced the withdrawal of Allied forces at the end of 1915.

In the battles in the Dardanelles, both the navy and ground troops were supported by the air force. Aircraft units included two aircraft-bases - HMS Ark Royal and HMS Ben-my-Chree, and two squadrons Royal Naval Air Service - 2nd and 3rd. In addition, for the French contingent operated the 98th Air Squadron (l'Escadrille MF 98 T).

During the analyzed months, the Allied air force was very much involved in the operations carried out, both sea and land. Unfortunately, due to the insufficient number of flying machines, their poor tactical-technical parameters and too poor technical facilities, the effectiveness of these activities was far insufficient.

Keywords: Dardanelles, Gallipoli, British Army, World War I, British aviation, Royal Naval Air Service.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.4

Przesłano do redakcji: listopad 2017 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Elżbieta KOSIOR¹

WOLNOŚĆ I SWOBODA TWÓRCZA A ZARZUT AUTOPLAGIATU W UTWORZE NAUKOWYM

Współczesne kodeksy wartości, funkcjonujące w obszarze nauki, a dotyczące autorów dzieł naukowych coraz częściej definiują autoplgiat jako nadużycie ze strony twórcy, mające wywołać nieprawdziwe przekonanie o kreatywności i pomysłowości twórców. Czy każde powtórne wykorzystanie swojej twórczości w nowo kreowanym dziele jest naganne z punktu widzenia zarówno prawa, jak i etyki? W treści wskazano zależności prawne między autorem a jego utworem, przywołano konstytucyjne znaczenie wolności twórczej, która w istocie swej rozumiana jest jako jedno z podstawowych praw, o czym traktują również przepisy aktów międzynarodowych. Postawiono pytanie: czy jest to prawo nieograniczone? Zaprezentowano argumenty przeczące założeniu, że swoboda tworzenia ma charakter *ius absolutum*. Gdzie szukać granic wolności autora, w kontekście cywilistycznego władztwa nad utworem? W wolności i prawach innych ludzi, ale także w definicji legalnej utworu. Tam bowiem pojawiają się elementy konieczne do nazwania wytworu intelektualnego dziełem – w rozumieniu prawa autorskiego. Wolność nauki jest założeniem każdego demokratycznego porządku. Ale czy nauka, skupiająca w sobie niesamowitą moc oddziaływania na rzeczywistość podlega ograniczeniom? Artykuł potwierdza tak postawioną tezę.

W prezentowanym tekście podjęto próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie, czy autoplgiat jest rzeczywistym problemem nauki, czy sztucznie wykreowanym, czy zarzut autoplgiatu nie narusza wolności i swobody twórczej, czy nie stanowi swoistego ograniczenia władztwa nad utworem. Zwrócono uwagę na równoważny problem, jakim jest – w szczególności w dziedzinach humanistycznych tworzenie kreacji intelektualnych zbudowanych w głównej mierze na zapożyczeniach z cudzej, ale i własnej twórczości, „ubranych” w prawidłową formę cytatu czy też autocytatu, w których coraz trudniej dopatrzeć się oryginalności.

Słowa kluczowe: autoplgiat, plgiat, twórca, dzieło naukowe, oryginalność.

1. WPROWADZENIE

Wielokrotne wykorzystanie swojej twórczości (w całości lub fragmentach) w nowo powstającym utworze, publikowanie tego samego dzieła w różnych wydawnictwach (po „kosmetycznych” zmianach tytułu, treści) traktowane jest w środowisku twórców, jako nieetyczne i naganne nadużycie. Taki sposób działania nie znajduje usprawiedliwienia wśród tych, którzy dopatrują się w nim nieudolnej próby przekonania odbiorców, że nowopowstałe dzieło jest wynikiem kreacji, talentu i pomysłowości autora. I chociaż przepisy prawa

¹ Mgr Elżbieta Kosior, prokurator Prokuratury Okręgowej w Rzeszowie w stanie spoczynku, asystent w Katedrze Prawa i Administracji, Wydział Zarządzania Politechniki Rzeszowskiej im. I. Łukasiewicza, ul. Powstańców Warszawy 10, 35-959 Rzeszów; e-mail: ekosior@prz.edu.pl
Elżbieta Kosior, MA, Faculty of Management, Rzeszow University of Technology, Poland – Rzeszow; e-mail: ekosior@prz.edu.pl

autorskiego² nie wprowadzają kryterium nowości do definicji utworu, jak czyni to prawo własności przemysłowej³ (vide: wynalazek, wzór użytkowy i inne) to niewątpliwie istotą utworu jest jego oryginalność, traktowana, jako nowość subiektywna⁴.

Nieprawdziwym byłoby jednak twierdzenie, że każdorazowe wykorzystanie w tworzonym dziele efektów swojej dotychczasowej twórczości wpłynie na pozbawienie utworu cechy oryginalności. Takiemu założeniu przeczy uznawana w praktyce i nauce możliwość odwołania się do swojej twórczości poprzez skorzystanie z prawa cytatu⁵. Niemniej jednak nadużywanie prawa cytatu, a w omawianym zagadnieniu swoistego „autocytatu” może również być przyczyną oceny, że wytwór intelektualny naszego umysłu nie spełnia wymagań ustawowych, bowiem pozbawiony jest waloru kreatywności.

Wykorzystanie własnej twórczości, efektów samodzielnego i oryginalnego konceptu w nowych dziełach, bez wskazania źródeł, utożsamiane jest z działaniami nierzetelnymi i nieuczciwymi i definiowane jest jako autoplgiat. Nadużywanie prawa „autocytatu”, a więc odwoływanie się do swojej twórczości, ze wskazaniem źródła może uczynić nasze dzieło bezwartościowym w rozumieniu definicji ustawowej utworu, kiedy przekroczymy umownie przyjęte (w powszechnym rozumieniu) granice jakościowe i ilościowe dopuszczalnego wykorzystania efektów swojej dotychczasowej pracy twórczej.

Krytyczna ocena opisanych zachowań uwidacznia się w szczególności w działalności naukowej, w której udokumentowany dorobek naukowy jest kryterium awansu naukowego⁶, a także przy tworzeniu pracy magisterskiej, będącej kontynuacją badań, których wyniki zaprezentowano we wcześniejszej pracy licencjackiej.

Z punktu widzenia twórcy, chcącego wykorzystać swój dotychczasowy dorobek naukowy w celu opracowania kolejnego dzieła, pojawiają się wątpliwości, co do zakresu i formy, w jakich jest to dopuszczalne. Wszak prawo własności, w tym prawo do stworzonego dzieła wydaje się być wyjątkowo szerokie, ale czy nieograniczone? Konstrukcja ochrony własności, w tym własności intelektualnej, wyrażona przez ustrojodawcę przede wszystkim w art. 21 i 64 Konstytucji RP, zawiera w sobie z jednej strony obowiązek stworzenia przez Państwo odpowiednich instrumentów prawnych zapewniających ową ochronę, z drugiej zaś gwarancję powstrzymywania się od rozwiązań pozaustawowych, które miałyby ją ograniczać⁷.

I chociaż na przestrzeni lat zmieniała się zarówno linia orzecznicza Trybunału Konstytucyjnego jak i doktryna, w traktowaniu efektów pracy twórczej człowieka – jednym razem w kategoriach prawa własności, kolejnym zaś w kategoriach innych praw majątkowych to

² Ustawa z dnia 4 lutego 1994 roku o prawie autorskim i prawach pokrewnych, art. 1 (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 880).

³ Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 roku – Prawo własności przemysłowej, art. 24 (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 776).

⁴ J. Sieńczyło-Chlabczyk, J. Banasiuk, *Pojęcie i istota zjawiska autoplgiatu w twórczości naukowej* „Państwo i Prawo” 2012, nr 3, s. 8.

⁵ Ustawa z dnia 4 lutego 1994 roku o prawie autorskim i prawach pokrewnych, art. 29.

⁶ Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytułach naukowych oraz o stopniach i tytułach w zakresie sztuki (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 1789).

⁷ Artykuł 21 ust. 1 Konstytucji RP „Rzeczpospolita Polska chroni własność i prawo dziedziczenia”. Art. 64 Konstytucji RP „1. Każdy ma prawo do własności, innych praw majątkowych oraz prawo dziedziczenia. 2. Własność, inne prawa majątkowe oraz prawo dziedziczenia podlegają równej dla wszystkich ochronie prawnej. 3. Własność może być ograniczona tylko w drodze ustawy i tylko w zakresie, w jakim nie narusza ona istoty prawa własności.”

nie ma wątpliwości, że wytwór intelektu definiowany, jako utwór czy projekt racjonalizatorski należy do sfery konstytucyjnie chronionej⁸.

Twórczość z kolei wiąże się nierozzerwalnie z pojęciem wolności, swobodą wyrażania, „sztuka jest córką wolności i chce być posłuszna jedynie konieczności duchowej” pisał Friedrich Schiller w „Listach o estetycznym wychowaniu człowieka”⁹. Stąd też wolności twórczej Konstytucja również zapewniła ochronę¹⁰. Ale czy wolność twórcza jest prawem absolutnym? Czy prawa osobiste i majątkowe do własnego dzieła, będącego wyrazem swobody twórczej podlegają ograniczeniom? Czy takim ograniczeniem, wynikającym zarówno z definicji samego utworu jak i norm etycznych będzie możliwość narażenia się na zarzut autoplagiatu, dyskwalifikujący autora pracy dyplomowej, utworu naukowego? Jaki jest zakres chronionego konstytucyjnie majątkowego prawa do dzieła i możliwość jego prawnego ograniczenia? Czy takie atrybuty własności jak skuteczność *erga omnes*, wyłączność władztwa, zbywalność, nieograniczoność w czasie są przynależne efektom pracy twórczej, w tym naukowej?

Próba udzielenia odpowiedzi na wyżej zadane i zbliżone pytania będzie zasadniczym celem niniejszego artykułu.

2. TWÓRCA I JEGO DZIEŁO – PRAWNE ZALEŻNOŚCI

W związku z tym, że w działalności twórczej pracowników naukowych, studentów uczelni wyższych zdecydowanie częściej mamy do czynienia z kreacją umysłu ludzkiego w rozumieniu Ustawy z 4 lutego 1994 roku O prawie autorskim i prawach pokrewnych, ochrona prawno-autorska i uprawnienia autora będą odniesieniem do dalszych rozważań. Nie można jednakowoż zapominać, że w zakres konwencyjnej definicji własności intelektualnej, użytej w art. 2 pkt „viii” Konwencji o Ustanowieniu Światowej Organizacji Własności Intelektualnej, podpisanej w Sztokholmie dnia 14 lipca 1967 roku¹¹, wchodzi prawa odnoszące się nie tylko do dzieł literackich, artystycznych i naukowych, interpretacji i wykonania artystycznych, ale również do działalności ludzkiej w dziedzinie przemysłowej (wynalazki, wzory przemysłowe, odkrycia naukowe itd.).

Dzieło(utwór) i twórca(autor) to podstawowe pojęcia wyznaczające zakres przedmiotowy i podmiotowy prawa autorskiego. Aby rezultat pracy umysłowej człowieka zyskał miano dzieła i podlegał ochronie prawnej musi spełniać łącznie następujące przesłanki, określone przez ustawodawcę w art. 1 ust. 1 przywołanej ustawy:

- musi być przejawem działalności twórczej,
- posiadać indywidualny charakter,
- zostać ustalony w jakiegokolwiek postaci.

⁸ Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 22 czerwca 2015 roku, sygn. SK32/14, OTK-A 2015/6, poz. 84, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, pod red. L. Garlickiego, t. III, Warszawa 2003, art. 21 i 64, T. Dybowski, *Ochrona prawa własności na tle konstytucyjnej koncepcji źródeł prawa w orzecznictwie TK* [w:] *Trybunał Konstytucyjny. Księga XV-lecia*, pod red. F. Rymarza, A. Jankiewicz, Warszawa 2001, s. 112.

⁹ F. Schiller, *Listy o estetycznym wychowaniu człowieka, Pisma teoretyczne*, Warszawa 2011, s. 43–44.

¹⁰ Art. 73 Konstytucji RP.

¹¹ Konwencja o Ustanowieniu Światowej Organizacji Własności Intelektualnej (Dz.U. z 1975 r., nr 9, poz. 49).

Nie jest istotne natomiast przeznaczenie, wartość ani też sposób wyrażenia. Utwór to dobro niematerialne, utrwalone najczęściej na nośniku, stanowiącym dobro materialne (rzecz)¹². Literatura przedmiotu i judykatura poświęciły wiele miejsca wyjaśnieniu pojęć definiujących utwór.

Już w wyroku z 5 marca 1971 r., I CR 593/70 (OSNC 1971, nr 12, poz. 212), a więc na gruncie ustawy z 10 lipca 1952 roku o prawie autorskim (Dz.U. z 1952 r., nr 34, poz. 234) Sąd Najwyższy zwrócił uwagę, że „o powstaniu prawa autorskiego nie decyduje stopień wartości opracowanego dzieła, gdyż nawet znaczeniowo niewielkie opracowania mogą stanowić przedmiot ochrony autorskiej, byleby cechował je element twórczości autora.” Odwołując się do tego orzeczenia Sąd Najwyższy w 2006 roku, orzekł, że charakter twórczy utworu, jako jego immanentna cecha jest wyrazem pracy intelektualnej a nie chociażby pracy technicznej, polegającej na stosowaniu określonej wiedzy, przy użyciu określonych narzędzi. I tak jak efekty pracy technicznej są przewidywalne i powtarzalne, tak praca twórcza wiąże się z projekcją wyobraźni człowieka¹³. „Praca twórcza cechuje się, bowiem tym, że jej rezultat jest niepewny, toteż poświęcenie na nią określonego czasu wcale nie świadczy o uzyskaniu zamierzonych efektów w postaci stworzenia utworu”¹⁴.

Prawo autorskie nie uzależnia ochrony prawnej od spełnienia przesłanki nowości w znaczeniu przedmiotowym. Nowość nie jest kryterium wprowadzonym do definicji utworu. Niemniej jednak powtarzając za Sądem Najwyższym należy stwierdzić, że przejawem twórczego, a więc oryginalnego działania będzie tzw. nowość podmiotowa. Subiektywne przekonanie i deklarowanie twórcy, co do oryginalności stworzonego przez niego dzieła jest weryfikowalne¹⁵. Indywidualny charakter dzieła ma podkreślać jego związek z autorem, samodzielność a zarazem swobodę twórczą, „kryteriami pomocnymi dla stwierdzenia cechy indywidualnego charakteru są istnienie swobodnej przestrzeni twórczej oraz jej efektywne wykorzystanie przez autora w trakcie tworzenia”¹⁶. Zdaniem Ryszarda Markiewicza nie można mówić o indywidualnych rezultatach pracy, które są na wskroś rutynowe¹⁷. Indywidualność obrazowana jest zarówno w orzecznictwie sądowym jak i w opisach przedstawicieli doktryny, jako „osobiste ujęcie (interpretacja, wizja)”, „piętno osobiste”, „wytwór indywidualnej myśli”¹⁸.

Z punktu widzenia złożoności problemu wydaje się, że najbardziej czytelna jest ostatnia przesłanka warunkująca istnienie utworu, czyli ustalenie dzieła, od którego rozpoczyna się ochrona autorskoprawna.

To nic innego jak moment uzewnętrznienia pracy twórczej, kiedy kreacja umysłu przybierze jakąkolwiek postać, choćby nietrwałą, jednak na tyle stałą, żeby treść i cechy utworu

¹² Por. J. Barta, R. Markiewicz (red.), *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych, Komentarz*, wyd. V, e-Lex 2011 (art. 1 i 52).

¹³ Wyrok SN z dnia 25 stycznia 2006 r., I CK 281/05, (OSNC 2006, nr 11, poz. 286).

¹⁴ Wyrok NSA z dnia 12 marca 2010 r., II FSK 1791/08, (LEX nr 595971).

¹⁵ Wyrok SN z dnia 22 czerwca 2010 r., IV CSK 359/09, (OSP 2011, z. 5, poz. 59).

¹⁶ D. Flisak (red.), *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz e-LEX 2015* (art. 1).

¹⁷ R. Markiewicz, *Opinia prawna dot. pojęcia utworu oraz pojęcia dokumentu urzędowego materiału urzędowego w rozumieniu polskiego prawa autorskiego*, s. 5, <http://www.informacjapubliczna.org.pl> (dostęp 19 lutego 2017 r.).

¹⁸ R.M. Sarbiński, M. Siciarek (red.), *Prawo autorskie. Komentarz do wybranych przepisów* (do art. 1, Działalność twórcza), e-LEX 2017.

wywierały efekt artystyczny¹⁹. To uzewnętrznienie może przybierać dowolną formę od ustnej począwszy po formę wykorzystującą złożone środki wyrazu literackiego czy artystycznego.

Podmiotem prawa autorskiego jest twórca, może nim być wyłącznie osoba fizyczna, na co wskazuje istota procesu twórczego²⁰. Stworzenie dzieła jest czynnością faktyczną, realną, nie zaś prawną. Zdolność tworzenia przypisana jest tylko człowiekowi. Stąd też uznaje się twórcę „za genetycznie sprzężonego z utworem”²¹. Twórca wyposażony został w szereg praw, których suma zapewnia właściwą ochronę prawną.

Polski ustawodawca przyjął konstrukcję dualizmu uprawnień przysługujących twórcy, rozgraniczając osobiste prawa autorskie od majątkowych praw autorskich. Wyszególnione w art. 16 i 17 prawa autorskiego grupy praw stanowią odrębne unormowania, samodzielne i niezależne od siebie, realizujące wyznaczone przez ustawodawcę cele. Funkcją uprawnień osobistych, do których ustawa zalicza w szczególności prawo do:

- autorstwa utworu,
- oznaczenia utworu swoim imieniem i nazwiskiem, pseudonimem lub pozostania anonimowym,
- poszanowania integralności utworu (nienaruszalności formy i treści) oraz jego rzetelnego wykorzystania,
- decydowania o pierwszym publicznym udostępnieniu utworu,
- nadzorowania sposobu jego wykorzystania,

jest zapewnienie i podkreślenie więzi twórcy z utworem.

Osobisty charakter tych uprawnień zadecydował o zakazie ich zbywania i nieograniczonej w czasie ochronie prawnej. Osobiste dobra autora chronione są za jego życia (*stante vita*) i po jego śmierci (*post mortem*).

Pozamaterialna więź twórcy z utworem, według koncepcji podawanej za rzymskim poetą Horacym, czyni autora dzieła nieśmiertelnym. *Non omnis moriar* (nie wszystek umrę), będę żył w moich dziełach, tak Horacy ujął ponadczasowość więzi autora z utworem²².

Zgoda odmiennie prezentują się prawa majątkowe do utworu; zapewniają twórcy możliwość dysponowania dziełem i prawo do wynagrodzenia. W ramach dysponowania dziełem ustawodawca przyznaje autorowi wyłączne prawo do korzystania z niego i rozporządzania nim na wszystkich polach eksploatacji²³. Oznacza to, że zgoda autora będzie warunkiem *sine qua non* do legalnego korzystania przez innych z jego utworu. Zgoda autora przyjmuje zazwyczaj umowną postać licencji bądź przeniesienia praw. Konsekwencją tych czynności faktycznych będzie prawo autora do wynagrodzenia²⁴. Majątkowe prawa autorskie korzystają z ograniczonej w czasie ochrony prawnej, wyznaczonej przez ustawodawcę

¹⁹ Wyrok SN z dnia 25 kwietnia 1973 r., I CR 91/73 (OSNCP 1974, nr 3, poz. 50).

²⁰ J. Barta, R. Markiewicz (red.), *Ustawa...*, (art. 8, uw. 5).

²¹ M. Jankowska, *Autor i prawo do autorstwa*, Warszawa 2011, s. 328.

²² Horacy, *Exegi monumentum aere perennius*, Pieśń III, 30.

²³ Więcej o polach eksploatacji art. 50 ustawy z dnia 4 lutego 1994 roku o prawie autorskim i prawach pokrewnych (Dz.U. z 2017 r., poz. 880).

²⁴ Więcej na temat wynagrodzenia twórcy D. Sokołowska, *Prawo twórcy do wynagrodzenia w prawie autorskim*, Poznań 2013, s. 564.

na 70 lat²⁵. W polskim systemie prawnym zapewniono możliwość zbycia praw majątkowych. Zasadą jest przenoszalność majątkowych praw autorskich *inter vivos*, jak i *mortis causa*²⁶.

Regulacje uprawnień twórcy ustawodawca zawarł nie tylko w prawie autorskim, czy prawie własności przemysłowej, ale również w prawie cywilnym. Już bowiem w art. 23 kodeksu cywilnego czytamy, że „twórczość naukowa, artystyczna, wynalazcza i racjonalizatorska, pozostają pod ochroną prawa cywilnego niezależnie od ochrony przewidzianej w innych przepisach”. Artykuł 24 § 1 i 2 kodeksu cywilnego zapewnia ochronę prawną dobrom osobistym i wskazuje na środki tej ochrony w postępowaniu przed sądem, zaś § 3 wskazuje, że ochrona dóbr osobistych nie wpływa w żaden sposób na ochronę wynikającą z prawa autorskiego czy też prawa wynalazczego. Zarówno autorskie prawa osobiste jak i cywilne dobra osobiste mają charakter niemajątkowy, chociaż te pierwsze coraz częściej służą realizacji korzyści majątkowych związanych z twórczością²⁷. W poglądach doktryny trudno doszukiwać się spójnego i jednolitego traktowania dóbr osobistych definiowanych w kodeksie cywilnym i autorskich dóbr osobistych. R. Markiewicz uważa, że osobiste dobra autorskie, określone w art. 16 prawa autorskiego należą do powszechnych dóbr osobistych²⁸, gdy tymczasem A. Wojciechowska uważa, że nie są one wartościami porównywalnymi z powszechnymi dobrami osobistymi w ujęciu cywilistycznym²⁹. Judykatura przyjmuje, że osobiste dobra autorskie są szczególną kategorią powszechnych dóbr osobistych. W wyroku Sądu Najwyższego z dnia 7 listopada 2003 r., V CK 391/02 podkreślono, odwołując się do analogicznych orzeczeń, że „że autorskie prawa osobiste chronione przez Prawo autorskie (art. 16 i 78 tego Prawa), podlegają także ochronie przewidzianej w art. 23 i 24 k.c. Środki ochrony określone przepisami prawa autorskiego i przepisami kodeksu cywilnego mogą być stosowane zarówno kumulatywnie, jak i alternatywnie, a decydujący w tej mierze powinien być wybór osoby zainteresowanej (wyroki Sądu Najwyższego z dnia 3 września 1998 r., I CKN 818/97, OSNC 1999, nr 1, poz. 21 i z dnia 5 stycznia 2001 r., V CKN 499/00, niepubl.)”³⁰.

Niezależnie od środków ochrony prawnej, od źródeł tej ochrony, jednymi z najistotniejszych elementów gwarantujących twórcom komfort tworzenia są wolność i swoboda twórcza. Tylko bowiem w warunkach wolności i swobody twórczej możliwe jest kreowanie indywidualizmu twórcy, w tym twórcy dzieł naukowych. Próbę zdefiniowania, w oparciu o doktrynę i przepisy prawa, wolności nauki, dzieł naukowych podjęto poniżej.

²⁵ Art. 36–39 ustawy z dnia 4 lutego 1994 roku o prawie autorskim i prawach pokrewnych.

²⁶ Art. 41 ust. 1 pkt 1 ustawy z dnia 4 lutego 1994 roku o prawie autorskim i prawach pokrewnych.

²⁷ G. Tylec, *Dobra osobiste a inne dobra prawne o charakterze osobistym chronione post mortem* [w:] *Non omnis moriar. Osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka. Zagadnienia wybrane*, red. nauk. J. Gołaczyński, J. Mazurkiewicz, J. Turłukowski, D. Karkut, Wrocław 2015, s. 826.

²⁸ R. Markiewicz, *Dzieło literackie i jego twórca w polskim prawie autorskim*, Kraków 1984, s. 89–91.

²⁹ A. Wojciechowska, *Czy autorskie dobra osobiste są dobrami osobistymi prawa cywilnego?*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1994, nr 3, s. 371–391.

³⁰ Wyrok SN z dnia 7 listopada 2003 r., V CK 391/02, OSNIC 2004/12/203.

3. PRAWNE I ETYCZNE ROZWAŻANIA NA TEMAT WOLNOŚCI NAUKI

Twórcy, niezależnie od wieku, stanu umysłu, wykształcenia przysługuje konstytucyjne prawo statuujące wolność twórczą. Autor dzieła w demokratycznym systemie prawnym działa w ramach wolności twórczej, co uwidacznia ustrojodawca następującym zapisem konstytucyjnym. „Każdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury”³¹. Treść zapisu konstytucyjnego zrównuje w gwarantowaniu wolności twórczej autora dzieła artystycznego z twórcą badań naukowych, ogłaszanych z reguły w pracy naukowej. Takie usytuowanie dwóch jakże różnych na pierwszy rzut oka dyscyplin – sztuki i nauki jest zamierzone, wobec niezaprzecznego faktu wymogu istnienia przesłanki samodzielnej kreacji, projekcji wyobraźni, niepowtarzalności itd.³² Czym w rzeczywistości jest wolność nauki? Odpowiedź na to pytanie zostanie poprzedzona wyjaśnieniem pojęć funkcjonujących w tym obszarze, takich jak nauka, twórczość naukowa i utwór naukowy.

Twórczość naukowa i utwór naukowy to pojęcia, które nie doczekały się ustawowej, odrębnej definicji, natomiast w literaturze przedmiotu były poddawane analizie i interpretacji zarówno językowej, jak i merytorycznej. Nauka to słowo towarzyszące człowiekowi od czasu, kiedy zauważył w sobie chęć poznania, zdobywania informacji o otaczającym go świecie, rzeczywistości. Nie sposób w tym opracowaniu, nawet w części przybliżyć historycznego ujęcia tego wyrazu i wielokrotnych prób jego definiowania. Warto jednak zauważyć, że pojęcie to było przedmiotem studiów Arystotelesa, który dokonał wyjątkowego podziału nauk na:

- (1) teoretyczne, których celem jest formułowanie wiedzy dla niej samej(metafizyka, matematyka, fizyka),
- (2) praktyczne, w których wiedza wykorzystywana jest dla osiągnięcia doskonałości moralnej(etyka, polityka),
- (3) pojętyczne, formułujące wiedzę w celach wytworzenia określonych przedmiotów³³.

Arystoteles traktował naukę w sposób niezwykle rygorystyczny, wymagał bowiem aby jej twierdzenia były konieczne, pewne, prawdziwe, niezmiennie, a ich przedmiot musiał być rzeczywisty i ogólny. Zdobywanie wiedzy dla niej samej decydowało o tym, że nauki teoretyczne Arystoteles cenił najwyżej, wyróżniając w szczególności metafizykę³⁴.

Definiując współcześnie naukę, T. Rutowski stwierdził: „Nauka jest to niesprzeczny zbiór sądów zaspokajających ogólnoludzkie zainteresowania intelektualne (względnie praktyczne potrzeby życiowe), wyrażonych w języku możliwie jednoznaczny, a więc zasadniczo rozumianym jednakowo przez wszystkich i to sądów możliwie najmocniej uzasadnionych”³⁵. Pojęcie „nauka” odnosimy do działalności umysłowej i umysłowo-fizycznej człowieka, u której podstaw leży poznanie, jako pierwotna aktywność psychiczna człowieka³⁶. Nauka jako zbiór sądów autora, sposób ich argumentowania nie może prowadzić

³¹ Art. 73 Konstytucji RP.

³² Por. S. Jarosz-Żukowska, Ł. Żukowski, *Wolność badań naukowych i nauczania* [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014, s. 715.

³³ E. König, *Filozofia pierwsza Arystotelesa jako uniwersalna nauka o archai*, przekład M. Bogaczyk-Vormayr, *Filo Sofija*, nr 22 (2013/3), s. 295–311.

³⁴ T. Rutowski, *Rozwój pojęcia nauki*, „*Studia Płockie*” 1974, nr 2, s. 155–166.

³⁵ *Ibidem*, s. 161–162.

³⁶ S. Kamiński, *Nauka i metoda. Pojecie nauki i klasyfikacja nauk*, Lublin 1992, s. 13.

się li tylko do porządkowania posiadanej wiedzy – informacji, nie można bowiem sprowadzić uczonego do roli swoistego kustosa katalogującego, „odkurzającego” posiadane zasoby wiedzy³⁷. Z kolei wolność badań naukowych bezsprzecznie kojarzy się ze swobodą wyboru – przedmiotu badań, metod i środków badawczych, sposobu prezentacji rezultatów bądź prawa do rezygnacji z upublicznienia rezultatów³⁸. Usystematyzowana wiedza, poprzedzona badaniami naukowymi zostaje następnie upubliczniona jako informacja naukowa, która wykorzystywana jest między innymi w procesie nauczania. Trudno wyobrazić sobie demokratyczny porządek bez zapewnienia nauce wolności. Stąd też zainteresowanie tym pojęciem, łączącym w sobie wolność badań naukowych i wolność nauczania³⁹ prawa międzynarodowego.

W art. 27 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, przyjętej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 10 marca 1948 roku zapisano: „1. Każdy człowiek ma prawo do swobodnego uczestniczenia w życiu kulturalnym społeczeństwa, do korzystania ze sztuki, do uczestniczenia w postępie nauki i korzystania z jego dobrodziejstw. 2. Każdy człowiek ma prawo do ochrony moralnych i materialnych korzyści wynikających z jakiegokolwiek jego działalności naukowej, literackiej lub artystycznej”.

Gwarancje te rozbudowano w Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 19 grudnia 1966 roku⁴⁰, gdzie w art. 15 potwierdzono, że strony Paktu uznają m.in. prawo każdego do korzystania z osiągnięć postępu naukowego i jego zastosowań, prawo autorów do korzystania z ochrony interesów moralnych i materialnych działalności naukowej, artystycznej i literackiej. W ust. 3 tegoż artykułu strony Paktu zobowiązały się do poszanowania swobody koniecznej do prowadzenia badań naukowych i działalności twórczej. Konieczność zapewnienia wolności badaniom naukowym i sztuce dostrzeżono również w Karcie Praw Podstawowych Unii Europejskiej⁴¹. Wolność głoszenia wyników badań naukowych, określana wolnością publikacji jest pochodną wolności badań naukowych i mieści się w pojęciu wolności nauki⁴².

Efektom twórczości naukowej jest utwór naukowy. Próżno szukać ustawowej definicji utworu naukowego, chociaż ustawa z 4 lutego 1994 roku o prawie autorskim i prawie pokrewnym wymienia utwór naukowy w art. 1 ust. 2, pkt 1, w art. 14 reguluje pierwszeństwo do jego publikacji, a w art. 29 dopuszcza cytowanie utworów w analizie naukowej. Nie zdefiniowano również utworu naukowego w aktach prawa wykonawczego mających charakter urzędowy, jedynie w Komunikacie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 29 maja 2013 r. w sprawie kryteriów i trybu oceny czasopism naukowych, w przypisie do

³⁷ J. Sobczak *Wolność badań naukowych- standardy europejskie i rzeczywistość polska*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2/30/2007, s. 62.

³⁸ *Ibidem*, s. 63.

³⁹ L. Garlicki, *Konstytucja RP, Komentarz*, t. II, Warszawa 2016, s. 5 (art. 73).

⁴⁰ Przyjętym przez Radę Państwa PRL 3 marca 1977 roku (Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 169).

⁴¹ Artykuł 13 KPPUE Wolność sztuki i nauki *Sztuka i badania naukowe są wolne od ograniczeń. Wolność akademicka jest szanowana*.

⁴² J. Symonides *Wolność akademicka jako kategoria praw człowieka. O potrzebie przyjęcia instrumentu międzynarodowego* [w:] *Księga jubileuszowa Profesora Tadeusza Jasudowicza*, red. J. Białocerkiewicz, M. Balcerzak, A. Czeżko-Durlak, Toruń 2004, s. 418, za S. Jarosz-Żukowską, *Wolność akademicka w kontekście komercjalizacji wyników badań naukowych* [w:] *Aktualne wyzwania ochrony wolności i praw jednostki: prace uczniów i współpracowników dedykowane Profesorowi Bogusławowi Banaszakowi*, red. M. Jabłoński, S. Jarosz- Żukowska, Wrocław 2014, s. 222.

pkt 10 lit. e, zdefiniowano artykuł naukowy jako „prezentujący wyniki oryginalnych badań o charakterze empirycznym, teoretycznym, technicznym lub analitycznym zawierający tytuł publikacji, nazwiska i imiona autorów wraz z ich afiliacją i przedstawiający obecny stan wiedzy, metodykę badań, przebieg procesu badawczego, jego wyniki oraz wnioski, z przytoczeniem cytowanej literatury (bibliografię)”⁴³. W literaturze prawniczej najczęściej przywoływana jest definicja dzieła naukowego wprowadzona przez prof. H. Haberstumpfa, który wyróżnił dwie cechy w utworze naukowym, odróżniające go od pozostałych utworów, mianowicie informacyjny cel oraz zorientowanie na przedstawiony w nim obiektywnie istniejący stan rzeczy⁴⁴. R. Markiewicz i J. Barta dodają do tej definicji jeszcze to, że naukowy charakter można przypisać utworom stanowiącym rezultat naukowego procesu poznawczego⁴⁵.

Skoro prawo nie definiuje odrębnie dzieła naukowego, uznać należy, że regulacje, zawarte w prawie autorskim, odnoszące się ogólnie do „utworu” (art. 1 i inne) zachowują aktualność także wobec utworu naukowego. Twórczego charakteru dzieła naukowego należy dopatrywać się w ich subiektywnej nowości (oryginalności) i samodzielności⁴⁶. Dzieło naukowe wyróżnia się zarysowaniem problemu i próbą jego wyjaśnienia, stawianą tezę i próbą jej udowodnienia bądź obalenia. W działach naukowych eksponowane są prawdy naukowe, sformułowane i wykryte przez autora w drodze spekulacji, doświadczenia, odniesienia do rzeczywistości⁴⁷. Zdaniem R. Markiewicza to właściwy dobór argumentów i przykładów czynią utwór naukowym⁴⁸.

Wolność i własność to pojęcia przejawiające się w tym artykule nader często, to słowa – symbole, stanowiące fundament demokratycznego porządku prawnego, ostoję liberalizmu, wreszcie to sztandarowe hasła myśli oświeceniowej. Wolność i własność prywatna zapewniają rozwój ekonomiczny, naukowy, kulturalny.

Czy w takiej sytuacji są to kategorie niczym nieskrępowane? Czy człowiek nauki jest w swojej wolności nieograniczony? Czy własność, w tym własność intelektualna jest prawem absolutnym? „Działalność naukowa może polegać na osiągnięciu nowszego i bardziej racjonalnego potwierdzenia wcześniejszych osiągnięć, może ona jednak wcześniej zbudowany gmach wiedzy ocenić jako fałszywy i tym samym obalić”⁴⁹.

W tym znaczeniu wolność twórczości naukowej to nie tylko wykorzystanie istniejących zasobów intelektu, ale także stała weryfikacja prawd i twierdzeń, dotyczących świata,

⁴³ Zob. www.bip.nauka.gov.pl/wykaz-czasopism-naukowych/komunikat-ministra-nauki-i-szkolnictwa-wyszego-z-dnia-29-maja-2013-r-w-sprawie-kryteriow-i-trybu-oceny-czasopism-naukowych/ (dostęp: 10 stycznia 2018 r.).

⁴⁴ H. Haberstumpf, *Zur Individualität wissenschaftlicher Sprachwerke*, Freiburg 1982, s. 22-26; R. Markiewicz *Obrona prac naukowych. Autorskoprawna ochrona prac naukowych*, [w:] ZNUJ 1990/4, s.19.

⁴⁵ J. Barta, R. Markiewicz *Prawo autorskie i prawa pokrewne*, Warszawa 2011, s. 156; D. Sokołowska, *Pojęcie i postacie utworu naukowego w świetle prawa autorskiego*, [w:] *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 2015/2, s. 82.

⁴⁶ A. Szewc, *Dzieła naukowe i ich status w prawie autorskim*, „Państwo i Prawo” 1997/10, s. 25.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 24.

⁴⁸ R. Markiewicz, *Obrona...*, s. 20.

⁴⁹ Ch. Starck, *Wolność badań naukowych i jej granice*, „Przegląd Sejmowy” nr 3(80)2007, s. 46.

technologii i człowieka⁵⁰. Nauka jest niewątpliwie efektem działalności twórczej człowieka, której celem jest poszerzanie aktualnej wiedzy w warunkach szeroko rozumianej wolności.

Nie wymaga dowodzenia teza wypowiedziana zarówno przez św. Augustyna, François-Marie Arouet (Voltera) – *moja wolność kończy się tam, gdzie zaczyna się wolność drugiego człowieka*.

W art. 4 Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 26 sierpnia 1789 roku czytamy: „Wolność polega na czynieniu tego wszystkiego, co nie szkodzi drugiemu. W ten sposób nie ma innych granic dla używania praw naturalnych człowieka jak te, które zapewniają używanie tychże praw innym członkom społeczeństwa. Te granice może określić tylko ustawa”. Konstytucyjna gwarancja nienaruszalności godności człowieka określona w art. 30, ochrona prawna wolności człowieka – art. 31 ust. 1 oraz konstytucyjny nakaz poszanowania wolności i praw innych osób z art. 31 ust. 2 urzeczywistniają prawdę głoszoną przez św. Augustyna czy Woltera, potwierdzoną zacytowaną Deklaracją. Wprowadzenie zasady proporcjonalności w art. 31 ust. 3 Konstytucji, zapewniło z kolei możliwość ograniczenia wolności i praw tylko w drodze ustawy i tylko wówczas, gdy wymaga tego bezpieczeństwo lub porządek publiczny, ochrona środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolność i prawa innych osób. Wolność nauki, jako wolność twórcza, przejawiająca się w swobodzie wyboru tematu, środków wyrazu, czy metod badawczych nie może naruszać wolności i praw innego człowieka.

Prawne ograniczenia wolności nauki wyprowadzić można wprost z Konstytucji, która gwarantuje nienaruszalność godności jako prawa przyrodzonego, zapewnia ochronę życia, nietykalności cielesnej, wolności osobistej, wreszcie tworzy zakaz przeprowadzania eksperymentów medycznych bez zgody człowieka.

Swoboda wyrazu twórczego nie może pozostawać w kolizji z innymi dobrami pozostającymi pod ochroną cywilnoprawną. Wreszcie wolność twórcza nie może naruszać cudzej własności, czy innych praw majątkowych.

Twórca, w szczególności ten, który funkcjonuje w obszarach nauki zobligowany jest prawnie i moralnie do szczególnej rzetelności i uczciwości. Skoro nauka jest jednym z najistotniejszych elementów kultury umysłowej człowieka, skoro kształtuje rzeczywistość i wpływa na całokształt życia ludzkiego w wymiarze jednostkowym i społecznym⁵¹ wymagania i standardy wobec niej stawiane powinny być ponadprzeciętne.

Rygorystyczne ujęcie plagiatu w systemie prawa jest zrozumiałe, jeżeli zważy się na bezprawność w działaniu twórcy, który zawłaszcza cudzą własność intelektualną, dysponując nią jak swoją. Naganność takiego zachowania dostrzegali już starożytni twórcy, wprowadzając do języka słowo *plagium*, *plagiarus* oznaczające bezprawne zniewolenie człowieka wyzwolonego i handlarza niewolnikami. Tak właśnie rzymski poeta Marcjalis⁵² określił swojego kolegę „po fachu” Fidentina, kiedy ten recytował publicznie jego wiersze,

⁵⁰ M. Jabłoński, J. Węgrzyn, *Wolność twórczości artystycznej i naukowej oraz dostępu do dóbr kultury* [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014, s. 692.

⁵¹ St. Kowalczyk, *Etyka – zagrożenie wolności nauki?* [w:] *Annales. Etyka w życiu gospodarczym*, Lublin 2010, s. 19.

⁵² Więcej o Marcjalisie: <https://www.imperiumromanum.edu.pl>, Biografie Rzymian, Marcjalis – Marcus Valerius Martialis), rzymski poeta (ok. 40–102 n.e.).

przypisując sobie ich autorstwo. W znaczeniu współczesnym plagiat, z łac. *plagiat* oznacza kradzież.

Obraz, grafika, fotografia, odkrycia, piosenki, wiersz, wynalazek, praca dyplomowa, doktorska, publikacja naukowa mogą stać się przedmiotem bezprawnego przywłaszczenia autorstwa.

W polskim prawie chroniącym własność intelektualną zachowanie polegające na przywłaszczeniu sobie autorstwa lub wprowadzenia w błąd co do autorstwa jest przestępstwem ściganym z oskarżenia publicznego⁵³.

Bezprawność działania, krzywda wyrządzona twórcy, wprowadzenie w błąd osób trzecich co do autorstwa dzieła czynią plagiat najcięższym przewinieniem również w środowisku akademickim. Nie istnieją w tym przypadku okoliczności łagodzące, nie można powołać się na nieświadomość prawną, bowiem plagiat jako przestępstwo jest działaniem umyślnym, podobnie jak kradzież stypizowana w art. 278 kodeksu karnego. Wprawdzie ustawodawca określił czynność sprawczą, w jej podstawowej formie jako przywłaszczenie, to nie można jej utożsamiać z przywłaszczeniem mienia z art. 284 k.k. Tam bowiem „rzecz przywłaszczana znajduje się we władaniu sprawcy, a przywłaszczane prawo może on wykonywać”⁵⁴. W przypadku plagiatu, w powszechnym odbiorze mamy do czynienia z „kradzieżą intelektualną”.

Plagiat narusza osobiste prawa autorskie twórcy, ale tworzy też zagrożenie dla jego interesów majątkowych, stąd też w przepisach ustawy, w art. 78 przewidziano roszczenia o charakterze cywilnoprawnym, które mogą funkcjonować w zbiegu z roszczeniami określonymi w art. 24 § 3 kodeksu cywilnego.

Nauczyciele akademicy dodatkowo ponoszą odpowiedzialność dyscyplinarną, o której mowa w art. 139 prawa o szkolnictwie wyższym⁵⁵. W ustawie z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuk, w art. 29a przewidziano stwierdzenie nieważności postępowania w sprawie nadania tytułu naukowego lub stopnia, w przypadku ujawnienia przypisania sobie cudzego autorstwa⁵⁶. Poza wymiarem prawnokarnym i cywilnoprawnym plagiatu, środowiska naukowe zakwalifikowały działania związane z wykorzystaniem cudzego autorstwa jako rażące uchybienie moralności. Niesamodzielność twórcza uznana została za działanie podważające sens nauki przez społeczność akademicką Uniwersytetu Jagiellońskiego. „Jakikolwiek uchybienie zasadzie samodzielności stanowi pogwałcenie fundamentalnych reguł i idei posłannictwa nauki, musi tedy być uznane za szczególnie godną potępienia postawę etyczną członka społeczności akademickiej, zarazem też stanowiąc ciężkie naruszenie prawa”, w tak ostrych słowach Akademicki Kodeks Wartości Uniwersytetu Jagiellońskiego odniósł się do jawnych plagiatów, kryptoplagiatów, przypadków dopisywania się do cudzych prac czy zawyżania faktycznego udziału twórczego, a także autoplagiatów w znaczeniu wielokrotnego sprzedawania swoich produktów⁵⁷. Za niemoralny uznano proceder „handlowania” pracami

⁵³ Art. 115 Prawa autorskiego i art. 303 Prawa własności przemysłowej (tj. Dz.U. z 2017 r., poz. 776).

⁵⁴ M. Mozgawa (red.), *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany*, e-LEX 2017, art. 284.

⁵⁵ Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 2183).

⁵⁶ Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuk (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 1789).

⁵⁷ *Akademicki Kodeks Wartości* przyjęty na posiedzeniu Senatu Uniwersytetu Jagiellońskiego w dniu 25 czerwca 2003 r., s. 4.

dyplomowymi czy też opracowaniami, dostrzegając odpowiedzialność zarówno autorów faktycznych jak i rzekomych⁵⁸. Plagiat potraktowany został jako przejaw szczególnej ignorancji i nierzetelności w nauce przez Polską Akademię Nauk uznającą plagiaryzm za rażące przewinienie, obok fabrykowania i fałszowania wyników badań naukowych⁵⁹. Popętnianiem plagiatów nazwano we wspomnianym dokumencie, przywłaszczenie cudzych idei, wyników badań lub słów, bez poprawnego podania źródła, naruszających prawa własności intelektualnej⁶⁰. W grupie rażących przewinień nie znalazł się natomiast autoplagiat. Natomiast w dziale poświęconym „praktykom autorskim i wydawniczym” podkreślono, że ponowne publikowanie tej samej pracy wymaga zgody redaktorów, przy czym zawsze należy uczynić odwołanie do pierwszej publikacji. Dodatkowy wymóg postawiono wpisaniu ponownej publikacji do dorobku naukowego, w którym opracowania powiązane ze sobą treściowo w istotnych częściach i zakresie należy wykazać jako jedną pozycję⁶¹.

Dezaprobata dla zjawiska plagiatu nie jest jedynie domeną polskiego prawa. Przywłaszczenie autorstwa cudzego dzieła zostało wyeksponowane jako jedno z najcięższych przewinień przez dokument federalny USA – Polityka Federalna w zakresie Wykroczeń w Pracach Badawczych, opracowany przez Urząd d/s Polityki w Dziedzinie Nauki i Technologii⁶². Poza przypisaniem sobie autorstwa idei, metod, wyników badań, określeń – bez właściwego odniesienia, do definicji plagiatu dołączono również nieautoryzowane wykorzystanie informacji uzyskane w trakcie poufnego recenzowania cudzej pracy. W Europejskim Kodeksie Naukowca, akcie prawnym skierowanym do wszystkich przedstawicieli nauki Unii Europejskiej sformułowano przekaz, w rozdziale poświęconym odpowiedzialności zawodowej o treści „Naukowcy nie mogą dopuścić się plagiatu w jakiegokolwiek formie i muszą przestrzegać zasady poszanowania praw własności intelektualnej oraz wspólnej własności danych w przypadku badań prowadzonych we współpracy z opiekunem/opiekunami i/lub innymi naukowcami”⁶³.

Zrozumiałe jest piętnowanie zjawiska plagiatu, traktowanego w społecznym odbiorze na równi z kradzieżą, który stanowi naruszenie prawa własności i w żaden sposób nie może być kojarzony z wolnością i swobodą twórczą. Zakres odpowiedzialności osoby bezprawnie wykorzystującej cudzą twórczość, w znaczeniu przywłaszczenia autorstwa jest niezwykle rozbudowany, począwszy od odpowiedzialności deliktowej, przez karną po zawodową.

Zastanawiające i nie zawsze jednoznaczne jest wprowadzenie do dziedziny prawa autorskiego zjawiska autoplagiatu i czynienie rozważań właśnie na tym gruncie. Czym jest autoplagiat, czy jest działaniem bezprawnym czy tylko nieetycznym? Czy jest sztucznie wykreowanym pojęciem, będącym znakiem czasu, czy rzeczywistym problemem, szczególnie w środowisku akademickim?

⁵⁸ *Ibidem*, s. 4.

⁵⁹ Załącznik do uchwały nr 3/2016 Zgromadzenia Ogólnego PAN z dnia 1 grudnia 2016 roku, *Kodeks etyki pracownika naukowego*, s. 10.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 10.

⁶¹ *Ibidem*, s. 7.

⁶² <https://ori.hhs.gov/chapter-2-research-misconduct-office-science-and-technology-policy> (dostęp: 12 stycznia 2018 r.).

⁶³ <http://www.nauka.gov.pl/europejska-karta-naukowca> (dostęp: 12 stycznia 2018 r.).

4. ZARZUT AUTOPLAGIATU OGRANICZENIEM WŁASNOŚCI I WOLNOŚCI TWÓRCZEJ?

Podobnie jak plagiat nie jest terminem prawnym, nie został zdefiniowany ani w prawie własności intelektualnej (prawo autorskie, prawo własności przemysłowej) ani też w pozakodeksowych przepisach karnych, tak samo autoplagiat nie jest pojęciem normatywnym. Niemniej jednak uznane i historycznie udokumentowane pojęcie plagiatu pozwoliło na jednoznacznie rozumienie go jako bezprawnego przywłaszczenia (kradzieży) wytworu cudzego intelektu.

Tymczasem, jak wielokrotnie powtarzano w literaturze przedmiotu, słowo autoplagiat zawiera w sobie immamentną sprzeczność, bowiem nie można okraść samego siebie, nie można dokonać zaboru własnego mienia czy też autorstwa swojego utworu⁶⁴. Co więc oznacza pojęcie, które w przytoczonym powyżej Akademickim Kodeksie Wartości Uniwersytetu Jagiellońskiego zrównano z plagiatem i kryptoplagiatem i ich pejoratywnym oddziaływaniu na naukę. Tam nadano autoplagiatowi znaczenie wielokrotnego sprzedawania swoich produktów. Przenosząc to określenie na grunt autorskich praw majątkowych, to do twórcy należy decyzja kiedy, w jakim zakresie i na jakich warunkach przeniesie majątkowe prawa do utworu na inny podmiot. Umowa, którą podpisze w tym zakresie, dookreślająca warunki zbycia majątkowych praw autorskich będzie wiążąca dla twórcy. Swoboda zawierania umów, o której mowa w art. 353¹ kodeksu cywilnego, doznająca pewnych ograniczeń na gruncie prawa autorskiego, będzie miała zdecydowany wpływ na kształtowanie zapisów umowy przenoszącej majątkowe prawa autorskie czy umowy licencyjnej. Zmiana podmiotu uprawnionego do dysponowania prawami majątkowymi jest równoznaczna dla twórcy z zakazem rozporządzania majątkowymi prawami do utworu – chyba że umowa stanowi inaczej.

Zachowanie twórcy, który po zbyciu majątkowych uprawnień dokona ponownego rozporządzenia nimi będzie traktowane jako naruszenie prawa. *Nemo plus iuris in alium transferre potest quam ipse habet*, twórca nie może zadysponować prawem, którego nie posiada. Uznanie tego zachowania za naruszenie prawa autorskiego budzi jednak moje wątpliwości. Konsekwencji prawnych takiego działania należało by szukać raczej na gruncie prawa karnego i cywilnego. Czym innym, jak nie oszustwem stypizowanym w art. 286 § 1 kodeksu karnego, będzie zawarcie kolejnej umowy o przeniesieniu majątkowych praw autorskich na kolejny podmiot, w sytuacji, gdy autor utracił tytuł prawny do takiego działania? Ocena prawno-karna prowadzi do wniosku, że autor wprowadza w błąd (wydawnictwo, producenta) co do tak istotnej okoliczności jaką jest prawo do utworu i doprowadza w efekcie do niekorzystnego rozporządzenia mieniem (nakłady marketingowe, wydawnicze, wynagrodzenie twórcy). Fakt, przestępstwo oszustwa jest działaniem kierunkowym, sprawca działa w celu osiągnięcia korzyści majątkowej – taką będzie wynagrodzenie autorskie, sprawca działa z zamiarem bezpośrednim – tak należy rozumieć sprzedaż dobra, do którego utracono tytuł prawny i wreszcie czynność sprawcza polega na wprowadzeniu w błąd, przez które należy rozumieć zapewnienie o władztwie nad prawami majątkowymi do utworu. Opisany występki może przybierać różne formy stadialne od usiłowania po dokonanie.

⁶⁴ Zob. S. Stanisławska-Kloc, *Plagiat contra autoplagiat [w] Spory o własność intelektualną: Księga jubileuszowa dedykowana profesorom Januszowi Barcie i Ryszardowi Markiewiczowi*, red. A. Matlak, S. Stanisławska-Kloc, Warszawa 2013.

Pokrzywdzenie nabywcy może skutkować odpowiedzialnością z tytułu nienależytego wykonania zobowiązania, czy też z tytułu rękojmi za wady prawne⁶⁵.

A co w sytuacji kiedy twórca nie jest związany umową przenoszącą majątkowe prawa autorskie, lub umową o licencję wyłączną, czy dysponuje pełnią władztwa do swojego dzieła, czy może czynić ze swojego prawa własności nieograniczony użytek, wielokrotnie je publikując? W środowisku naukowym panuje pogląd, że wykorzystywanie wcześniejszych dzieł w utworach nowotworzonych, przy jednoczesnej zmianie tytułu, czy „kosmetycznych” modyfikacjach treści, bez wyraźnego odwołania się do autorstwa służy stworzeniu mylnego wyobrażenia, że powstaje dzieło nacechowane oryginalnością, nowością. Powodów takiego stanu rzeczy upatrywać należy w braku pomysłowości, talentu, zaangażowania, czy bardzo częstego „zmęczenia twórczego”.

Celem twórcy jest mnożenie publikacji naukowych, zwiększenie dorobku naukowego, stanowiącego kryterium awansu⁶⁶. W przepisach prawa własności intelektualnej nie zakazano wielokrotnego wykorzystywania swojej twórczości. Nie wprowadzono reguł optymalnej „budowy” utworu. Skoro więc nie uznano za bezprawne działania twórcy posługującego się swoją wcześniej wytworzoną myślą, nie skonstruowano przepisu karnego polegającego na wprowadzeniu w błąd co do nowości, czy też oryginalności utworu, to skąd piętnowanie takich zachowań i formułowania zarzutów o naruszenie zasad etyki, implikujących konsekwencje dyscyplinarne i zawodowe. Punktem wyjścia powinno być przywołanie nieodłącznych cech utworu, w rozumieniu prawa autorskiego. Jedynie twórcze i indywidualne przejawy działalności naszego umysłu będą zasługiwały na miano utworu. Analogiczne wymagania stawiane są utworom naukowym, przy czym ich przesłanie i oddziaływanie na rzeczywistość z jednej strony czynią tą kategorię utworów wyjątkową z drugiej zaś wiąże się z nią większa odpowiedzialność. Skopiowanie treści własnego utworu do nowopowstałego dzieła nie może być traktowane jako działanie twórcze, nawet kiedy autor wprowadzi nieznaczne zmiany, kiedy inaczej go zatytułuje. Nie ma bowiem w takim działaniu kreatywności, nie dopatrzymy się w nim tzw. nowości subiektywnej, a twór, który powstanie dzięki zabiegom technicznym, redakcyjnym, będzie miał na celu wywołanie wyobrażenia u odbiorców, że mają do czynienia z oryginalnością i niepowtarzalnością autora. Pozbawienie utworu jego ustawowych cech, uczyni go bezwartościowym. I choć swoboda tworzenia jest wartością gwarantowaną przez Konstytucję, to nie może być traktowana jako *ius absolutum*⁶⁷. Nie jest prawem absolutnym, jako prawo o wymiarze konstytucyjnym może być ograniczone jedynie w drodze ustawy. Tym ograniczeniem ustawowym, będzie legalna definicja utworu sformułowana w art. 1 prawa autorskiego. W doktrynie przyjmuje się, że twórca ma prawo odwołać się do wyników swojej wcześniejszej intelektualnej działalności, z wyraźnym wskazaniem źródła pochodzenia przywołanego tekstu⁶⁸. Nie ma zakreślonych granic ani jakościowych ani też ilościowych takich odwołań. Wydaje się logicznym, że taką granicę będzie wyznaczała definicja utworu. Niekończące się cytowanie cudzej twórczości, przywoływanie własnej z prawidłowym, z punktu widzenia formalnego wskazaniem źródła mogą w równym stopniu co autoplgiat pozbawić utwór cech oryginalności. Nie sposób

⁶⁵ J. Barta, R. Markiewicz, *Prawo autorskie. Komentarz*, Warszawa 2011, s. 388.

⁶⁶ S. Stanisławska-Kloc, *Plagiat i autoplgiat*, Biuro Analiz Sejmowych, nr 16 (108)2011, s. 4.

⁶⁷ Zob. J. Sieńczyło-Chlabicz, J. Banasiuk, *Pojęcie i istota autoplgiatu w twórczości naukowej*, „Państwo i Prawo” 2012, nr 3, s. 8.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 13.

oprzeć się wrażeniu, że cele cytatu, wyznaczone przez ustawodawcę w art. 29 prawa autorskiego, często są pomijane, a przywoływane fragmenty cudzej kreacji wypełniają treść nowo powstałego utworu⁶⁹.

Współczesna nauka, szczególnie w dziedzinie nauk humanistycznych i społecznych nie wymaga kreacji *ex nihilo*. Tempo jej rozwoju, stopień zaawansowania a zarazem zróżnicowania decydują o tym, że teorie i poglądy poprzedników stają się pożywką do nowych kreacji intelektualnych, często polemicznych, ale zarazem nowatorskich. Nowe spojrzenie na problem naukowy, wielokrotnie omawiany, uzupełnienie i kontynuacja myśli twórczej czynią dzieło oryginalnym. Teoretycznie nic nie stoi na przeszkodzie, abyśmy odwołując się w nowotworzonym utworze do własnych, wcześniejszych dzieł, dokonali swoistej autokrytyki, popartej nowymi przemyśleniami, wynikającymi z rozwoju nauki. Tak więc, czy autoplagiat stał się rzeczywistym czy sztucznie wykreowanym problemem środowiska akademickiego? Czy takim samym problemem nie stało się mnożenie utworów opartych w przeważającej większości o cytaty i swoisty autocytat? Poddając analizie prawnokarnej zachowania polegające na autoplagiatowaniu, czy też powielaniu w formie niekończących się cytatów cudzej lub własnej twórczości zwrócić należy uwagę na zbliżony cel, jakim jest zwiększenie swojego dorobku naukowego i przekonanie odbiorców o oryginalności, rozumianej jako indywidualność tych dzieł. Nie można wykluczyć, że w konkretnych zachowaniach należałoby dopatrzeć się występku, o którym mowa w art. 272 k.k.⁷⁰, wyłudzenia poświadczenia nieprawdy poprzez uzyskanie tytułu naukowego, którego warunkiem było zgromadzenie dorobku naukowego autora, jego oryginalnej i nowatorskiej myśli.

Poszukując przyczyn takiego stanu rzeczy należy stwierdzić, że nie są one jednolite. Tworzenie kreacji intelektualnych, które w rzeczywistości nie zawierają ustawowych znamion utworu, bowiem opierają się na autoplagiacie, autopowtórzeniach bądź też niezliczonej liczbie cytatów, jest wynikiem z jednej strony braku pomysłowości, nowatorskich koncepcji, z drugiej zaś przemożnej chęci sprostania prawnym wymaganiom uzyskania awansu naukowego. System punktowy oceny dorobku naukowego, jako kryterium awansu determinuje sytuacje, w których to ilość a nie, jakość publikowanych dzieł będzie decydująca.

5. PODSUMOWANIE

Kończąc powyższe rozważania, przyjąć należy, że formułowanie zarzutu autoplagiatu nie stanowi ograniczenia władztwa twórcy do utworu, nie jest też wymierzone w jego poczucie wolności i swobody twórczej. Jakkolwiek autoplagiat nie jest „zabiegiem” bezprawnym, to w ocenie przedstawicieli nauki, literatury, a i sztuki jest wyjątkowo krytycznie oceniany. Skoro jednak zarówno wolność nauki jak i swoboda w doborze środków i metod wyrazu nie mogą „burzyć” legalnego pojęcia utworu, to równie krytycznie należy oceniać

⁶⁹ Art. 29 ustawy z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 880).

„Wolno przytaczać w utworach stanowiących samoistną całość urywki rozpowszechnionych utworów oraz rozpowszechnione utwory plastyczne, utwory fotograficzne lub drobne utwory w całości, w zakresie uzasadnionym celami cytatu, takimi jak wyjaśnianie, polemika, analiza krytyczna lub naukowa, nauczanie lub prawami gatunku twórczości”.

⁷⁰ Art. 272 k.k. „Kto wyłudza poświadczenie nieprawdy przez podstępne wprowadzenie w błąd funkcjonariusza publicznego lub innej osoby upoważnionej do wystawienia dokumentu, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3”.

inne działania „redakcyjne” (wymienione powyżej) twórców naukowych, prowadzące do utraty oryginalności – subiektywnej nowości. Proces twórczy nie może bowiem sprowadzać się do poprawnego pod względem prawnym (ze wskazaniem źródła) przywoływania cudzych czy też własnych dzieł, bez wyraźniej myśli przewodniej autora, bez wskazania celu jaki zamierza osiągnąć i wreszcie bez końcowych wniosków. Nic nie stoi na przeszkodzie, aby autor dzieła naukowego podobnie – jak twórcy sztuki, próbował szokować swoimi przemyśleniami, prowokować i zmuszać odbiorców do innego spojrzenia na określony temat. Nie można bowiem oprzeć się wrażeniu, szczególnie w odniesieniu do publikacji prawniczych, że oto powstają kolejne „kopie” tego co już zostało powiedziane, przy użyciu tych samych, powtarzających się argumentów.

Wszak granice wolności i swobody twórczej wyznaczają nam nie tylko prawa innych osób, ale też cechy, bez których wytwory naszego umysłu nie byłyby utworami. Bo nie będzie odkryciem stwierdzenie, że tylko niepowtarzalność i oryginalność dzieła uczynią je niezapomnianym.

LITERATURA

1. Akademycki Kodeks Wartości Uniwersytetu Jagiellońskiego, przyjęty uchwałą Senatu UJ z 25 czerwca 2003 roku.
2. Barta J., Markiewicz R. (red.), *Ustawa o prawie autorskim i prawach pokrewnych, Komentarz*, wyd. V, e-LEX 2011.
3. Barta J., Markiewicz R., *Prawo autorskie i prawa pokrewne*, Warszawa 2011.
4. Barta J., Markiewicz R., *Prawo autorskie. Komentarz*, Warszawa 2011.
5. Dybowski T., *Ochrona prawa własności na tle konstytucyjnej koncepcji źródeł prawa w orzecznictwie TK* [w:] *Trybunał Konstytucyjny, Księga XV-lecia*, red. F. Rymarz, A. Janiewicz, Warszawa 2001.
6. Flisak D. (red.), *Prawo autorskie i prawa pokrewne. Komentarz*, e-LEX 2015.
7. Garlicki L., *Konstytucja RP, Komentarz*, t. II, Warszawa 2016.
8. Haberstumpf H., *Zur Individualität wissenschaftlicher Sprachwerke*, Freiburg 1982.
9. Horacy, *Exegi monumentum aere perennius*, Pieśń III.
10. Jabłoński M., Węgrzyn J., *Wolność twórczości artystycznej i naukowej oraz dostępu do dóbr kultury* [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014.
11. Jankowska M., *Autor i prawo do autorstwa*, Warszawa 2011.
12. Jarosz-Żukowska S., *Wolność akademicka w kontekście komercjalizacji wyników badań naukowych* [w:] *Aktualne wyzwania ochrony wolności i praw jednostki: prace uczniów i współpracowników dedykowane Profesorowi Bogusławowi Banaszakowi*, red. M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, Wrocław 2014.
13. Jarosz-Żukowska S., Żukowski Ł., *Wolność badań naukowych i nauczania* [w:] *Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym*, red. M. Jabłoński, Wrocław 2014.
14. Kamiński S., *Nauka i metoda. Pojęcie nauki i klasyfikacja nauk*, Lublin 1992.
15. König E., *Filozofia pierwsza Arystotelesa jako uniwersalna nauka o archaí*, przekład M. Bogaczyk-Vormayr, [w:] *Filo Sofija*, nr 22 (2013/3).
16. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, pod red. L. Garlickiego, t. III, Warszawa 2003.

17. Kodeks etyki pracownika naukowego, przyjęty uchwałą Zgromadzenia Ogólnego PAN nr 3/2016.
18. Kowalczyk S., *Etyka – zagrożenie wolności nauki?* [w:] *Annales. Etyka w życiu gospodarczym*, Lublin 2010.
19. Markiewicz R., *Dzieło literackie i jego twórca w polskim prawie autorskim*, Kraków 1984.
20. Markiewicz R., *Obrona prac naukowych. Autorskoprawna ochrona prac naukowych*, ZNUJ 1990/4.
21. Markiewicz R., *Opinia prawna. dot. pojęcia utworu oraz pojęcia dokumentu urzędowego materiału urzędowego w rozumieniu polskiego prawa autorskiego*, <http://www.informacja-publiczna.org.pl>.
22. Mozgawa M. (red.), *Kodeks karny. Komentarz aktualizowany e-LEX* 2017.
23. Rutowski T., *Rozwój pojęcia nauki w twórczości naukowej* „Państwo i Prawo” 2012, nr 3.
24. Sarbiński R.M., Siciarek M. (red.), *Prawo autorskie. Komentarz do wybranych przepisów*, e-LEX 2017.
25. Schiller F., *Listy o estetycznym wychowaniu człowieka, Pisma teoretyczne*, wyd. Aletheia, Warszawa 2011.
26. Sieńczyło-Chlabicz J., Banasiuk J., *Pojęcie i istota autoplagiatu w twórczości naukowej*, „Państwo i Prawo” 2012, nr 3.
27. Sobczak J., *Wolność badań naukowych – standardy europejskie i rzeczywistość polska*, „Nauka i Szkolnictwo Wyższe” 2/30/2007.
28. Sokołowska D., *Pojęcie i postacie utworu naukowego w świetle prawa autorskiego*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2015/2.
29. Sokołowska D., *Prawo twórcy do wynagrodzenia w prawie autorskim*, Poznań 2013.
30. Stanisławska-Kloc S., *Plagiat contra autoplagiat [w] Spory o własność intelektualną: Księga jubileuszowa dedykowana profesorom Januszowi Barcie i Ryszardowi Markiewiczowi*, red. A. Matlak, S. Stanisławska-Kloc, Warszawa 2013.
31. Stanisławska-Kloc S., *Plagiat i autoplagiat*, Biuro Analiz Sejmowych, nr 16 (108)2011.
32. Starck Ch., *Wolność badań naukowych i jej granice*, Przegląd Sejmowy 2007, nr 3(80).
33. Szewc A., *Dzieła naukowe i ich status w prawie autorskim*, „Państwo i Prawo” 1997/10.
34. Tylec G., *Dobra osobiste a inne dobra prawne o charakterze osobistym chronione post mortem [w:] Non omnis moriar. Osobiste i majątkowe aspekty prawne śmierci człowieka. Zagadnienia wybrane*, red. J. Gołaczyński, J. Mazurkiewicz, J. Turłukowski, D. Karhut, Wrocław 2015.
35. Wojciechowska A., *Czy autorskie dobra osobiste są dobrami osobistymi prawa cywilnego?*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1994, nr 3.

Prawodawstwo

1. Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997 roku (Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483).
2. Ustawa z dnia 4 lutego 1994 r. o prawie autorskim i prawach pokrewnych (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 880).
3. Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. – Prawo własności przemysłowej (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 776).
4. Ustawa z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 1789).

5. Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym (tekst jedn. Dz.U. z 2017 r., poz. 2183).
6. Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 169).
7. Konwencja o Ustanowieniu Światowej Organizacji Własności Intelektualnej (Dz.U. nr 9 z 1975 r., poz. 49).

Orzecznictwo

1. Wyrok TK z dnia 22 czerwca 2015 roku, sygn. SK32/14, OTK-A 2015/6, poz. 84.
2. Wyrok SN z dnia 25 kwietnia 1973 r., I CR 91/73 (OSNCP 1974, nr 3, poz. 50).
3. Wyrok SN z dnia 7 listopada 2003 r., V CK 391/02 (OSNIC 2004/12/203).
4. Wyrok SN z dnia 25 stycznia 2006 r., I CK 281/05 (OSNC 2006, nr 11, poz. 286).
5. Wyrok SN z dnia 22 czerwca 2010 r., IV CSK 359/09 (OSP 2011, z. 5, poz. 59).
6. Wyrok NSA z dnia 12 marca 2010 r., II FSK 1791/08 (LEX nr 595971).

Netografia

1. www.bip.nauka.gov.pl/wykaz-czasopism-naukowych/komunikat-ministra-nauki-i-szkolnictwa-wyzszego-z-dnia-29-maja-2013-r-w-sprawie-kryteriow-i-trybu-oceny-czasopism-naukowych/
2. <http://www.nauka.gov.pl/europejska-karta-naukowca>.
3. <https://ori.hhs.gov/chapter-2-research-misconduct-office-science-and-technology-policy>.

FREEDOM OF CREATIVITY AND THE ALLEGATION OF AUTO PLAGIARISM IN A SCIENTIFIC WORK

Contemporary codes of values functioning in the area of science and concerning the authors of scientific works more frequently define auto plagiarism as an abuse on the part of the creator, aimed at evoking an untrue belief in the creativity and ingenuity of the creators. Is every reuse of creativity in a newly created work reprehensible from the point of view of both law and ethics? The content indicates the legal dependencies between the author and her work. Additionally, the constitutional meaning of creative freedom has been recalled, which in fact is understood as one of the basic rights being also present in the provisions of international acts. The following question has been posed: is this law unlimited? Arguments against the assumption that the freedom of creation possesses a *ius absolutum* character have been presented. Where to look for the author's limits of freedom in the context of civil power over the work? In the freedom and rights of other people as well as in the definition of a legal work, as elements being necessary to name an intellectual creation appear therein - in the sense of copyright law. The freedom of sciences is the foundation of every democratic order. However, is science, having an amazing power of influence on reality, subject to limitations? The article confirms such the thesis.

Keywords: auto plagiarism, plagiarism, author, scientific work, originality.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.5

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Paweł KUCA¹

MEDIA IN THE PROJECT OF THE FOURTH REPUBLIC OF POLAND. PROGRAM ASSUMPTIONS AND POLITICAL PRACTICE

The paper is part of a wider research project on the relationship between the political camp of the Fourth Republic of Poland and the media. The political project of the construction of the Fourth Republic of Poland was postulated and implemented in Poland by the Law and Justice camp in 2005-2007. The necessity to build the Fourth Republic of Poland was a postulate raised both in the parliamentary and presidential elections in 2005. As part of the project, the author analyzes various aspects of relations between politicians and groups of the Fourth Republic of Poland with the media and examines the relationship of selected media to political events of the Fourth Republic of Poland. The present article is the result of the press studies of selected press titles and analysis of case studies. The presented article concerns the analysis of program assumptions regarding the role of the media in the Fourth Republic of Poland project and the comparison of these assumptions with the practice of political activities in this period. The starting point for the discussion were the provisions formulated in the Law and Justice 2005 program documents. It was an electoral program and a draft of a new constitution. The article also covers the analysis of selected aspects in the relations between the Law and Justice and the media as well as legislative activity concerning the media during the construction of the Fourth Republic of Poland.

Keywords: the Fourth Republic of Poland, mass media, the Law and Justice, public media.

1. INTRODUCTION

The aim of the paper is to analyze program assumptions regarding the role of the media in the fourth Republic of Poland, understood as a political project implemented in Poland in 2005-2007 and comparison of the assumptions formulated in program documents with the practice of political activities in this period. The article is a continuation of the author's research regarding the relations between the political camp of the fourth Republic of Poland and the media in 2005–2007. Until now, as part of this research project launched in 2016, four scientific papers have been published: „*Leaders and political parties of the IV Republic of Poland in chosen daily opinion newspapers in 2005. Analysis of research*”²; *The Idea of*

¹ Dr Paweł Kuca, Instytut Nauk o Polityce Uniwersytetu Rzeszowskiego, al. mjr. W. Kopisto 2a, 35-959 Rzeszów; e-mail pawel.kuca@ur.edu.pl

Paweł Kuca, PhD, Institute of Political Science, Rzeszów University, al. mjr. W. Kopisto 2a, 35-959 Rzeszów; e-mail pawel.kuca@ur.edu.pl

² P. Kuca, *Liderzy i partie IV Rzeczypospolitej na łamach wybranych dzienników opinii w 2005 roku. Analiza badań*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 1/2017, s. 73–85.

*the Fourth Republic of Poland in the pages of opinion dailies in Poland in 2005 - preliminary analysis*³; *The formation of the Government Law and Justice, The Polish Family League and Self-Defence as an element of the structure of the IV Polish Republic – a press analysis of selected daily opinion-forming newspapers*⁴; *Relations within the political camp of the Fourth Republic of Poland and the media in the context of conducting media relations activities – selected examples*⁵. The arguments presented in the paper are based on the analysis of documents and normative acts as well as the analysis of the content of statements made by the politicians of the Fourth Republic of Poland.

2. THE FOURTH REPUBLIC OF POLAND AS A PROJECT OF REBUILDING THE STATE

The political project to create the fourth Republic of Poland was postulated and implemented in Poland by the political camp of the Law and Justice in 2005-2007. The necessity of building the fourth Republic of Poland was raised by the Law and Justice both in the parliamentary campaign and in the 2005 presidential election. Lech Kaczyński, the Law and Justice candidate in this election, applied for the presidency with the slogan “Lech Kaczyński. The president of the fourth Republic of Poland”⁶.

The Fourth Republic, proposed by the Law and Justice, was assumed to be a project of a fundamental change in the functioning and reconstruction of the state. The starting point was the assumption formulated in the electoral program: “The fourth Republic of Poland. Justice for All”, that after 1989 Poland chose the wrong path of political transformation. By the decision of the political elites, instead of breaking with the heritage of the People’s Republic of Poland, the path of continuation was chosen, which meant taking over many pathologies of the People’s Republic of Poland by the system of the third Republic of Poland. This was to burden naturally the functioning of institutions in democratic Poland. Secondly, according to the Law and Justice politicians, the choice of the continuation route was to favor the personnel from the People’s Republic of Poland system⁷. It was supposed to have consequences for the functioning of the state, the state apparatus, and the sphere of the economy. Therefore, the recipe for such a situation, raised by the supporters of the construction of the fourth Republic of Poland, was a fundamental reconstruction of the state, change of its socio-economic policy, and restoration is a moral dimension. These changes were to be implemented on the basis of a social contract. Its important assumption was the idea that all Poles should benefit from economic growth, not only the group of the richest people. According to the Law and Justice, the basic condition for the implementation of the

³ P. Kuca, *Idea IV Rzeczypospolitej na łamach dzienników opinii w Polsce w roku 2005 – analiza wstępna* [in] E. Maj, E. Podgajna, A. Szwed-Walczak, Ł. Jędrzejski (Ed.), *Komunikowanie polityczne*, Lublin 2017, s. 287-300.

⁴ P. Kuca, *Powstanie rządu Prawa i Sprawiedliwości, Ligi Polskich Rodzin i Samoobrony jako elementu budowy IV RP – analiza prasoznawcza wybranych dzienników ogólnopolskich*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 4/2017, s. 189–205.

⁵ P. Kuca, *Relations within the political camp of the Fourth Republic of Poland and the media in the context of conducting media relations activities – selected examples*, “Naukowy Przegląd Dziennikarski”, nr 1/2018, s. 105-116, <http://www.naukowy-przeglad-dziennikarski.org>.

⁶ <https://wiadomosci.wp.pl/najslynniejsze-hasla-6038688162636929g/7> (accessed 3.03.2018).

⁷ *Program wyborczy „IV Rzeczypospolita. Sprawiedliwość dla Wszystkich”*, <http://old.pis.org.pl/dokumenty.php?s=partia&idoc=3> (accessed 3.03.2018).

social pact was the repair of the state⁸. As T. Borejza points out, reading the program documents of the Law and Justice, shows that the category of the state is of great importance to this party. They emphasize the value of the state, its quality and the quality of its institutions⁹.

Jaroslav Kaczynski, the leader of the Law and Justice, emphasized that the goal of his political camp was to “break up the system controlling political and economic life in some social sense”. He included in this system a quadrangle of special services, politics, special groups and business. The response to such relations was to be a new state with new institutions, as well as personnel changes that would include justice, special services and the army. The breakdown of this system was to be more important than detailed solutions regarding taxes or economic policy. It was to allow the unblocking of the free market and allow new people to enter the market who are blocked by this system¹⁰.

The need to repair the state also emphasized Kazimierz Marcinkiewicz in his parliamentary expose. He was designated for the prime minister in 2005 by the Law and Justice. He said that the state repair is the most important element of the government's program. And the state fails to work in two dimensions. First, in the sense of a mechanism that does not fulfill its tasks. Secondly, the corruption of the state also concerns the moral sphere, and such conditions prevent from exercising power effectively¹¹. The second basic element of the government program of K. Marcinkiewicz, apart from the state's repair, was to be its modernization¹².

It should also be emphasized that in the rhetoric of the Law and Justice, the fourth Republic of Poland was compared with the third Republic of Poland, which was described as a state that is digested by pathologies, unable to implement the political will of the government, has a market failure, is seriously appropriated by post-communists¹³. The implementation of the fourth Republic of Poland project was supposed to be a solution to these problems.

3. MEDIA IN PROGRAM DOCUMENTS OF THE FOURTH REPUBLIC OF POLAND

In accordance with the program assumptions of the fourth Republic of Poland, changes in the functioning of the state were also to affect the media market, with particular emphasis on public media. Their role and tasks were formulated in the program documents of the camp of the fourth Republic of Poland: in the draft of the new constitution and election program of the Law and Justice from 2005.

In the draft constitution from 2005 called the Constitution of the fourth Republic, Article 145 states that public radio and television institutions are to function independently of current political decisions. Public media are to carry out a public mission. The dissemination of national tradition and patriotic values, as well as the dissemination of the achievements

⁸ *Ibidem*.

⁹ T. Borejza, *PO-PiS. Pozorna opozycja*, Warszawa 2009, p. 52.

¹⁰ *O dwóch takich... Alfabet braci Kaczyńskich*, rozmawiali Michał Karnowski, Piotr Zaremba, Kraków 2006, p. 22.

¹¹ <http://www.marcinkiewicz.org/expose> (accessed 4.03.2018).

¹² M. Karnowski, P. Zaremba, *Marcinkiewicz. Kulisy władzy*, Warszawa 2007, p. 31.

¹³ T. Borejza, *PO-PiS...*, p. 52.

of Polish and world culture and science, would be particularly important for such a mission. At the same time, public media are to facilitate access to reliable information to its recipients, as well as create conditions for a pluralistic public debate. Public media are to be financed from subscription fees and other sources¹⁴.

In the electoral program, the theses regarding the media were included in the chapter on culture. The program states that the development of national culture is a matter of the Polish reason of state. Among the priorities of the Law and Justice in the area of culture was among others protection of public media. An important element of the changes was to be a transparent system of patronage in culture, based on transparent competition criteria. It was emphasized that creators who come from outside the coterie system will have the opportunity to present their achievements, for example in public media. The process of rebuilding the regional cultural press, referred to as "a valuable treasure of national culture", was also to be supported. It was also postulated to protect radio stations that had a strictly cultural or educational profile¹⁵.

At the same time, new institutional solutions were also announced in relation to the media market. After the elections and the takeover of power, a bill was to be proposed, which would include the liquidation of the existing National Broadcasting Council. In the draft of the constitution of the fourth Republic of Poland, a new institution was registered, which was the Office for Radio and Television Broadcasting with the competences specified in the Act. According to article 146 of the draft constitution, the chairman of the new office was to be appointed by the President of the Republic of Poland for a five-year term. The institution was to watch over compliance with the rules and procedures of the supervisory and management bodies in public media enshrined in the Acts. The Office was also supposed to have control and regulatory powers in relation to radio and television. The institution was to watch over compliance with the rules and procedures of the supervisory and management bodies in public media enshrined in the Acts. The Office was also supposed to have control and regulatory powers in relation to radio and television¹⁶.

In the Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997, the National Council of Radio and Television Broadcasting is the guardian of freedom of expression, the right to information and the public interest in radio and television¹⁷. According to the Law and Justice, this office had to be abolished because the activity of the National Broadcasting Council did not serve pluralism in the media, freedom of speech, and did not reflect the concern for the public interest. The Law and Justice in its election program ensured the desire to build a stable and pluralist media order. It was also supposed to release public media from political pressure. The Law and Justice protested against the postulates of the privatization of public radio and television, because the consequence of such processes would be the liquidation of the missions of the public media. At the same time, legal solutions were

¹⁴ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, <http://old.pis.org.pl/dokumenty.php?s=partia&iddoc=7> (accessed 3.03.2018).

¹⁵ *Program wyborczy „IV Rzeczpospolita. Sprawiedliwość dla Wszystkich”*, <http://old.pis.org.pl/dokumenty.php?s=partia&iddoc=3> (accessed 3.03.2018).

¹⁶ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości*, <http://old.pis.org.pl/dokumenty.php?s=partia&iddoc=7> (accessed 3.03.2018).

¹⁷ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.*, Dz. U. 1997 nr 78, poz. 783, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19970780483> (accessed 19.03.2018).

announced, under which it would be prohibited to issue programs containing violence and demoralizing content¹⁸.

4. SELECTED ASPECTS OF THE LAW AND JUSTICE RELATIONSHIP WITH THE MEDIA

It seems that when analyzing the practical actions of the ruling camp regarding the media in the period of the fourth Republic of Poland, it is possible to indicate a few premises that had an impact on the initiatives undertaken. One of them is the critical opinion of the Law and Justice regarding the media market in Poland, the conviction of its asymmetry in that period, manifested by the prevalence of media with a liberal character and the lesser importance of media with a conservative program. The consequence of this was the conviction of the key politicians of the Law and Justice camp that victory in the parliamentary and presidential elections of 2005 was against the sympathies of a large part of the media.

This conviction can be drawn from both the analysis of the statements of the politicians of the fourth Republic of Poland, as well as some political journalists. In this context, it is worth recalling the speech of the chairman of the Law and Justice, Jarosław Kaczyński of February 2006, who criticized the state of the media in Poland, saying that they generally act in the interests of owners or political principals. That is why the Law and Justice would like to introduce legal solutions that would make it impossible to dismiss a journalist who disagrees with the editor-in-chief for whom he works¹⁹.

Quite common in the Law and Justice camp was the conviction that the 2005 elections, in which two right-wing parties Law and Justice and the Civic Platform were competing for the title of the winner, were in a situation of great media imbalance, with the media's majority on the side of the Civic Platform. In October 2005, in an interview for the weekly *Polityka*, Lech Kaczyński said that "it would be good if the main political parties were treated similarly in the main media". In his opinion, this was not the case at the time, and the Civic Platform had a visible, privileged position in the media²⁰.

Jarosław Kaczyński assessed the course of the election campaign in 2005 similarly. In his opinion, the media advantage of the Civic Platform in the election campaign in 2005 was "crushing" and the support of the media also influenced the election support for the Platform. However, during the electoral campaign, the media advantage was levelled by the fact that political groups that do not enjoy the media's high appreciation and have subsidies from the budget and may reach the voters in a different way, e.g. by using political advertising²¹.

This belief that Law and Justice won the double elections in 2005 against the sympathies of the media had, according to some political commentators, influence the way the fourth Republic of Poland was operating after taking power. In November 2005, in the *Rzecz-*

¹⁸ *Program wyborczy „IV Rzeczpospolita. Sprawiedliwość dla Wszystkich”*, <http://old.pis.org.pl/dokumenty.php?s=partia&iddoc=3> (accessed 3.03.2018).

¹⁹ <http://www.nowosci.com.pl/archiwum/a/w-polsce-tak-naprawde-wolnych-mediow-nie-ma,11318251> (accessed 4.03.2018).

²⁰ J. Żakowski, *Więcej wartości*, wywiad z Lechem Kaczyńskim, tygodnik „*Polityka*”, październik 2005, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1725206,1,wywiad-z-lechem-kaczynskim-o-polityce-i-bracie-jaroslawie.read> (accessed 5.03.2018).

²¹ *O dwóch takich...*, p. 5.

pospolita newspaper, Piotr Zaremba analyzed the way in which the new team's operations were described. He mentioned the method of description as hysterical and pointed out that the new government camp needed to confront criticism based on arguments. But the publicist also pointed out that the Kaczynski brothers feel that they have won the elections against the position of "media stars and media authorities". And that feeling made them insensitive to criticism. In his opinion, the level of asymmetrical treatment in the media was so large that this insensitivity became so complete²².

It is worth noting that on the part of the Law and Justice politicians, the reluctance towards some of the media had an impact on the way certain political events were implemented, which in effect increased mutual grievances. In this context, the events of February 2006 can be recalled, when the so-called stability pact between the Law and Justice, the League of Polish Families and the Self-Defense was signed. The manner of signing the pact between the leaders of particular political groups Jarosław Kaczyński, Roman Giertych and Andrzej Lepper was at the same time a demonstration of aversion towards a large part of the media. In practice, the pact was signed twice. On the first occasion, at this event, representatives of Radio Maryja and Television Trwam were present. Later, the meeting for journalists from other editorial offices was organized²³. As a result, the press conference at which the document was signed for the second time was boycotted by some journalists. Some members of the management of these editorial offices, whose representatives were not present at the first meeting, believed that there was a breach of equal access of the media to important public events²⁴. In practical political activities, on the side of politicians of the Law and Justice, there were situations in which they treated the media and journalists as a party to a political dispute, and not a transmission belt through which one can reach the media recipients with the message. I analyze this phenomena more broadly in the article *Relations within the political camp of the Fourth Republic of Poland and the media in the context of conducting media relations activities – selected examples* (Naukowy Przegląd Dziennikarski, No 1, 2018).

5. LEGISLATIVE ACTIONS REGARDING THE MEDIA

Analyzing the relations between the camp of the Fourth Republic of Poland and the media, it is also necessary to analyze the legislative activities that the Fourth Republic of Poland camp carried out after the taking over the power in the autumn of 2005. They affected the functioning of public media and taking over control by the ruling camp. In December, in a very fast pace, in a way that also raised procedural doubts, the Radio and Television Act was changed²⁵. The first reading of the draft in the Sejm [the lower chamber of the Polish parliament] took place on December 8, 2005, and the act was adopted on

²² P. Zaremba, *Nierozumne krytykowanie*, „Rzeczpospolita”, 25 listopada 2005 r., p. 11.

²³ A. Dudek, *Główne konflikty polityczne w Sejmie V kadencji* [in:] J. Sokołowski, P. Poznański (Ed.), *Wybrane aspekty funkcjonowania Sejmu w latach 1997-2007*, Kraków 2008, p. 167.

²⁴ <https://wiadomosci.wp.pl/pis-wybiera-pokorne-media-6036381193667713a> (accessed 30.12.2017).

²⁵ W. Staśkiewicz, *Stanowienie prawa* [in:] L. Lena Kolarska-Bobińska, J. Kucharczyk, J. Zbieranek (red.), *Demokracja w Polsce 2005–2007*, Warszawa 2007, p. 137.

December 29, 2005. The bill was signed by the President on the following day. Also on December 30, 2005, the Act was announced in the Journal of Laws²⁶.

The changes were supported by the Law and Justice deputies, the League of Polish Families and the Self-Defense. The amendment reduced the number of members of the National Council of Radio Broadcasting and Television from 9 to 5. The amendment also allowed for the change of the National Council of Radio Broadcasting and Television dominated by the leftist, including its chairman, Danuta Waniek (the Democratic Left Alliance)²⁷. On the basis of the amendment, two members of the new council were to be elected by the Sejm and the President, and one by the Senate. The changes in the media law were protested by the Democratic Left Alliance, but also by the Civic Platform, because they paved the way for personnel changes in public television, the head of which was Jan Dworak at that time, associated with the Civic Platform²⁸.

It is also worth adding that the amendment to the Radio and Television Act also contained provisions that granted the National Council of Radio Broadcasting and Television the right to initiate and conduct activities in the field of journalistic ethics²⁹. As noted by W. Sadurski, such a clause would give the state body such as National Council of Radio Broadcasting and Television the possibility of enforcing protection of journalistic ethics. The amendment to the media law was appealed by a group of deputies and the Commissioner for Citizens' Rights to the Constitutional Tribunal. This proposal also included a provision on the issue of journalistic ethics. The Tribunal found such competence of the National Council unconstitutional³⁰. The Ombudsman raised in the application to the Constitutional Tribunal that the assignment of the function of setting the standards of ethical conduct to the state body such as the National Broadcasting Council is inconsistent with its essence. Such a solution would make the National Council of Radio Broadcasting and Television not only an organ of state control and law protection authority, but also a body for the protection of ethics. According to the spokesman, issues related to the enforcement of ethical behavior belong to the professional self-government bodies and are based on ethical codes that arise in different environments³¹.

The amendment to the Act on the National Council of Radio Broadcasting and Television gave the Law and Justice and the League of Polish Families and the Self-Defense coalition the possibility of influencing public media. The National Council elected members of the supervisory boards of public media (the term of office of public administration supervisors at that time ended in May 2006)³². The amendment to the Act on the National Council of Radio Broadcasting and Television launched procedures for the selection of new public media authorities. Six months after the amendment of the act, new boards of public

²⁶ Zob. ustawa z 29 grudnia 2005 r. o przekształceniach i zmianach w podziale zadań i kompetencji organów państwowych właściwych w sprawach łączności, radiofonii i telewizji, Dz. U. z 2005 r., nr 267, poz. 2258; wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 marca 2006 r., Dz.U. z 2006 r., nr 51, poz. 377 (www.prawo.sejm.gov.pl).

²⁷ A. Dudek, *Historia polityczna Polski 1989–2012*, Kraków 2013, p. 550.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ W. Sadurski, *Porządek konstytucyjny* [in:] L. Lena Kolarska-Bobińska, J. Kucharczyk, J. Zbieranek (Ed.), *Demokracja w Polsce...*, p. 20.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 marca 2006 r., Dz.U. z 2006 r., nr 51, poz. 377, (www.prawo.sejm.gov.pl).

³² A. Kublik, *Scenariusz telewizyjny braci Kaczyńskich*, „Gazeta Wyborcza”, 17 listopada 2005, p. 3.

media were appointed. Bronisław Wildstein became the chairman of the Polish Television, and Krzysztof Czabański became the chairman of the Polish Radio³³.

In the context of legal changes regarding public media, one can also note the correction of the political line. In November 2005, in *Gazeta Wyborcza*, Jarosław Sellin, the deputy minister of culture in the government of Kazimierz Marcinkiewicz, asked whether the law and justice intends to take control of public television, he answered "no, because we want to break with the tradition of sending own people to the media"³⁴. However, as noted by P. Zaremba, in December 2005, when the provisions of the amendment to the Act on the National Council of Radio Broadcasting and Television were decided, no previous prescriptions for the independence of public media were used. The composition of the new National Council "defined the parties of the new alliance – the Law and Justice, the Self-Defense and the League of Polish Families with a simple contract"³⁵.

Conclusions about the approach to the role of public media can also be drawn from the analysis of the Bronisław Wildstein casus as the chairman of the Polish Television. The TVP supervisory board elected him as the chairman of public television in May 2006. He was dismissed from this function in February 2007. Speaking about the vision of public television, he pointed out, among others, its culture-creating and educational role, adding that he would like television to be a place of pluralist debate. Before joining the post of chairman of Polish Television, B. Wildstein met with the chairman of the Law and Justice Jarosław Kaczyński, who offered him this position. Speaking of his vision of public media, B. Wildstein explained that he was interested in public television, but he would not create a party television. He announced that his intention is to build an impartial television. This position was accepted by the chairman of the Law and Justice³⁶.

However, when in 2007, B. Wildstein was replaced by Andrzej Urbański on the position of the Chairman of Polish Television, from the Law and Justice chairman's interview for "Rzeczpospolita", it was possible to draw the conclusion that this change has a political context. The Law and Justice chairman said that B. Wildstein as the chairman of public television did not understand the realities, which was then the political situation. And he added that all his predecessors on public television were elected in a political way and they all took that into account. At the same time, the leader of the Law and Justice party added that there is no agreement that public television will compete with private television in attacks on the government³⁷. B. Wildstein himself assessed that his resignation was due to the fact that he did not want to understand political conditions, that is, he did not want to introduce parity parties into public television³⁸.

It is also worth noting the diagnosis of P. Zaremba, who assessed that for the chairman of the Law and Justice the category of journalistic independence is of no significant value.

³³ D. Waniek, *Postawy dziennikarzy wobec „IV RP”* [in:] D. Waniek (red.), *Wybory 2007 i media – krajobraz po „IV RP”*, Warszawa 2009, pp. 150–151.

³⁴ A. Kublik, *Scenariusz...*, p. 3.

³⁵ Cited after., P. Zaremba, *O jednym takim...*, *Biografia Jarosława Kaczyńskiego*, Warszawa 2010, p. 302.

³⁶ P. Zaremba, M. Karnowski, *Niepokorny. Rozmowa z Bronisławem Wildsteinem*, Warszawa 2012, pp. 271–272.

³⁷ J. Lichočka, P. Lisicki, *Przeciwko atakom i krytyce, rozmowa z Jarosławem Kaczyńskim*, „Rzeczpospolita”, 8 marca 2007, p. 1; J. Lichočka, P. Lisicki, *IV Rzeczpospolita warta jest dymisji Wildsteina, rozmowa z Jarosławem Kaczyńskim*, „Rzeczpospolita”, 8 marca 2007, p. 9.

³⁸ B. Wildstein, *W starciu z III RP*, „Rzeczpospolita”, 9 marca 2007, p. 9.

A similar view was also presented by B. Wildstein, who after leaving the function of the chairman of TVP, assessed that the Law and Justice chairman probably does not understand the existence of "independent journalism"³⁹. As analyzed by P. Zaremba, with the approach that Poland is a battlefield between those who want to fix it and those who oppose this process, the Chairman of Law and Justice did not attach much importance to the autonomy of institutions that should have such autonomy. These institutions were rather a tool in achieving the goal of fundamental importance⁴⁰.

At the end of this text it is also worth noting that the issue significantly affecting the debate on the media and divisions of the journalistic environment in Poland in the period of the Fourth Republic of Poland was a postulate of widespread journalistic lustration, which appeared in the Act of 2007. This obligation was then dismissed by the Constitutional Court. This issue has only been noted in this text, it will be subject to a detailed analysis as part of a separate article related to the research project concerning the relations between the Fourth Republic of Poland and the media in 2005-2007.

6. SUMMARY

In the summary of the presented argument it is worth pointing out that Law and Justice, which expressed a critical attitude to the functioning of the media market in Poland and in the postulate of the Fourth Republic, announced measures to depoliticize public media, after taking power did not introduce long-term solutions to the implementation of these promises. On the example of public television, one may put forward the thesis that rather the logic of which the aforementioned P. Zaremba wrote was chosen. They were rather inferior to the basic goal of the postulate of the construction of the Fourth Republic of Poland and thus subjected to a political game. Especially at the prevailing in the camp of the Fourth Republic of Poland, the conviction that private media sympathize with the opposition.

It should also be noted that before the period of the Fourth Republic of Poland, many other political groups announced activities that would lead to the repression of public media. These activities ended, however, with the fact that individual groups were campaigning the media in their own way. This applies to both the Freedom Union, the Democratic Left Alliance and the Polish People's Party⁴¹. It is also worth adding that the presented article includes events from 2005-2007. From this period, power in Poland was held by parties from outside the fourth Republic of Poland, and also did not undertake real and long-term activities regarding the construction of public media independent of politicians.

REFERENCES

1. Borejza T., *PO-PiS. Pozorna opozycja*, Warszawa 2009.
2. Dudek A., *Główne konflikty polityczne w Sejmie V kadencji* [in] J. Sokołowski, P. Poznański (Ed.), *Wybrane aspekty funkcjonowania Sejmu w latach 1997-2007*, Kraków 2008.
3. Dudek A., *Historia polityczna Polski 1989-2012*, Kraków 2013.
4. Karnowski M., Zaremba P., *Marcinkiewicz. Kulisy władzy*, Warszawa 2007.

³⁹ P. Zaremba, M. Karnowski, *Niepokorny...*, s. 274, P. Zaremba, *O jednym...*, p. 303.

⁴⁰ P. Zaremba, *O jednym...*, p. 302.

⁴¹ A. Kublik, *Scenariusz...*

5. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Projekt Prawa i Sprawiedliwości, <http://old.pis.org.pl/dokumenty.php?s=partia&idoc=7>.
6. Kublik A., *Scenariusz telewizyjny braci Kaczyńskich*, „Gazeta Wyborcza”, 17 listopada 2005.
7. Kuca P., *Idea IV Rzeczypospolitej na łamach dzienników opinii w Polsce w roku 2005 – analiza wstępna* [in:] E. Maj, E. Podgajna, A. Szwed-Walczak, Ł. Jędrzejski (Ed.), *Komunikowanie polityczne*, Lublin 2017.
8. Kuca P., *Liderzy i partie IV Rzeczypospolitej na łamach wybranych dzienników opinii w 2005 roku. Analiza badań*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 1/2017.
9. Kuca P., *Powstanie rządu Prawa i Sprawiedliwości, Ligi Polskich Rodzin i Samoobrony jako elementu budowy IV RP – analiza prasoznawcza wybranych dzienników ogólnopolskich*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 4/2017.
10. Kuca P., *Relations within the political camp of the Fourth Republic of Poland and the media in the context of conducting media relations activities – selected examples*, „Naukowy Przegląd Dziennikarski”, nr 1/2018, <http://www.naukowy-przeglad-dziennikarski.org>.
11. Lichočka J., Lisicki P., *IV Rzeczypospolita warta jest dymisji Wildsteina, rozmowa z Jarosławem Kaczyńskim*, „Rzeczpospolita”, 8 marca 2007.
12. Lichočka J., Lisicki P., *Przeciwko atakom i krytyce, rozmowa z Jarosławem Kaczyńskim*, „Rzeczpospolita”, 8 marca 2007.
13. *O dwóch takich... Alfabet braci Kaczyńskich*, rozmawiali Michał Karnowski, Piotr Zaremba, Kraków 2006.
14. *Program wyborczy „IV Rzeczypospolita. Sprawiedliwość dla Wszystkich”*, <http://old.pis.org.pl/dokumenty.php?s=partia&idoc=3>
15. Sadurski W., *Porządek konstytucyjny* [in:] L. Lena Kolarska-Bobińska, J. Kucharczyk, J. Zbieranek (Ed.), *Demokracja w Polsce 2005-2007*, Warszawa 2007.
16. Staśkiewicz W., *Stanowienie prawa* [in:] L. Lena Kolarska-Bobińska, J. Kucharczyk, J. Zbieranek (red.), *Demokracja w Polsce 2005-2007*, Warszawa 2007.
17. Waniek D., *Postawy dziennikarzy wobec „IV RP”* [in:] D. Waniek (red.), *Wybory 2007 i media – krajobraz po „IV RP”*, Warszawa 2009.
18. Wildstein B., *W starciu z III RP*, „Rzeczpospolita”, 9 marca 2007.
19. Żakowski J., *Więcej wartości*, wywiad z Lechem Kaczyńskim, tygodnik „Polityka”, październik 2005, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1725206,1,wywiad-z-lechem-kaczynskim-o-polityce-i-bracie-jaroslawie.read>.
20. Zaremba P., Karnowski M., *Niepokorny. Rozmowa z Bronisławem Wildsteinem*, Warszawa 2012.
21. Zaremba P., *Nierozumne krytykowanie*, „Rzeczpospolita”, 25 listopada 2005.
22. Zaremba P., *O jednym takim...*, *Biografia Jarosława Kaczyńskiego*, Warszawa 2010.

Akty prawne

1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 783).
2. Ustawa z 29 grudnia 2005 r. o przekształceniach i zmianach w podziale zadań i kompetencji organów państwowych właściwych w sprawach łączności, radiofonii i telewizji (Dz.U. z 2005 r., nr 267, poz. 2258 ze zm.).

Orzecznictwo

1. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 23 marca 2006 r. (Dz.U. z 2006 r., nr 51, poz. 377 (www.prawo.sejm.gov.pl)).

Netografia

1. <http://www.marcinkiewicz.org/expose>
2. <http://www.nowosci.com.pl/archiwum/a/w-polsce-tak-naprawde-wolnych-mediow-nie-ma,11318251>.
3. <https://wiadomosci.wp.pl/najslynniejsze-hasla-6038688162636929g/7>
4. <https://wiadomosci.wp.pl/pis-wybiera-pokorne-media-6036381193667713a>.

**MEDIA W PROJEKCIE CZWARTEJ RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ.
ZAŁOŻENIA PROGRAMU I PRAKTYKI POLITYCZNEJ**

Prezentowany artykuł jest częścią szerszego projektu badawczego dotyczącego relacji obozu politycznego IV Rzeczypospolitej z mediami. Projekt polityczny budowy IV Rzeczypospolitej był postulowany i realizowany w Polsce przez obóz Prawa i Sprawiedliwości w latach 2005-2007. Konieczność budowy IV RP była postulatem podnoszonym zarówno w wyborach parlamentarnych jak i prezydenckich w 2005 r. W ramach projektu autor poddaje analizie różne aspekty dotyczące relacji polityków i ugrupowań IV RP z mediami oraz bada stosunek wybranych mediów do wydarzeń politycznych z okresu IV Rzeczypospolitej. Przygotowane artykuły są wynikiem badań prasoznawczych wybranych tytułów prasowych oraz analizy studiów przypadku. Prezentowany artykuł dotyczy analizy założeń programowych dotyczących roli mediów w projekcie IV Rzeczypospolitej i porównania tych założeń z praktyką działań politycznych w tym okresie. Punktem wyjścia do prowadzonego wywodu były zapisy sformułowane w dokumentach programowych Prawa i Sprawiedliwości z 2005. Był to program wyborczy oraz projekt nowej konstytucji. Artykuł obejmuje także analizę wybranych aspektów w relacjach Prawa i Sprawiedliwości z mediami oraz działalność legislacyjną dotyczącą mediów w okresie budowy IV Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: IV Rzeczypospolita, media masowe, Prawo i Sprawiedliwość, media publiczne.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.6

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Grzegorz OSTASZ¹
Tadeusz OLEJARZ²

RZESZÓW GARRISON OF THE HOME ARMY IN THE PLANS TO RESTORE THE ARMED FORCES

The article is an attempt to show the role of the underground garrison of the Home Army in Rzeszów during the German occupation of 1939-1944. The garrison's preparations and tasks related to the general uprising plan in the Union of Armed Struggle-the Home Army Inspectorate of Rzeszów were reconstructed. The main tasks resulting from the planned mobilization and so-called reconstruction of the armed forces were also presented, i.e. some attempts to form regular Polish Army troops referring to the tradition from before September 1939. The detailed arrangements for the Rzeszów garrison resulting from orders of the Supreme Commander from London were described, but also national command structures of the Home Army which also included the reconstruction of barracks and other military institutions and facilities. The organization and structure of the underground Rejuvenation Commission of Supplements, quartermaster services as well as garrison hospitals were presented. The authors assessed the mobilization, but also the combat opportunities, of the HA Inspectorate of Rzeszów as a part of the general uprising and later the „Burza” campaign. The text also provides a description of the real state of reconstruction of the armed forces and formation of the so-called large units of the Home Army - infantry divisions, cavalry brigades, infantry regiments - on the basis of regular military units in the summer of 1944. The issue of the armed disclosure of the Home Army forces in September 1944 was also discussed, which referred to the plan for the reconstruction of the armed forces.

Keywords: Polish Army, a garrison, the Home Army.

In the Polish military tradition, the garrison does not have a precisely defined term. Sometimes the „garrison” refers only to the locality where troops are stationed. An equally popular explanation of the term is associated with military units stationed in a given area. Nowadays, the „garrison” is used to refer to both the place - the city and its barracks - as well as the crew itself, i.e., military units formed and deployed in a specific place³.

Under the conditions of the occupation of the Second World War, the garrison of the underground army, that is the Union of Armed Struggle (UAS), and from February 1942,

¹ Prof. Grzegorz Ostasz, DSc, PhD, Department of Humanities, Faculty of Management, University of Technology of Rzeszow, Poland, e-mail: gost@prz.edu.pl

² Tadeusz Olejarz, PhD, Department of Humanities, Faculty of Management, University of Technology of Rzeszow, Poland, corresponding autor, e-mail: olejarz@prz.edu.pl

³ Compare: J. Majka, *Garnizon Rzeszów w latach 1918-1939*, Rzeszów 2005; P. Bauer, *Garnizon leszczyński we wrześniu 1939 r.*, Leszno 1983; T. Olejarz, *Dzieje logistyki wojsk lądowych w latach 1944-1988 na przykładzie 9. Dywizji*, a typescript, Rzeszów 2013.

the Home Army, initially played a secondary role. Nevertheless, positions of officers of the garrison appeared in the structures of commissions of districts, wards, or headquarters of the district inspectorates of the Home Army⁴. The significance of garrisons changed after joining the tasks related to the general uprising plan, and above all the implementation of the reconstruction of the Armed Forces (AFR).

The aim of the reconstruction of the Armed Forces in the country was to organize as soon as possible the so-called base of the insurgency, an army that will be able to take an open fight with the retreating enemy. The plan and objectives of the AF in the first version of the general uprising were specified by the General Command of the UAS-HA of 10 May 1941, and in the second of April 9, 1942. The main task of the AF was to organize the army according to the *Ordre de Bataille*⁵ pre-war, including military garrisons at that time⁶.

„Operational Report No. 154”, just like the previous „Operational Report No. 54” assumed that the Home Army would undertake insurgent combat with small units “in strength to the platoon or at most a grouping of several platoons”⁷. It will only be on the liberated territory that it will start the reconstruction of armed forces⁸. The reconstruction of the armed forces - the phase of proper mobilization - was to constitute the next, essential period of operation of the Home Army. The amendment to „Operational Report No. 154” announced that „an important part of the end of our insurgent actions will be the reconstruction of the armed forces in the State as the basis [...] of further armed action”⁹. The preparation of the reconstruction of the Armed Forces was conducted by units which were called „mobilization units”. They planned to reconstruct the divisions and brigades of the Polish Army – the so-called „Big Units” - from before September 1939¹⁰. The tradition of the existence of garrisons and military units in specific cities, confirmed by the presence of officers and non-commissioned officers, spoke about this.

The creation of mobilization plans was initiated by the Home Army Commandant on April 9, 1942. It states:

„The aim of the Reconstruction of the Armed Forces in the country is to organize [...] an army that will be able to oppose the enemy in an armed manner and set the boundaries of the state”¹¹.

⁴ Compare: W. Zarzycki, *Z Wilna do Workuty. Wspomnienia komendanta garnizonu Okręgu Wileńskiego AK*, Warszawa 2011; G. Ostasz, *Obwód ZWZ-AK Rzeszów. Konspiracja wojskowa i „Burza”*, Rzeszów 1992; G. Ostasz, *Z dziejów „Rozbratla” – Obwodu AK Rzeszów*, Rzeszów 2003; G. Ostasz, *Podziemna armia. Podokręg AK Rzeszów*, Rzeszów 2010.

⁵ *Ordre de Bataille* (Fr. *battle order*, *OdeB* for short) – organization chart of troops or parts thereof, also in peaceful conditions. Nowadays, in the Polish Armed Forces this term is not used.

⁶ Compare: *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. 3, *Armia Krajowa*, Londyn 1950, pp. 211–214; Central Military Archive in Warszawa Rembertów, reference number III / 21/9, Tables of the Armed Forces in the country; A. Sanojca, *Reconstruction of the Armed Forces in the Country*, typescript, Institute of History of the Polish Academy of Sciences in Warsaw.

⁷ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945* [for more: *AK w dokumentach*], vol. VI, *Uzupelnienia*, Londyn 1989, p. 137.

⁸ *Polskie Siły Zbrojne...*, pp. 211–214.

⁹ *AK w dokumentach*, vol. VI, p. 153. Por. M. Ney-Krwawicz, *Powstanie powszechne w koncepcjach i pracach Sztabu Naczelnego Wodza i Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa 1999.

¹⁰ *AK w dokumentach*, vol. VI, p. 153.

¹¹ *Polskie Siły Zbrojne...*, p. 211.

It should be added that some assumptions of the AFR plan were refined only in the summer of 1944. On June 10, 1944, the „Polish” London wired to the Home Commandant of the Home Army with the question „is the affiliation of i[nfantry] r[egiment] to the Div[ision] pre-war [...]?” . In addition, the officers of the Supreme Commander's staff were interested in the tasks that the Home Army provided for the „fourth infantry battalions in regiments, and why such battalions are reconstructed only by infantry regiments in the south-eastern areas”¹².

The District Command of the UAS Kraków initiated works on the reconstruction of the Polish Army as early as in 1941. Unfortunately, as a result of the arrests made by the Germans in spring 1941, „the study of the possibilities of AFR was delayed”¹³. Nevertheless, the plans were continued. Finally, it was agreed that the HA District of Kraków would undertake the reconstruction of personnel for five infantry divisions and one motorized brigade¹⁴. As for the HA Rzeszów Inspectorate, in February 1944, Cpt. Łukasz Ciepliński („Plug”), a Home Army inspector from Rzeszów, announced an order - agreed with the command of the Rzeszów Sub-District HA – regulating the principles of the AFR¹⁵. He assumed that before the uprising, „all branches of the inspectorate” are called 17 infantry regiment (ir), he predicted that „everyone is going to fight” in addition to so-called mobilization budgets. Each „branch and independent unit” intended for reconstruction should find officers and non-commissioned officers from before the war. Based on the instructions of the Krakow HA District, Cpt. Ciepliński suggested that the „mobilization” of the staff and services of the „Big Unit” (division, brigade) would be an officer and five non-commissioned officers. Only one officer, though six non-commissioned officers, was envisaged to recreate the regiment and so-called „equivalent centers”. In turn, to prepare the mobilization of an independent battalion, or a squadron, or „equivalent centers”, an officer and three non-commissioned officers were enough. During the insurgent fights, the units were to remain in place, implementing the AFR plan. After the reconstruction of the regular army units, mobilization units were to act as backup formations. The guidelines for AFR stated that for the duration of the reconstruction of the regular units of the Polish Armed Forces, the „functions of the players” would be of a „temporary” nature.

The commanders will be those who „stand out during the fight”¹⁶. According to Mieczysław Wałęga, among the candidates for the command post at the AFR in the Rzeszów Inspectorate, there was one of the officers - „deputies” - Col. Stanisław Maczek from the 10th Cavalry Brigade¹⁷.

¹² Study of Polish Underground in London [abbrev.:SPU], ref. 2.3.2.11.2, *Depesza-szyfr, L.dz. 852/Op, „Lawina” - wyjaśnić z OSZ, 10 VI 44.*

¹³ *AK w dokumentach*, vol. II, *Czerwiec 1941 – kwiecień 1943*, Londyn 1973, p. 93, 110.

¹⁴ *Polskie Siły Zbrojne...*, p. 212.

¹⁵ State Archives in Rzeszów [hereinafter: RSA], group 108, ref. 139, *Wytyczne do OSZ inspektora kpt. Cieplińskiego z lutego 1944 r.* Also in February 1944, orders for the reconstruction of the armed forces (the so-called mobilization orders) were issued by the remaining inspectors of the Rzeszów HA Sub-range. RSA, group 108, ref.119, to Kmdtów Obwody, Jagra, 3 February 1944.

¹⁶ RSA, group 108, ref. 139, *Wytyczne do OSZ inspektora kpt. Cieplińskiego z lutego 1944 r.*

¹⁷ Oral account of M. Wałęga (Rzeszów), 22 September 1998; G. Ostasz, *Inspektorat ZWZ-AK Rzeszów w planach powstania powszechnego i odtwarzania sił zbrojnych*, „Scientific Papers of RUT”, p. 14, 1991, pp. 123. Compare: J. Majka, *Brygada motorowa płk. Maczka: 10. Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2004.

Of course, it was assumed to restore positions prior to September 1939. The Commander of the Rzeszów Sub-District and the inspectors paid attention to the need to „increase motorisation” conditioned by military experience. They noted that from then on, the primary unit within the main weapons would not be a platoon, but a battalion, a squadron, a battery. The platoon was supposed to retain its rank only in armored weapons, sub-units of sappers, communications, and gendarmes¹⁸.

The Rzeszów HA Inspectorate appointed those responsible for the reconstruction of the armed forces; such a rule of conduct was in force in the HA Kraków District. The reconstruction operations were to be directed by the deputy inspectors. District commanders and mobilization officers became the proper executive body¹⁹. The main task within the AFR belonged to the Rzeszów HA District. In the first wave he was to mobilize two battalions of the 17th Infantry Regiment²⁰, 20 Uhlan Regiment²¹ with two platoons of horse scouts, motorized artillery center in the following composition: 5 horse artillery squadron, two squadrons - one for 5 and 10 heavy artillery regiments²², 1 squadron of the 22nd Light Artillery Regiment²³, 2nd Division of armored trains, anti-tank artillery of the Krakow Cavalry Brigade, moreover a battalion of bridge and railway sapper, platoon of the 24th Infantry Division²⁴, battalion of the Military Security Service, squadron of motor service.

Meanwhile, the reconstructed 20 Uhlan Regiment - it was assumed - was to reconstruct the cavalry of the 22nd and 24th Infantry Divisions²⁵. The so-called „reserve” of Uhlans was intended for the 5th Regiment of Riflemen²⁶ formed in the HA Dębica District, where also the 3rd Battalion of the 17th Infantry Regiment was reconstructed. The mobilization of the 4th battalion of this regiment was the task of the Kolbuszowa District of the Home Army. Possible „surpluses” from the HA Rzeszów Inspectorate were allocated to reserve battalions. The AFR plan suggested that soldiers „specialists” from units not being reconstructed by the Rzeszów HA Inspectorate would be transferred to the appropriate places, for example, seamen to Gdynia, Warsaw, and Pinsk. As a part of the second wave of mobilization, the HA Rzeszów Inspectorate planned to reconstruct the first artillery regiment from Stryj²⁷.

¹⁸ RSA, group108, ref. 139, *Wytyczne do OSZ inspektora kpt. Cieplińskiego z lutego 1944 r.*

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ Por. J. Majka, *17 pułk piechoty*, Pruszków 1992.

²¹ T. Suchorowski, *Zarys historii wojennej 20-go Pułku Ułanów imienia Króla Jana III Sobieskiego*, Warszawa 1929.

²² By 1939, 5 heavy artillery regiment belonged to the Kraków garrison, while 10 heavy artillery regiments were located in Przemyśl

²³ K.L. Galster, *Księga Pamiątkowa Artylerii Polskiej 1914-1939*, Londyn 1975.

²⁴ Cropped sub-units of the AK gendarmerie were not planned for the current battle. Appropriate tasks for the gendarmerie were foreseen only at the time of the country's uprising and liberation. See: J. Marszałec, *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1999, p. 40.

²⁵ The 22nd Infantry Division - from 1925, the 22nd Infantry Division - had its command in Przemyśl. The 24th Infantry Division was formed in 1921. In 1939, the division's command was stationed in Jarosław.

²⁶ R. Gilewski, *Zarys historii wojennej 5-go Pułku Strzelców Konnych*, Warszawa 1931.

²⁷ Orders of the inspector, Cpt. Łukasz Ciepliński, analogously to the assumptions of the entire plan for reconstruction of the armed forces, took into account the pre-war dislocation of the Polish Army. The exception was the failure to take into account the motorized brigade, although before

The AFR plan required many details to be taken into account. Reconstructed units had to be provided with barracks. In Rzeszów – as the dislocation message said – the offices and institutions important for the army were to be found. In the building of the barracks in Batory Street, it was planned to locate - as it was before the war – the District Control Command; the edifice of the former Jewish folk house in Tennenbaum Street was planned for the command of the HA Rzeszów, headquarters of quartermaster services and organizational and administrative unit. Bearing in mind the considerable number of mobilized Home Army soldiers, five military hospitals (two surgical, one ophthalmic, one internal and one skin-venereal)²⁸; were thought to be launched; the location of POW camps (officers and soldiers) and warehouses (intendant, motor equipment, transport materials, sanitary equipment, sapper) was established²⁹.

With regard to prisoner-of-war camps, three rallying points for German prisoners were planned in Rzeszów; each branch was to provide one assembly point. In addition, it was necessary to take control of the German camps where prisoners from the Red Army were staying. In the Rzeszów region in the summer of 1943, such camps for Soviet prisoners of war were located in Majdan Królewski, in Dębski Porąb, and Wojsław. The instructions for the uprising stated: „With the existing Soviet [...] prisoners of war, change the guards, if possible, supply them with food, do not let them spread around. Announce that the Polish authorities will soon organize their return to their homeland³⁰”.

The mobilization unit of the HA Rzeszów District Command³¹ was guided by the First Lieutenant. Józef Król („Krzywy”), then Capt. Adam Mazurek („Wojbor”) and Lieutenant N.N. „Mucha”. The deputy mobilization officer was N.N. „Kmicic”. The mobilization unit prepared a perspective list of administrative and organizational tasks for the first and second stage of reconstruction of the armed forces. It combined special AFR guidelines, exercise instructions, and mobilization tables³². It foresaw first the „ordering of offices and equipment and the device” of the Rzeszów District Supplementary Command³³, and in turn the implementation of posters, preparation of messages and mobilization decrees. It was anticipated that the duties of the Command were to direct the mobilization of the army and the

September 1939 in Rzeszów, the command and part of the subunits of the 10th Motorized Cavalry Brigade were colonel. Stanisława Maczka. A motorized brigade - some documents say about the division - was to be reconstructed by the Mielec HA Inspectorate. By the way, it is worth mentioning that on the battlefields of September 10 BK there were 16 speed artillery squadrons from the first artillery regiment from Stryj. See G. Ostasz, Inspectorate of the UAS-HA Rzeszów in plans...

²⁸ Before the war, there was a garrison hospital in Rzeszów at Hoffmanowa St., and from the mid-twenties the Garrison Chamber of Sick. Compare: J. Majka, *Szpital garnizonowy* [in:] *Encyklopedia Rzeszowa*, Rzeszów 2011, p. 812.

²⁹ RSA, group108, ref. 140, Attachment no. 1 to AFR, *Komunikat dyslokacyjny*; G. Ostasz, *Gotowość do powstania powszechnego rzeszowskiej podziemnej armii (1941–1944)*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, vol. XXV, Rzeszów 2013, p. 188.

³⁰ *Instrukcja powstania*, collection of G. Brzęk.

³¹ In the spring of 1944, the mobilization unit of the HA Rzeszów District Command was already full. G. Ostasz, *Gotowość do powstania powszechnego...*

³² *Protokół zdawczo-odbiorczy K.O. „20”, oddający – „Andrzej”, odbierający – „Twardy”*, collections of W. Składzień

³³ Before the war, the Rzeszów District Command Restoration was located at St. Batory in the so-called barracks of Głowacki.

formation of prisoner-of-war camps, supervision of the garrison detention, the development of sentry plans, inventory of war achievements³⁴.

The scope of duties of the mobilization unit of the Rzeszów District was quite ambitious. The employees were distinguished by meticulousness in fulfilling the tasks assigned to them. In the autumn of 1943, second lieutenant Król prepared an act of mobilization for the time after the victorious uprising. The mobilization act referred to „the inactive state of all permanent service officers, non-commissioned officers of the permanent service, state officials and lower state officers, who on September 1, 1939 were on a full-time basis or served in the District Supplementary Command”³⁵. The implementation of this announcement was a guarantee of genuine military mobilization. Strictly speaking, both the guarantee of the creation of officers of the reconstructed units and the incarnation of four trained vintages first, and then, depending on the needs, subsequent years. The plan allowed mobilization among the recent prisoners of stalags and oflags as well as the collection of volunteers. Although they do not take part in conspiracy, they report „during the [insurgency] action,” they must be considered as soldiers of active service³⁶.

Groups of officers, non-commissioned officers and soldiers according to military specialties were needed. The tedious clerical work of the underground cells of the DSC hampered the principle of strict conspiracy in its own way. There were delays in the preparation of appropriate censuses from the institutions. Hence, in periodic orders, orders from the circuit command for an inventory of cavalymen, artillerymen, sapper-pioneers, communications officers, drivers, etc.³⁷.

The Rzeszów Home Army Inspectorate together with the Przemyśl HA Inspectorate was preparing to reconstruct the 24th Infantry Division. Although the draft of the general uprising - i.e. „*Operational Report No. 154*” - was replaced by a plan of increased subversive action under the code name „Burza”, there were no major changes in the issue of reconstruction of the armed forces. The „framework guidelines of the AFR” provided for two options: the first - the formation of units „quiet, a secretive manner”, the second - „open formation”, but still more attention was paid to the first option. He assumed that the existing branches would be used on the „framework of formed units”. The HA platoons will grow to so-called full-time positions so that companies, battalions and regiments can be formed; of course, in designated areas of rebounds and concentration with planned connectivity and supply³⁸.

The details were included in the order No. 4-0 of Colonel Edward Godlewski („Garda”), commander of the HA District of Kraków; marked July 26, 1944. He recommended both the Commandant of the HA Rzeszów Sub-District and all inspectors of the district:

„The disclosure of larger branches in the district should take place: grouping of the 6th Infantry Division in the area of Kraków, grouping of 1 Podhalanska Rifle Regiment in the

³⁴ RSA, group 108, ref. 140, *Chronologiczna tablica czynności na I-szy okres mobilizacji (OSZ)*; *ibidem*, Chronological table of activities for the II mobilization period (AFR); *Protokół zdawczo-odbiorczy K.O. „20”, oddający – „Andrzej”, odbierający – „Twardy”*, collection of W. Składzień

³⁵ RSA, group 108, ref. 140, *Obwieszczenie, z rozkazu Komendanta Obwodu – „Krzywy” oficer mobilizacyjny*.

³⁶ RSA, group 108, ref. 139, *Wytyczne do OSZ inspektora kpt. Ciepłińskiego z lutego 1944 r.*

³⁷ Institute of National Remembrance Branch in Krakow [hereinafter: INR Kr], collection of Andrzej T-10, k. 74, *Rozkaz okresowy nr 12, 122, IX.43, Bór*.

³⁸ RSA, group 108, ref. 139, *Framework guidelines for AFR*.

Nowy Sącz area, grouping of the 24 Infantry Division in the Rzeszów-Przemyśl region, grouping of the 22nd Infantry Division in the Jasło-Sanok area, the Kraków grouping Cavalry Brigades in the Miechów area, a group of armored divisions in the area of the Mielec Inspectorate. The disclosure of other units than the infantry should take place in larger clusters in areas designated by the district commandant or at infantry assemblies. I recommend to all units to give numbers and basic names in accordance with the OSZ plan, report to the district command the proposals for casting commanders of regiments, giving the rank, pseudonym, previously occupied position in the conspiracy and a short opinion³⁹.

It is understood that the order of the commander of the Kraków HA District Colonel Godlewski confirmed the instructions of the Rzeszów HA Inspectorate regarding the reconstruction of the 24 Infantry Division (17th Infantry Regiment, 5th Rifle Regiment and 20 Uhlan Regiment). Although it is not known when the order was sent to the addressees, it can certainly be said that during the „Burza” none of the districts of the Rzeszów Inspectorate of Home Army used neither the numbers nor the names of the units played. The HA Rzeszów, instead of the 17th Infantry Regiment and 20 Uhlan Regiment, created 5 assemblies; the units of the Kolbuszowa District of the Home Army did not use the name of the 4th battalion of the 17th Infantry Regiment, HA Dębica District was not the 5th regiment of riflemen, but groups (units). Obviously, none of the district commanders called himself the commander of the regiment or battalion, but the commander of all HA's forces of the region⁴⁰. Only Colonel Kazimierz Putek („Zworny”), commander of the Rzeszów Home Army sub-circle, was the commander of the 24th Infantry Division of the Home Army, Cpt. Ciepliński („Pług”) and the commander of the Operational Group separated from this division. The 24th Infantry Division of the Home Army was determined by Colonel Putek, soldiers of the Rzeszów and Przemyśl Inspectorate, while the name of the Operational Group of the 24th Infantry Division of the HA, Capt. Ciepliński gave branches to the Rzeszów Inspectorate. Information about the „stormy” battles of I, II and III battalions of 17 infantry regiment of the HA was included in the communiqué of the command of the Operational Group 24 Infantry Division of the HA of July 28, 1944⁴¹.

All that has been presented so far seems to suggest that the „stormy” order of the commander of the district reached the sub-commander and HA Inspectorate of Rzeszów, whereas only some commander of the wards⁴² and the commander of the units assigned to the „Burza” received it. This hypothesis is confirmed by the following annex to the order of Colonel Putek; dated 29 July 1944:

„1. Command 22 ID of the Home Army in the region 0/14 [the HA Jasło Inspectorate] - includes citizen Grzywa [Col. Zdzisław Zajązkowski, Inspector of the Home Army Headquarters]. Until his arrival, he leads the Provincial Headquarters 0/14 alternately. It forms

³⁹ *Order of Colonel Godlewski of July 26, 1944 for the command of the Rzeszów HA Sub-District and inspectorates*, a copy of the document in the collection of G. Ostasz.

⁴⁰ Most likely, the commanders of reconstructed regiments and battalions would become (somehow automatically) according to the assumptions of the previous plans of the AFR commanders of wards, or in the case of a larger number of regiments or battalions through a given circuit - their deputies and officers who held higher positions in command.

⁴¹ *Statement of the Operational Group Command 24 of the Polish Home Army on 28.VII.1944*, collection of G. Ostasz.

⁴² Kolbuszowa district of the HA began using battalion and company names only after the "Burza" campaign. G. Ostasz, *Gotowość do powstania powszechnego...*

basically 0/14, receiving supplements from III and IV / 13 [Przewów and Łańcut districts from the Inspectorate of the HA Przemyśl].

2. Command 24 ID of the Home Army in the area 0/11 and 0/13 [Rzeszów and Przemyśl inspectorates] covers me. He forms it basically 0/11, receiving supplements from I and II / 13 and 0/12 [the HA Przemyśl and HA Oblast Jarosław from the AK Inspectorate of Przemyśl and Inspectorate of the HA Mielec].

3. The armored brigade⁴³ in the area of 1/11 will be occupied by Wilk [N.N.]. The 0/11 inspector will report whether it is possible, otherwise he will provide suitable candidates.

4. Designated above inspectors forming large units will present their proposals for the cast of regimental commanders, giving the rank, pseudonym, previous function in conspiracy and a brief opinion.

5. The number is valid and basic names and composition (divisional units, according to the plan of the AFR).

6. I pay special attention to communication:

a. with me by all [...] means [...], special connections by 0/11. [...]

b. communication with neighbors according to previous orders⁴⁴.

Points 4 and 5 show that Colonel Putek knew and fulfilled the order no. 4-0 of the commander of the HA District of Kraków. They are, after all, the appropriate parts of the order of Colonel Godlewski. It seems not accidental in point 2, Colonel Putek confirms the assumption of the command of the 24th Infantry Division of the Home Army, formed from soldiers of the inspectorate of 0/11 (Rzeszów) and two circuits: III/13 (Przeworsk) and IV/3 (Łańcut), from the inspectorate 0/13 (Przemyśl), supplemented with surpluses from the districts of Przemyśl and Jarosław, inspectorate 0/13 and inspectorate 0/12 (Mielec).

The general uprising was realized. Its plan, however, was not lost. It became the starting point of the so-called subversive action with the code name „Burza”.

The military and political situation that arose in the territories of the Republic after the „Burza” – although easy to predict – surprised the headquarters of the HA's districts and subdivisions, the Warsaw Home Army Headquarters, the „headquarters” in London. Without developing the context, it is worth mentioning that the plan to restore the armed forces was still valid. This is evidenced by the report of the Przemyśl inspector, and also the deputy commander of the sub-circle, Lieutenant Colonel Antoni Dębski („Radwan”) on the appointment of cpt. Tadeusz Wawrzekiewicz („Baca”) a mobilizing officer 24 ID HA⁴⁵. In September 1944, the AFR foundations were used in the Rzeszów region during the preparation of a large action of armed disclosure towards the Soviets⁴⁶. In addition, some district commanders and inspectorates, preparing „stormy” reports, sent data on the reconstruction

⁴³ The brigade of the armored brigade was supposed to be 5 regiment of horse riflemen reconstructed by the HA Dębica District. On the other hand, the "stormy" order of Colonel Godlewski spoke about the armored division, for which the area of the Mielec Inspectorate was designated as the place of discovery.

⁴⁴ Attachment to the order of Colonel Putek from July 29, 1944 to the inspectors, a copy in the collection of G. Ostasz. Compare: G. Ostasz, *Gotowość do powstania powszechnego...*

⁴⁵ Captain Wawrzekiewicz was until August 23, 1944 the commander of the AK Łańcut District. Major Sławomir Holubek ("Rawicz") received this function after him. INR Kr, collections of Andrzeja Zagórski, T-3, k. 125, 0/13 do VIII/0014, mp. dn. 23 VIII 44 r., Radwan.

⁴⁶ See: G. Ostasz, A. Zagórski, *Podokrąg AK Rzeszów. Plan zbrojnego ujawnienia w świetle dokumentów (sierpień – wrzesień 1944 roku)*, Rzeszów 1999.

of the armed forces to the command of the Rzeszów HA Sub-District. In this way, they fulfilled the orders of spring 1944. August 19, 1944, Capt. Tadeusz Zieliński („Obuch”) reported that the reconstruction of the 3rd Infantry Regiment of the Legions and the platoon of gendarmerie intended for the 24th Infantry Regiment of the Home Army was in full swing⁴⁷. In turn, on 16 September, the inspector of Mielec presented Colonel Putek: „list of non-commissioned officers of various types of arms (for AFR)” and „list of communication materials, (for the AFR cases)”⁴⁸. The implementation of the AFR concerned the briefing of the sub-circle command of August 25, 1944. However, on the one hand, the failure of talks with the Soviets, on the other hand the mobilization by the Polish Committee of National Liberation crossed out the hopes for further battle of the HA units as the Polish Army. However, in early 1945 - in the Rzeszów HA Sub-range - the reconstruction plan of the armed forces became a pretext for the „mobilization” of the infantry division forced by the Soviets⁴⁹.

REFERENCES

1. *AK w dokumentach*, vol. II, *Czerwiec 1941 – kwiecień 1943*, Londyn 1973.
2. *AK w dokumentach*, vol. VI.
3. *Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945*, vol. VI, *Uzupełnienia*, Londyn 1989.
4. Bauer P., *Garnizon leszczyński we wrześniu 1939 r.*, Leszno 1983.
5. Central Military Archive in Warszawa Rembertów, reference number III / 21/9, Tables of the Armed Forces in the country.
6. Chronological table of activities for the II mobilization period (AFR); *Protokół zdawczo-odbiorczy K.O. „20”, oddający – „Andrzej”, odbierający – „Twardy”*, collection of W. Składzień.
7. Galster K.L., *Księga Pamiątkowa Artylerii Polskiej 1914–1939*, Londyn 1975.
8. Gilewski R., *Zarys historii wojennej 5-go Pułku Strzelców Konnych*, Warszawa 1931.
9. *Instrukcja powstania*, collection of G. Brzęk.
10. Majka J., *17 pułk piechoty*, Pruszków 1992.
11. Majka J., *Brygada motorowa płk. Maczka: 10. Brygada Kawalerii 1937–1939*, Rzeszów 2004.
12. Majka J., *Garnizon Rzeszów w latach 1918–1939*, Rzeszów 2005.
13. Majka J., *Szpital garnizonowy* [in:] *Encyklopedia Rzeszowa*, Rzeszów 2011.
14. Marszałec J., *Ochrona porządku i bezpieczeństwa publicznego w Powstaniu Warszawskim*, Warszawa 1999.
15. Ney-Krwawicz M., *Powstanie powszechne w koncepcjach i pracach Sztabu Naczelnego Wodza i Komendy Głównej Armii Krajowej*, Warszawa 1999.
16. Olejarsz T., *Dzieje logistyki wojsk lądowych w latach 1944–1988 na przykładzie 9. Dywizji*, Rzeszów 2013.

⁴⁷ INR Kr, collections of Andrzeja Zagórski, T-4, k. 29, 012 do m9, 19.8.1944, godz. 20.00, *Obuch*.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 84, P1 do X1, mp. 16.9.44, godz. 7.00, *Obuch*. In the report of September 28, 1944, Capt. Zieliński presented a "quantitative list of a number of [other] arms [excluding] [...] for the case of AFR. *Ibidem*, T-4, k. 97, P do X, 28.9.44, godz. 7.00, *Obuch*.

⁴⁹ Compare G. Ostasz, *Podziemna armia...*

17. Oral account of M. Wałęga (Rzeszów), 22 September 1998.
18. Ostasz G., Zagórski A., *Podokrąg AK Rzeszów. Plan zbrojnego ujawnienia w świetle dokumentów (sierpień – wrzesień 1944 roku)*, Rzeszów 1999.
19. Ostasz G., *Gotowość do powstania powszechnego rzeszowskiej podziemnej armii (1941-1944)*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, vol. XXV, Rzeszów 2013.
20. Ostasz G., *Inspektorat ZWZ-AK Rzeszów w planach powstania powszechnego i odtwarzania sił zbrojnych*, „Scientific Papers of RUT” 1991.
21. Ostasz G., *Obwód ZWZ-AK Rzeszów. Konspiracja wojskowa i „Burza”*, Rzeszów 1992.
22. Ostasz G., *Podziemna armia. Podokrąg AK Rzeszów*, Rzeszów 2010.
23. Ostasz G., *Z dziejów „Rozbratla” – Obwodu AK Rzeszów*, Rzeszów 2003.
24. *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, vol. 3, *Armia Krajowa*, Londyn 1950.
25. *Protokół zdawczo-odbiorczy K.O. „20”, oddający – „Andrzej”, odbierający – „Twardy”*, collections of W. Składzień
26. Sanojca A., *Reconstruction of the Armed Forces in the Country*, typescript, Institute of History of the Polish Academy of Sciences in Warsaw.
27. State Archives in Rzeszów [hereinafter: RSA], group 108, ref. 139, *Wytyczne do OSZ inspektora kpt. Ciepłińskiego z lutego 1944 r.* Also in February 1944, orders for the reconstruction of the armed forces (the so-called mobilization orders) were issued by the remaining inspectors of the Rzeszów HA Sub-range. RSA, group 108, ref.119, to Kmdtów Obwody, Jagra, 3 February 1944.
28. Study of Polish Underground in London [abbrev.:SPU], ref. 2.3.2.11.2, *Depesza-szyfr, L.dz. 852/Op, „Lawina” - wyjaśnić z OSZ, 10.VI.44.*
29. Suchorowski T., *Zarys historii wojennej 20-go Pułku Ułanów imienia Króla Jana III Sobieskiego*, Warszawa 1929.
30. Zarzycki W., *Z Wilna do Workuty. Wspomnienia komendanta garnizonu Okręgu Wileńskiego AK*, Warszawa 2011.

RZESZOWSKI GARNIZON ARMII KRAJOWEJ W PLANACH ODTWARZANIA SIŁ ZBROJNYCH

Artykuł jest próbą ukazania roli konspiracyjnego garnizonu Armii Krajowej w Rzeszowie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944. Odtworzono przygotowania oraz zadania garnizonu związane z planem powstania powszechnego w Inspektoracie ZWZ-AK Rzeszów. Omówiono również główne zadania wynikające z zakładanej mobilizacji i tak zwanego odtwarzania sił zbrojnych, to jest próby uformowania regularnych oddziałów Wojska Polskiego nawiązujących do tradycji sprzed września 1939 r. Opisano szczegółowe ustalenia dla garnizonu rzeszowskiego wynikające z rozkazów Naczelnego Wodza z Londynu, ale również krajowych struktur dowódczych Armii Krajowej, które obejmowały również odbudowę obiektów koszarowych oraz innych wojskowych instytucji i obiektów. Przedstawiono organizację i strukturę konspiracyjnej Rejonowej Komendy Uzupelnień, służb kwatermistrzowskich, jak również garnizonowych szpitali. Autorzy dokonali oceny szans mobilizacyjnych, ale też bojowych oddziałów AK Inspektoratu Rzeszów w ramach powstania powszechnego, a potem akcji „Burza”. Tekst przynosi ponadto opis realnego stanu odtwarzania sił zbrojnych i formowania tak zwanych wielkich jednostek Armii Krajowej – dywizji

piechoty, brygad kawalerii, pułków piechoty – na bazie regularnych oddziałów wojskowych w lecie 1944 r. Poruszono również zagadnienie akcji zbrojnego ujawnienia sił Armii Krajowej we wrześniu 1944 r., które nawiązywało do planu odtwarzania sił zbrojnych.

Słowa kluczowe: Wojsko Polskie, garnizon, Armia Krajowa.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.7

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Ryszard PUKAŁA¹
Nataliya VNUKOVA²

АНАЛИЗ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ СТРАХОВАНИЯ В ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАНАХ

В статье рассмотрено состояние страхового рынка избранных европейских стран в динамике через проведенную сравнительную оценку по четырем показателям, которые статистически рассчитываются: доля общей суммы страховых премий в мировом рынке страхования, страховые премии на душу населения, доля страховых премий в ВВП, удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий.

Стратегической задачей развития европейского рынка финансовых услуг есть обеспечение высокого уровня интегрирования рынка страхования европейских стран в общее европейское финансовое пространство и адаптации страховых рынков к требованиям Директив ЕС по регулированию Solvency II.

Сравнительный анализ доли выборки европейских стран на мировом рынке по объему страховых премий показал широкий размах, что отражает высокий уровень асимметрии в показателях развития страхового рынка, как наиболее развитого в Великобритании до менее развитого, например, в Румынии.

Примененный кластерный анализ распределения страховых рынков европейских стран разделили их на три кластера, которые имеют свои отличия. В первый кластер входят страны, где высокие доли страховых премий в мировом рынке и доли страховых премий ВВП страны. Во второй кластер объединились страны, в которых отмечается наибольшие суммы страховых премий на душу населения и большие значения удельного веса страховых премий по страхованию жизни в общей сумме страховых платежей. В третий кластер входят страны, которые имеют наименьшие значения анализируемых показателей, т.е характеризуются низким уровнем развития страхового рынка, где преобладает рисковое страхование.

На протяжении 2011–2016 гг почти не происходило изменений в структуре кластеров, хотя отмечено, что даже незначительные изменения показателей могут привести к трансформации положения страхового рынка страны в определенном кластере.

¹ Рышард Пукала (Ryszard Pukała), кандидат экономических наук, Государственная высшая технико-экономическая школа им.Б.Маркевича, Польша, г. Ярослав, корреспондент; e-mail: ryszard.pukala@interia.pl

Ryszard Pukala, Candidate of Economic Sciences, State Higher Educational Institution Technological and Economic School named after B.Markevich, Poland, Yaroslavl; corresponding autor; e-mail: ryszard.pukala@interia.pl

² Наталья Внукова (Nataliya Vnukova), доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой управления финансовыми услугами Харьковского национального экономического университета имени Семена Кузнецца, e-mail: ufp2007@meta.ua

Natalia Vnukova, Doctor of Economics, Professor, Head of the Department Department of Financial Services Management of Kharkiv National Economic Semyon Kuznets University; e-mail: ufp2007@meta.ua

Рассчитанные обобщенные средние показатели развития страхового рынка в динамике показали высокую неоднородность стран по состоянию развития страхового рынка и его структуры. Польский страховой рынок входит в третий кластер и имеет близкие к средним значения его развития в кластере, которые в динамике уменьшаются.

Ключевые слова: страховой рынок, страховые премии, страхование жизни, Директивы ЕС, кластерный анализ.

1. ВВЕДЕНИЕ

В условиях глобализационных процессов развитие страховых рынков европейских стран требует оценки для возможности определенного его регулирования с целью их выравнивания по основным направлениям финансово-экономической политики. Это создает возможность модернизации финансового рынка, привлечения иностранных инвестиций и новейших технологий, повышение конкурентоспособности на рынке финансовых услуг.

Страховой рынок европейских стран неоднородный, находится на разных стадиях развития и требует более детального изучения, ведь существующих научных исследований и аналитических материалов сравнительного анализа недостаточно.

Европейское направление развития страхования повышает актуальность проблемы обеспечения надлежащего качества услуг национальными страховщиками, учитывая, что отдельным страховым рынкам европейских стран сложно выдерживать повышение конкуренции в условиях свободной торговли. Формирование развитых рынков страховых услуг каждой страны обеспечит благоприятные условия для рыночной трансформации и устойчивого развития национальной экономики и международных отношений.

Актуальность этих вопросов и необходимость формирования теоретико-методического обеспечения оценки тенденций развития страхования в европейских странах обусловили выбор темы исследования.

Совокупность научных задач, связанных с развитием рынков страховых услуг, рассматривались такими учеными как С. В. Ермасов³, М.Барт⁴, Р.Пукала⁵ и др.

Целью является теоретическое обоснование и проведение сравнительной оценки тенденций развития рынков страхования европейских стран.

Для достижения цели решены задачи по осуществлению систематизации европейских стран по основным показателям развития страхового рынка с использованием кластерного анализа.

³ С.В. Ермасов, *Страхование: учебник [для бакалавров]* / С.В. Ермасов, Н.Б. Ермасова. – М.: Юрайт 2014. – 800 с.

⁴ M. Barth, *Risk-Based Insurance Solvency Regulation in the U.S.* [Electronic resource] / Presented at World Bank Contractual Savings Conference Supervisory and Regulatory Issues in Private Pensions and Life Insurance. – Access mode : http://info.worldbank.org/etools/docs/library/157491/contractual2003/pdf/day1/ses3_barth.pdf.

⁵ Р. Пукала, *Шляхи розвитку страхових ринків країн Східної Європи* / Р. Пукала // Страхова справа. – 2010. – № 3. – С. 40-42.; R. Pukała, *Оценка развития страхового рынка Украины с учетом требований ЕС* / R. Pukała, N. Vnukova // Humanities and Social Sciences .- Politechnika Rzeszowska, - hss, vol. xxii, 24 (2/2017) // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hss.prz.edu.pl/pl/wersja-elektroniczna/2017/23-22016-kwiecien---czerwiec/>

2. ЕВРОПЕЙСКИЕ СТАНДАРТЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ СТРАХОВОГО РЫНКА

Становление и развитие рынка финансовых услуг является одной из предпосылок эффективного функционирования всех сфер и звеньев экономики страны. Особенно актуальна проблема развития рынка страхования как составляющего рынка финансовых услуг. Стратегической задачей развития европейского рынка является обеспечение высокого уровня интеграции рынка страхования европейских стран в общее европейское финансовое пространство и адаптация страховых рынков к требованиям европейских Директив по регулированию Solvency II⁶.

Для европейских стран определены основные требования к развитию финансового сектора, которые будут достигнуты, в частности, путем введения эффективного надзора: усиления качества регулирования финансового сектора с целью более взвешенного консолидированного пруденциального надзора; гармонизации требований к участникам фондового рынка с Директивами ЕС и усиления контроля за выполнением пруденциальных требований; приведение законодательства о регулировании страховых компаний в соответствие с Директивами ЕС.

Интеграционные процессы на едином европейском страховом пространстве нуждаются в реформировании национальных систем надзора за страховой деятельностью с учетом требований ЕС, а также приведения в соответствие классификации видов страховой деятельности, а также адаптации национального страхового рынка к требованиям европейских Директив по регулированию Solvency II.

Приоритетная цель Solvency II - это повышение защищенности страхователей в ЕС. При введении его условий учтены текущие результаты в области страхования, управления рисками, финансового менеджмента, международной финансовой отчетности и др. Внедрение Solvency II и соответствие требованиям данного международного документа будет способствовать совершенствованию системы управления страховой компанией и повышению эффективности менеджмента.

Анализ нормативно-правовой базы стран ЕС показывает, что Европейским сообществом создан эталон регулирования страхового рынка по следующим направлениям: страховые услуги, страховое посредничество, страховой надзор, защита прав потребителей, ликвидация страховых компаний и их платежеспособность.

3. КЛАССИФИКАЦИЯ ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАН ПО УРОВНЮ РАЗВИТИЯ СТРАХОВОГО РЫНКА

Страхование является важным элементом экономического развития страны, его состояние определяет уровень ее экономической безопасности, влияет на инвестиционный и инновационный потенциал. Национальные страховые рынки все

⁶ Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II) (recast) (Text with EEA relevance), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:02009L0138-20140523&from=EN>; Директива 2009/138/ЕС Solvency II Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/746.html>.; *Solvency II* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pwc.com/gx/en/insurance/pdf/Solvency_finalproof4.pdf.

еще в полной мере способны реагировать на дестабилизирующие факторы внешней и внутренней среды.

Задача повышения качества управления страховой деятельностью тесно связана с установлением тенденций изменения основных показателей и определением влияния на них конкретных факторов с выделением как количественной, так и качественной их компоненты. При обосновании мероприятий по совершенствованию страхового рынка очень важно не только оценить состояние страхового рынка, а и определить группу европейских стран для интегрирования. Каждая страна имеет свои особенности, но в однородных группах стран действуют близкие по смыслу тенденции развития.

С целью ранжирования и выделения однородной совокупности стран по уровню развития рынка страховых услуг применен кластерный анализ, который является методом многомерного статистического исследования, в который входят сбор данных, содержащих информацию о выборочных объектах, и упорядочение их в сравнительно однородные, похожие между собой группы. Следовательно, сущность кластерного анализа заключается в осуществлении классификации объектов исследования на основе значительных вычислительных процедур. В результате этого образуются „кластеры”, то есть группы очень похожих объектов.

Реализация предложенного методического подхода позволит соединить в отдельные кластеры европейские страны с похожими тенденциями развития страховых рынков. К объектам кластерного анализа вошли все страны-члены ЕС, в частности, Великая Британия, кроме Балтийских стран (Латвия, Литва, Эстония), учитывая очень не сопоставимые малые объемы страхового рынка последних.

Для распределения анализируемых стран на отдельные кластеры использованы иерархические методы. В каждый кластер должны попасть объекты, которые имеют сходные характеристики. В качестве меры сходства использовано расстояние, в частности, евклидовое расстояние. Кластеры построены по показателям, характеризующим общее состояние страхового рынка страны, а именно доля общей суммы страховых премий на мировом рынке, сумма страховых премий на душу населения, доля страховых премий в ВВП, удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий. Кластеризацию проведено, используя значения приведенных показателей состояния страхового рынка европейских стран в динамике за 2011–2016 годы с использованием программы STATISTICA. Перед началом расчетов проведена стандартизация данных для приведения всех исходных значений в совокупности к сопоставимости элементов. Учитывая то, что количество объектов достаточно большое, принято решение группировать рассматриваемую совокупность на три кластера, используя метод К-средних.

Проведенный кластерный анализ требует оценки качества полученных групп показателей, которая обеспечивается использованием методологии дисперсионного анализа. Результаты дисперсионного анализа свидетельствуют, что все показатели, которые использовались во время кластеризации, являются репрезентативными показателями, так как значение межгрупповой дисперсии каждого показателя превышает значение внутригрупповой. Поскольку уровень ошибки для каждого из факторов не превышает 0,05, исключение их из кластеризации является нецелесообразным. Используя критерий Фишера сделан вывод о высокой способности кластеризации для всех используемых показателей.

Результаты кластеризации стран по уровню развития страхового рынка в динамике в 2011–2016 годах приведены в табл. 1–6.

Таблица 1. Результаты кластеризации европейских стран по уровню развития страхового рынка в 2011 году

Состав 1 кластера		Состав 2 кластера		Состав 3 кластера	
Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера
Великобритания	0,707	Бельгия	0,448	Австрия	0,327
Италия	0,628	Дания	0,408	Болгария	0,607
Нидерланды	1,139	Ирландия	0,372	Греция	0,231
Германия	0,492	Люксембург	2,063	Испания	0,523
Франция	0,399	Мальта	0,532	Кипр	0,219
		Португалия	0,553	Польша	0,227
		Финляндия	0,472	Румыния	0,524
		Швеция	0,352	Словакия	0,221
				Словения	0,443
				Венгрия	0,408
				Хорватия	0,317
				Чехия	0,186

Источник: собственные расчеты на основе <http://www.sigma-explorer.com/>.

Таблица 2. Результаты кластеризации европейских стран по уровню развития страхового рынка в 2012 году

Состав 1 кластера		Состав 2 кластера		Состав 3 кластера	
Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера
Великобритания	0,688	Бельгия	0,173	Австрия	0,286
Италия	0,625	Дания	0,278	Болгария	0,675
Нидерланды	1,022	Ирландия	0,446	Греция	0,217
Германия	0,544	Люксембург	2,163	Испания	0,498
Франция	0,350	Португалия	0,442	Кипр	0,187
		Финляндия	0,470	Мальта	0,379
		Швеция	0,196	Польша	0,317
				Румыния	0,585
				Словакия	0,250
				Словения	0,432
				Венгрия	0,425
				Хорватия	0,340
				Чехия	0,206

Источник: собственные расчеты на основе <http://www.sigma-explorer.com/>.

Как видно из табл. 1, в первом кластере страховой рынок Нидерландов несколько отличается от других стран этого кластера, но он стабильно находился в нем до 2016 года, когда переместился в другой кластер (см. табл. 5, табл. 8). Во втором кластере подобное отличное место можно отметить для страхового рынка Люксембурга, который может выделиться в отдельный кластер. Страны третьего кластера по уровню развития страхового рынка равномерно сгруппированы вокруг центра, несмотря на определенные различия в их общем развитии.

Как видно из табл. 2, состав кластеров по сравнению с 2011 годом не изменился, кроме Мальты, которая переместилась в третий кластер, что связано с незначительным изменением показателей, но по общему состоянию показателей страхового рынка состоялось перемещение в другой кластер. Между тем, следует отметить, что и в дальнейшем эта страна будет оставаться в третьем кластере.

Таблица 3. Результаты кластеризации европейских стран по уровню развития страхового рынка в 2013 году

Состав 1 кластера		Состав 2 кластера		Состав 3 кластера	
Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера
Великобритания	0,746	Дания	0,493	Австрия	0,247
Италия	0,545	Ирландия	0,181	Бельгия	0,646
Нидерланды	1,066	Люксембург	2,045	Болгария	0,596
Германия	0,493	Португалия	0,593	Греция	0,254
Франция	0,284	Финляндия	0,579	Испания	0,435
		Швеция	0,478	Кипр	0,175
				Мальта	0,311
				Польша	0,166
				Румыния	0,548
				Словакия	0,278
				Словения	0,365
				Венгрия	0,411
				Хорватия	0,310
				Чехия	0,142

Источник: собственные расчеты на основе <http://www.sigma-explorer.com/>.

Как видно из табл. 3, Мальта переместилась в третий кластер по сравнению с 2011 годом. Это произошло, несмотря на то, что страховые премии на душу населения увеличились, между тем, произошло снижение доли страховых премий в ВВП, а также уменьшился удельный вес страховых премий по страхованию жизни, что и оставило страну в третьем кластере.

Таблица 4. Результаты кластеризации европейских стран по уровню развития страхового рынка в 2014 году

Состав 1 кластера		Состав 2 кластера		Состав 3 кластера	
Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера
Великобритания	0,713	Бельгия	0,584	Австрия	0,316
Италия	0,504	Дания	0,456	Болгария	0,543
Нидерланды	1,073	Ирландия	0,267	Греция	0,244
Германия	0,489	Люксембург	2,120	Испания	0,464
Франция	0,281	Португалия	0,482	Кипр	0,182
		Финляндия	0,617	Мальта	0,292
		Швеция	0,434	Польша	0,126
				Румыния	0,563
				Словакия	0,266
				Словения	0,387
				Венгрия	0,431
				Хорватия	0,219
				Чехия	0,161

Источник: собственные расчеты на основе <http://www.sigma-explorer.com/>.

Как видно из табл. 4, по результатам 2014 Бельгия переместилась во второй кластер, так как на ее страховом рынке увеличился удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий, что характерно для стран второго кластера. Между тем, как видно из табл. 5, эта страна в 2015 году снова попала в третий кластер. Это произошло потому, что у нее существенно ухудшились все показатели на страховом рынке – от общего объема страховых премий, который упал, до изменения удельного веса страхования жизни. Можно предположить, что в 2015 году на бельгийском страховом рынке отмечались кризисные явления, но в 2016 (табл. 6) Бельгия вернулась во второй кластер снова, благодаря увеличению удельного веса страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий, которые даже превысили 2014 год.

Как видно из табл. 5, в 2015 году Бельгия вновь вернулась в третий кластер. Положение всех других стран осталось без изменений.

В 2016 году Мальта улучшила свои показатели по развитию страхового рынка, в частности, произошло существенное увеличение удельного веса страхования жизни в общем объеме страховых премий, но пока это не дало возможности переместиться этой стране снова во второй кластер. Также произошла смена на страховом рынке Португалии, показатели его развития ухудшились, что привело эту страну в третий кластер.

Таблица 5. Результаты кластеризации европейских стран по уровню развития страхового рынка в 2015 году

Состав 1 кластера		Состав 2 кластера		Состав 3 кластера	
Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера
Великобритания	0,774	Дания	0,493	Австрия	0,279
Италия	0,530	Ирландия	0,181	Бельгия	0,579
Нидерланды	1,089	Люксембург	2,045	Болгария	0,549
Германия	0,505	Португалия	0,593	Греция	0,286
Франция	0,293	Финляндия	0,579	Испания	0,429
		Швеция	0,478	Кипр	0,138
				Мальта	0,419
				Польша	0,128
				Румыния	0,578
				Словакия	0,236
				Словения	0,332
				Венгрия	0,392
				Хорватия	0,211
				Чехия	0,078

Источник: собственные расчеты на основе <http://www.sigma-explorer.com/>,

Таблица 6. Результаты кластеризации европейских стран по уровню развития страхового рынка в 2016 году

Состав 1 кластера		Состав 2 кластера		Состав 3 кластера	
Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера	Страны	Расстояние от центра кластера
Великобритания	0,639	Бельгия	0,564	Австрия	0,487
Италия	0,511	Дания	0,429	Болгария	0,603
Германия	0,668	Ирландия	0,489	Греция	0,279
Франция	0,172	Люксембург	0,627	Испания	0,592
		Нидерланды	1,168	Кипр	0,126
		Финляндия	0,784	Мальта	0,793
		Швеция	0,415	Польша	0,202
				Португалия	0,667
				Румыния	0,714
				Словакия	0,261
				Словения	0,399
				Венгрия	0,319
				Хорватия	0,242
				Чехия	0,089

Источник: собственные расчеты на основе <http://www.sigma-explorer.com/>.

Польша стабильно в соответствии с основными показателями развития страхового рынка, которые исследуются, находится в третьем кластере среди стран с низкими показателями, особенно, ухудшение произошло в 2016 году по сравнению с 2011 годом, когда доля страховых премий в ВВП упала на 0,8 пп, а также уменьшились объемы страховых премий на душу населения. Это требует дополнительных специальных исследований состояния польского страхового рынка.

Итак, по результатам кластерного анализа (табл. 1–6) совокупность рассматриваемых стран разделена на три кластера.

В состав первого кластера вошли страны, которые демонстрируют сходство в высоких значениях доли страховых премий на мировом рынке и доли страховых премий в ВВП страны, то есть „плотности страхования”. В страны первого кластера относятся Великобритания, Германия, Нидерланды, Италия и Франция. Как можно заметить, все страны экономически развиты, в большинстве своем крупные по размерам и территориально относятся к Западной Европы. Анализируя страны в разрезе всех показателей, которые исследовались, необходимо отметить, что бесспорным лидером среди совокупности европейских стран является Великобритания. Она также входит в тройку мировых лидеров по развитию страхования, вместе с США и Японией.

Во второй кластер объединились страны, которые отличаются наибольшими суммами страховых премий на душу населения и большим значением удельного веса страховых премий по страхованию жизни.

В этот кластер преимущественно вошли небольшие высокоразвитые страны с высоким уровнем жизни. Лидером по показателю суммы страховых премий на душу населения среди всей совокупности анализируемых стран является Люксембург. Следует отметить, что в случае кластеризации стран на четыре кластера, изменений в структуре кластеров почти не происходит, только Люксембург выделяется в отдельный кластер. Также важной характерной чертой, которая является общей для стран второго кластера – это преобладание страхования жизни над рискованым страхованием. Относительно показателя «проникновения страхования» (страховые премии относительно ВВП) он также достаточно высокий.

В третий кластер вошли страны, основные показатели развития рынка которых являются наименьшими среди анализируемой совокупности. Кроме низких значений доли на мировом рынке, доли страховых премий в ВВП и плотности страхования, в странах более распространено и используется рискованное страхование. В третий кластер попали страны, которые по сравнению со всей совокупностью объектов, имеют наименьшие значения анализируемых показателей, то есть характеризуются низким уровнем развития страхового рынка.

Для сравнительного анализа рассчитано среднее значение показателей в динамике по каждому из кластеров для более полного анализа характерных особенностей каждого кластера (табл. 7).

Таблица 7. Динамика изменений средних значений показателей по выделенным кластерам европейских стран по развитию страхового рынка

Год	Показатель	Среднее значение показателя по кластерам		
		1 кластер	2 кластер	3 кластер
2011	Доля общей суммы страховых премий на мировом рынке, %	4,83	0,64	0,28
	Страховые премии на душу населения, долл. США/чел.	4182,90	10526,24	912,23
	Доля страховых премий в ВВП, %	9,66	7,60	3,62
	Удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий, %	52,02	73,24	38,58
2012	Доля общей суммы страховых премий на мировом рынке, %	4,47	0,63	0,25
	Страховые премии на душу населения, долл. США/чел.	3839,11	12051,14	795,55
	Доля страховых премий в ВВП, %	9,33	7,41	3,47
	Удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий, %	53,50	70,70	38,39
2013	Доля общей суммы страховых премий на мировом рынке, %	4,75	0,72	0,28
	Страховые премии на душу населения, долл. США/чел.	4051,59	14617,22	1545,04
	Доля страховых премий в ВВП, %	9,48	8,20	3,78
	Удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий, %	54,15	80,94	39,70
2014	Доля общей суммы страховых премий на мировом рынке, %	4,89	0,75	0,23
	Страховые премии на душу населения, долл. США/чел.	4178,91	14990,52	1445,60
	Доля страховых премий в ВВП, %	9,16	7,90	3,32
	Удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий, %	54,95	74,52	38,36
2015	Доля общей суммы страховых премий на мировом рынке, %	4,43	0,69	0,24
	Страховые премии на душу населения, долл. США/чел.	3573,67	11913,65	1356,96
	Доля страховых премий в ВВП, %	8,98	7,98	3,53
	Удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий, %	55,04	76,57	38,97
2016	Доля общей суммы страховых премий на мировом рынке, %	4,86	0,88	0,60
	Страховые премии на душу населения, долл. США/чел.	3126,5	4279,57	1294,86
	Доля страховых премий в ВВП, %	8,43	8,06	4,36
	Удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий, %	65,18	63,68	42,64

Источник: собственные расчеты на основе <http://www.sigma-explorer.com/>.

На основе проведенного анализа в табл. 7 необходимо отметить, что среднее значение доли общей суммы страховых премий на мировом рынке первого кластера в течение шести лет почти не менялось и являлось существенно высоким по сравнению с другими кластерами (почти 5% мирового рынка), тогда как по другим кластерам менее 1%. Высокое значение данного показателя является основной характерной чертой, отличающей совокупность стран, которые попали в данный кластер, от других. Доля страховых премий в ВВП данных стран также сравнительно высокая, среднее значение по кластерам в течение 2011–2014 годов составляло более 9%, между тем оно постоянно уменьшалось, и к 2016 году уже составило 8,43%, что требует дополнительного исследования. Отличием является то, что лидером по размеру данного показателя является страна, которая не относится ко второму кластеру (Финляндия), которая на протяжении всего периода исследования его постоянно наращивала, следовательно, это повлияло на негативную тенденцию по уменьшению среднего значения этого показателя в первом кластере. Также в динамике в первом кластере установлено колебание среднего значения страховых премий на душу населения, и в 2016 году отмечается существенное уменьшение этого показателя. Между тем, в динамике постоянно увеличивалось среднее значение удельного веса страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий. Итак, это свидетельствует, что в странах первого кластера есть снижение спроса на страховом рынке к рисковому видам страхования.

Анализируя значения средних показателей во втором кластере можно заметить, что доля общей суммы страховых премий на мировом рынке немного росла, достигнув своего максимума в 2016 году, но остается малой, что подчеркивает небольшой размер территорий данных стран (сравнивая с первым кластером).

Основным отличием данного кластера от других является несравненно большое среднее значение по кластеру страховых премий на душу населения. Следует отметить, что величина данного показателя в Люксембурге превышает среднее значение по кластеру в 3–4 раза. Оценивая показатель удельного веса страхования жизни, можно сделать вывод, что ко второму кластеру относятся страны, в которых население предпочитает страхование жизни над рисковыми видами страхования. Так, удельный вес страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий стран данного кластера в среднем в последние годы варьируется в пределах 70–80%, но немного снизилось в 2016 году в противовес первому кластеру, где он увеличился.

В третий кластер вошло наибольшее количество стран по сравнению с другими кластерами, из-за чего данный кластер характеризуется неоднородной структурой. Показатели, используемые для кластеризации, варьируются от средних значений по всей совокупности до максимально низких. В случае кластеризации рассматриваемой совокупности стран на 5 кластеров, в отдельный кластер выделяются аутсайдеры, а именно Хорватия, Болгария и Румыния. Поэтому условно данный кластер можно разделить на две группы – страны со средним уровнем развития страхования (Австрия, Испания, Словения и т.д.) и группу, в рамках которой страны характеризуются низким уровнем развития рынка страхования (Румыния, Болгария, Словакия и т.д.). Динамика среднего значения по кластеру доли страховых премий в ВВП менялась в пределах 3,3–4,4% (это соответствует показателю Польши), максимальное значение данного показателя наблюдалось в Бельгии, которая может мигрировать из этого кластера, а минимальное – в Румынии.

Страны, которые вошли в третий кластер, характеризуются также преобладанием рискованного страхования над страхованием жизни, так среднее значение собранных страховых премий по страхованию жизни в общем объеме страховых премий в течение 2011–2016 годов составило 39%. Данная тенденция свидетельствует о низком уровне доверия населения этих стран к институту страхования жизни, в результате чего эти страны теряют достаточно важный источник долгосрочных кредитных и инвестиционных ресурсов. Таким образом, данные страны характеризуются неразвитой инфраструктурой страхового рынка, низкой долей страхования жизни и наименьшими долями страховых премий в ВВП страны среди европейских стран.

Основным этапом кластерного анализа является анализ изменений, которые произошли в течение анализируемого периода (табл. 8).

Таблица 8. Динамика изменений в составе кластеров европейских стран по развитию страхового рынка

2011	2012	2013	2014	2015	2016
1 кластер					
Великобритания	Великобритания	Великобритания	Великобритания	Великобритания	Великобритания
Италия	Италия	Италия	Италия	Италия	Италия
Нидерланды	Нидерланды	Нидерланды	Нидерланды	Нидерланды	Германия
Германия	Германия	Германия	Германия	Германия	Франция
Франция	Франция	Франция	Франция	Франция	
2 кластер					
Бельгия	Бельгия	Дания	Бельгия	Дания	Бельгия
Дания	Дания	Ирландия	Дания	Ирландия	Дания
Ирландия	Ирландия	Люксембург	Ирландия	Люксембург	Ирландия
Люксембург	Люксембург	Португалия	Люксембург	Португалия	Люксембург
Мальта	Португалия	Финляндия	Португалия	Финляндия	Нидерланды
Португалия	Финляндия	Швеция	Финляндия	Швеция	Финляндия
Финляндия	Швеция		Швеция		Швеция
Швеция					
3 кластер					
Австрия	Австрия	Австрия	Австрия	Австрия	Австрия
Болгария	Болгария	Бельгия	Болгария	Бельгия	Болгария
Греция	Греция	Болгария	Греция	Болгария	Греция
Испания	Испания	Греция	Испания	Греция	Испания
Кипр	Кипр	Испания	Кипр	Испания	Кипр
Польша	Мальта	Кипр	Мальта	Кипр	Мальта
Румыния	Польша	Мальта	Польша	Мальта	Польша
Словакия	Румыния	Польша	Румыния	Польша	Португалия
Словения	Словакия	Румыния	Словакия	Румыния	Румыния
Венгрия	Словения	Словакия	Словения	Словакия	Словакия
Хорватия	Венгрия	Словения	Венгрия	Словения	Словения
Чехия	Хорватия	Венгрия	Хорватия	Венгрия	Венгрия
	Чехия	Хорватия	Чехия	Хорватия	Хорватия
		Чехия		Чехия	Чехия

Источник: собственные расчеты на основе <http://www.sigma-explorer.com/>.

Как видно из табл.8, в течение 2011–2016 годов почти не происходило изменений в структуре кластеров. Лишь небольшие трансформации показателей Мальты и Бельгии по итогам 2013–2016 годов вызывали переформирования кластеров.

В 2013 году снижение всех анализируемых показателей Бельгии, особенно снижение удельного веса страховых премий страхования жизни почти на 9 п.п. привело к переформированию второго и третьего кластеров, и Бельгия оказалась в третьем кластере. В течение 2014 года показатели данной страны начали расти, что стало причиной возвращения ее во второй кластер. В 2015 году наблюдалась аналогичная ситуация 2013 года, все анализируемые показатели страны резко уменьшились по сравнению с предыдущим годом, главным образом суммы страховых премий на душу населения, в результате чего Бельгия вновь вошла в состав третьего кластера, но к 2016 году вернулась назад во второй кластер.

Переход Мальты со второго в третий кластер, в отличие от Бельгии, был одноразовым в 2013 году. Данное перемещение произошло несмотря на ежегодное повышение большинства показателей страны. Основной причиной перемещения страны в другой кластер стало уменьшение одного из показателей оценивания – удельного веса страховых премий по страхованию жизни.

Между тем, именно в 2016 году произошли изменения для пребывания в кластерах Нидерландов и Португалии, которые несущественно, но ухудшили свои показатели на страховом рынке, чего стало достаточно для перехода Нидерландов во второй кластер. А показатели развития страхования Португалии ухудшились по всем параметрам, особенно по части страховых премий в ВВП, что, и можно предположить, привело к попаданию страны в третий кластер.

Таким образом, проведенный анализ в динамике состояния развития страхования европейских стран методом кластеризации свидетельствует о стабильном состоянии в них рынка страхования, но есть определенные колебания изменений в каждой стране, которые могут свидетельствовать о возможном влиянии макроэкономических факторов на формирование основных показателей спроса на страхование.

4. ВЫВОДЫ

Обязательным условием развития рынка финансовых услуг в условиях глобализации для европейского сообщества является усиление интеграционных процессов и изменение функционирования страхового рынка в соответствии с европейскими стандартами.

Обобщая проведенный кластерный анализ, можно сделать вывод, что при систематизации европейских стран по уровню развития рынка страхования можно выделить три кластера, которые имеют определенные различия по исследуемым показателям, и их состав почти не менялся в динамике, отмечая незначительную миграцию стран с одного кластера в другой, который рядом.

Полученные обобщенные средние показатели развития страхового рынка в динамике показали высокую неоднородность стран при оценке состояния страхового рынка и его структуры. Страховая культура высокоразвитых стран Западной Европы должно быть распространена на другие страны для усиления защиты личных и имущественных интересов как граждан, так и предприятий.

Перспективы развития страховой деятельности зависят от того, насколько эффективно будут решаться проблемы, касающиеся развития и регулирования страховой деятельности в ЕС.

Установлено, что усовершенствование регулирования страхового рынка в соответствии с европейской практикой целесообразно достигать путем реализации мер, направленных на: защиту интересов потребителей страховых услуг; создание благоприятных условий для развития и функционирования страхового рынка; соблюдения участниками рынков финансовых услуг требований законодательства; содействие интеграции европейского страхового рынка в мировой страховой рынок.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Barth M., *Risk-Based Insurance Solvency Regulation in the U.S.* [Electronic resource] / Presented at World Bank Contractual Savings Conference Supervisory and Regulatory Issues in Private Pensions and Life Insurance. – Access mode: com [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://info.worldbank.org/etools/docs/library/157491/contractual2003/pdf/day1/ses3_barth.pdf.
2. Directive 2009/138/EC of the European Parliament and of the Council of 25 November 2009 on the taking-up and pursuit of the business of Insurance and Reinsurance (Solvency II) (recast) (Text with EEA relevance), <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:02009L0138-20140523&from=EN>.
3. European Insurance – Key Facts // European Insurance. – 2015. – August. – 16 p.
4. Директива 2009/138/ЄС Solvency II Європейського Парламенту та Ради від 25 листопада 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dfp.gov.ua/746.html>
5. Ермасов С.В., *Страхование: учебник* / С.В. Ермасов, Н.Б. Ермасова. – М.: Юрайт 2014. – 800 с.
6. Назаров М.Г., *Курс социально-экономической статистики* / М.Г. Назаров. –М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 340 с
7. Пукала Р., *Шляхи розвитку страхових ринків країн Східної Європи* / Р.Пукала // Страхова справа. – 2010. – № 3. – С. 40–42.
8. Пукала Р., *Оцінка розвитку страхування європейських країн* / Р. Пукала, Н. Внукова, А. Чернобай // Правове забезпечення адаптації інвестиційної моделі розвитку економіки України та ринків фінансових послуг до права Європейського Союзу: збірник матеріалів круглого столу (м. Харків, 8 грудня 2017 р.) / Х.: Право, 2017. – С. 59–64.
9. Solvency II [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.pwc.com/gx/en/insurance/pdf/Solvency_finalproof4.pdf.
10. Pukała R., *Оценка развития страхового рынка Украины с учетом требований ЕС* / R. Pukała, N. Vnukova // Humanities and Social Sciences, Politechnika Rzeszowska –HSS, Vol. XXII, 24 (2/2017) // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hss.prz.edu.pl/wersja-elektroniczna/2017/23-22016-kwiecien---czerwiec/>
11. World Insurance – sigma Swissre.com [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sigma-explorer.com/>

ANALYSIS OF INSURANCE DEVELOPMENT TRENDS IN EUROPEAN COUNTRIES

The article analyses the state of development and growth dynamics of insurance markets in selected European countries through applying four statistical indicators: share of insurance premium in the global insurance market premium, share of insurance premium per capita, share of insurance premium in GDP and share of life insurance premium in the entire insurance premium amount.

A strategic developmental objective of the European financial services market is to guarantee a high degree of integration of insurance markets of particular countries within the European financial community and to adapt those insurance markets to the requirements of the Solvency II Directive.

The applied analysis of insurance market concentrations in European countries helped divide them into three clusters that differ from one another. The first cluster includes countries with a large share of insurance premiums in the global market and a large share of insurance premiums in GDP. The second cluster groups together countries with a high level of insurance premiums per capita and a high share of life insurance premiums in the total amount of insurance premiums. The third one encompasses countries with the lowest values of analysed indicators, i.e. those that exhibit a low development level of insurance market, where property insurance prevails.

The years 2011–2016 basically saw no changes in the structure of those clusters, although it was observed that even small fluctuations of indicator values may lead to a change in a certain insurance market position in a given cluster.

The calculated average indicators of insurance market development dynamics have revealed a high degree of heterogeneity of analysed countries as regards the level of development of their insurance markets and their structure. The Polish insurance market has qualified to the third cluster and, as such, approximates average cluster values in terms of its development, while its development dynamics is decreasing.

Keywords: insurance market, insurance premium, life insurance, EU Directives, cluster analysis.

ANALIZA TENDENCJI ROZWOJU UBEZPIECZEŃ W KRAJACH EUROPEJSKICH

W artykule dokonano analizy stanu rozwoju oraz dynamiki wzrostu rynków ubezpieczeniowych wybranych krajów europejskich na bazie czterech wskaźników statystycznych: udziału składki ubezpieczeniowej w składce światowego rynku ubezpieczeń, składki ubezpieczeniowej *per capita*, udziału składki ubezpieczeniowej w PKB, udziału składki ubezpieczeniowej w ubezpieczeniach na życie w całkowitej kwocie składek ubezpieczeniowych.

Strategicznym celem rozwoju europejskiego rynku usług finansowych jest zapewnienie wysokiego stopnia integracji rynków ubezpieczeniowych krajów europejskich w ramach europejskiej wspólnoty finansowej oraz adaptacja rynków ubezpieczeniowych do wymogów Dyrektywy UE dotyczącej regulacji Solvency II.

Zastosowana analiza rozkładu skupień rynków ubezpieczeniowych krajów europejskich podzieliła je na trzy klastry, które różnią się między sobą. Pierwszy klaster obejmuje kraje o wysokim udziale składek ubezpieczeniowych w rynku światowym i wysokim udziale składek ubezpieczeniowych w PKB danego kraju. W skład drugiego klastra wchodzi kraje, charakteryzujące się wysokim poziomem składek ubezpieczeniowych na jednego mieszkańca oraz wysokimi wartościami udziału składek ubezpieczeniowych w ubezpieczeniach na życie w łącznej kwocie składek ubezpieczeniowych. Trzeci klaster obejmuje kraje, które mają

najniższe wartości analizowanych wskaźników, tj. charakteryzują się niskim poziomem rozwoju rynku ubezpieczeniowego, w którym dominują ubezpieczenia majątkowe.

W latach 2011–2016 praktycznie nie wystąpiły zmiany w strukturze klastrów, chociaż zauważono, że nawet niewielkie zmiany wskaźników mogą doprowadzić do zmiany pozycji krajowego rynku ubezpieczeniowego w określonym klastrze.

Obliczone uogólnione średnie wskaźniki dynamiki rozwoju rynków ubezpieczeniowych wykazały wysoką heterogeniczność krajów w poziomie rozwoju ich rynku ubezpieczeniowego oraz jego struktury. Polski rynek ubezpieczeniowy wchodzi w skład trzeciego klastra i zbliża się do średnich wartości w zakresie poziomu jego rozwoju w klastrze, zaś dynamika jego rozwoju maleje.

Słowa kluczowe: rynek ubezpieczeniowy, składka ubezpieczeniowa, ubezpieczenia na życie, Dyrektywy UE, analiza skupień.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.8

Przesłano do redakcji: styczeń 2017 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Krzysztof REJMAN¹
Grzegorz BŁAŻEJEWSKI²

REFLEKSJE NAD JAKOŚCIĄ ŻYCIA OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH W ASPEKCIE GLOBALIZACJI KULTURY

Pozytywne skutki globalizacji kultury, to m.in. szerokie upowszechnianie najnowszych osiągnięć nauki i techniki wśród różnorodnych grup społecznych, w tym także tych zagrożonych marginalizacją, jaką są osoby z niepełnosprawnością. Korzyści jakich mogą one doświadczać, to nie tylko możliwość otrzymywania profesjonalnej, specjalistycznej opieki medycznej w ośrodkach zdrowia, gabinetach fizjoterapeutycznych, szpitalach, ale pełne uczestnictwo w życiu społecznym poprzez edukację, pracę zawodową oraz powszechne zwalczanie popularnych stereotypów dotyczących ich miejsca i roli w społeczeństwie. Globalizacja, mimo licznych negatywnych ocen jest szansą dla upowszechniania ideałów moralizmu i humanizmu chrześcijańskiego, zgodnie z którymi każdy człowiek, bez względu na swoją kondycję psychofizyczną stanowi istotę wyjątkową, której życie posiada szczególną wartość. Efektem globalizacji kultury jest także szybkie rozprzestrzenianie się wielu groźnych dla społeczeństw, w tym zwłaszcza dla osób z niepełnosprawnością zjawisk. Należą do nich m.in. nadmierne przywiązywanie wagi do osobistego wyglądu, kształtu sylwetki ciała, urody, ubioru, mody; lekceważenie ludzkiego cierpienia, zanikanie solidarności osób sprawnych i niepełnosprawnych w pokonywaniu codziennych wyzwań życiowych; utrzymywanie się w społeczeństwie krzywdzących osoby z niepełnosprawnością stereotypów, dominacja orientacji życiowej „mieć” nad orientacją „być kimś”. Problemem i zarazem wyzwaniem wielu krajów na świecie jest bezrobocie i edukacja osób niepełnosprawnych. Mimo podejmowanych przez rządy państw wysiłków sytuacja nie jest jeszcze zadawalająca. Osoby niepełnosprawne należą w znacznej większości do najsłabiej wykształconej części społeczeństwa, dlatego w dobie powszechnej informatyzacji i wysoko zaawansowanych technologii mają nikłe szanse na rynku pracy. Bezrobocie jest istotną przyczyną pogarszania się jakości ich życia, prowadzi do życia w ubóstwie.

Słowa kluczowe: jakość życia, niepełnosprawność, społeczeństwo, globalizacja.

¹ Dr hab. Krzysztof Rejman, prof. PRz, Katedra Nauk Humanistycznych, Politechnika Rzeszowska (autor korespondencyjny); e-mail: krejman@poczta.onet.pl

Krzysztof Rejman, DSc, PhD, Department of Humanities, Faculty of Management, Rzeszow University of Technology, Poland – Rzeszow, corresponding author; e-mail: krejman@poczta.onet.pl

² Dr Grzegorz Błażejowski, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30-705 Kraków.

Grzegorz Błażejowski, PhD, Andrzej Frycz Modrzewski, Krakow University, ul. Gustawa Herlinga-Grudzińskiego 1, 30-705 Krakow.

1. WPROWADZENIE

Ludzkie życie stanowiące fenomen na skalę kosmiczną jest tą szczególną dla nas wartością, której w różnych kulturach nadaje się zmienną rangę. Może być bowiem traktowane jak sacrum, bądź jak rynkowy towar mający w zależności od zmiennego popytu i podaży określoną cenę.

W czasach współczesnych – postmodernizmu – mamy do czynienia z rozchwianiem systemu wartości, powszechnym kryzysem autorytetów, zagubieniem człowieka wśród natłoku informacji – szumu medialnego i rozmaitych koncepcji tego „jak żyć?”. Tak zwane „wielkie narracje” obiecują nadal powszechne szczęście, dobrobyt, bezpieczeństwo nakłaniając do popierania lansowanych ideologii i doktryn. Troska o jakość naszego życia jest kluczowym hasłem wszystkich zainteresowanych zdobyciem władzy, od najniższych do najwyższych szczebli.

2. WSPÓŁCZESNE INTERPRETACJE JAKOŚCI ŻYCIA

Pojęcie „jakość życia” ma charakter względny, dlatego używając go należy każdorazowo podać układ odniesienia by sens jego był dla każdego zrozumiały. Według definicji encyklopedii multimedialnej „jakość życia” „to stopień zaspokojenia potrzeb materialnych i niematerialnych jednostek, rodzin i zbiorowości; pojęcie stosowane w polityce społecznej; badania nad jakością życia dotyczą: potrzeb zaspokajanych przez spożycie dóbr i usług (poziom życia, stopa życiowa), treści stosunków i więzi społecznych (np. poziom kooperacji i integracji społecznych, nasilenie konfliktów jednostkowych i zbiorowych); jakość życia określają wskaźniki obiektywne (ilościowe i jakościowe, rzeczowe i wartościowe) oraz subiektywne (np. stopień zadowolenia z warunków życiowych)”³.

Według Waldemara Furmanka, analiza literatury naukowej, poświęconej problematyce jakości życia pozwala wyszczególnić cztery podejścia definicyjne. „Obejmują one definicje implikacyjne, zakładające, że normalizacja warunków życia oznacza lepszą jakość życia; definicje operacyjne, określające warunki, jakie muszą być spełnione, aby zmieniła się jakość życia; definicje aksjologiczne, nawiązujące do przekonań i systemów wartości jednostek, oraz inne definicje o bardzo zróżnicowanym charakterze, przyjmujące za wskaźniki empirycznej jakości życia bardzo różne zjawiska”⁴.

Zdaniem Michała Hellera: „odpowiedź na pytanie »Jak żyć?« pisze się całym życiem. A gdy już wreszcie odpowiedź zostanie poznana, będzie za późno, żeby samemu z niej skorzystać i komuś ją przekazać. Zresztą i tak odpowiedzi na pytanie »Jak żyć?« nikt by od nas nie przyjął. Każdy musi swoje życie przeżyć sam i znaleźć swoją odpowiedź. (...) Można by się zastanawiać, czy pod tym względem jest jakaś różnica między wierzącym a niewierzącym. Owszem, jest. Niewierzący sądzi, że jeżeli przegra życie, to przegra życie i nic więcej. wierzący wie, że życia przegrać nie może, bo nie o samo ziemskie życie sprawa się rozgrywa. I nie jest to tylko kwestia przekonań: że ten sądzi tak, a tamten inaczej. Rzeczywistość nie zależy od czyichś przekonań”⁵.

„(...) Jeżeli pytanie jest za trudne, niekiedy skuteczniej można przybliżyć się do odpowiedzi, gdy postawi się pytanie przeciwne. Jak żyć? Może więc łatwiej: Jak nie należy żyć?

³ W. Furmanek, *Zarys humanistycznej teorii pracy*, Warszawa 2006, s. 160.

⁴ *Ibidem*, s. 161.

⁵ M. Heller, *Wszelchświat jest tylko drogą. Kosmiczne rekolekcje*, Kraków 2012, s. 138.

Odpowiedź na to drugie pytanie może być ważna, bo mówi, czego w życiu nie należy czynić. A to już duża część SZTUKI ŻYCIA”⁶.

Ludzkie życie oceniane bywa w bardzo różnych aspektach, przy użyciu rozmaitych metod, technik, narzędzi i skal pomiarowych. W naukowym podejściu podejmuje się liczne próby, by ocena ta była jak najbardziej obiektywna i dlatego wielu autorów sporządza listy wskaźników definicyjnych i interferencyjnych, umożliwiających komparatystyczne interpretacje uzyskiwanych wyników.

Jakość życia jest nie tylko interesującym od kilkadziesiąt lat wiele nauk przedmiotem badań, ale przede wszystkim tematem powszechnych osobistych refleksji, źródłem emocji, wyzwaniem i motywatorem do ustawicznego wysiłku każdego człowieka. Fenomenologiczne podejście do oceny jakości życia sprawia, że jest ona często zmienna w zależności od rozwoju osobistych potrzeb różnej natury, np. społecznych, edukacyjnych, religijnych, zdrowotnych. Są one wynikiem zarówno zmian zachodzących w środowisku życia człowieka, jak też jego intelektualnego, psychicznego i duchowego rozwoju – ewolucji osobistego systemu wartości, stanowiących regulator codziennego postępowania każdej osoby.

Na temat wartości, a więc tego wszystkiego, co człowiek uznaje za ważne, godne poświęcenia czasu i wysiłku – czasami zdrowia, a nawet życia – wypowiada się wielu autorów uznawanych powszechnie za autorytety moralne i naukowe. W literaturze znaleźć można szereg ich klasyfikacji, taksonomii i definicji. Nie brak też polemik na temat ich charakteru – stałości, bądź zmienności czy relatywizmu, a także źródeł – kultury materialnej i symbolicznej, bądź metafizycznego objawienia.

Wraz z dynamicznym rozwojem naukowo-technicznym zmieniają się warunki życia ludzi na całym świecie, a poprzez to także ich życiowe potrzeby i aspiracje. Skutkiem postępującej globalizacji kultury jest m.in. powszechny dostęp do informacji o warunkach życia na całym świecie, możliwościach nowoczesnej techniki w dziedzinie np. transportu, komunikacji, medycyny. Dzięki wiedzy coraz szersze kręgi społeczne dążą do osiągnięcia możliwie szerokich, różnorodnych korzyści w dziedzinie ograniczania wysiłku w pracy zawodowej, zwiększenia jej efektywności – opłacalności, podniesienia standardów mieszkaniowych, spędzania czasu wolnego, ochrony zdrowia – profilaktyki i leczenia.

Upowszechnia się model życia nastawionego głównie na gromadzenie wszelkich dóbr materialnych, konsumpcję dorobku kulturowego, hedonizmu. Względy ekonomiczne skłaniają obywateli państw słabo rozwiniętych do masowej emigracji do krajów zamożnych i zaniechania jakichkolwiek wysiłków na rzecz rozwoju własnych ojczyzn. W powszechnym wyścigu do zdobywania władzy, wpływów, pieniędzy szanse na sukces mają nieliczni – nie zawsze najzdolniejsi, prawi i szlachetni. Nie ma w nim miejsca dla osób, które z różnych względów nie posiadają wystarczającej „siły przebicia się”, uzależnionych od innych ze względu np. na stan zdrowia, wiek, miejsce zamieszkania, możliwości intelektualne, cechy psychiczne.

3. ZAGROŻENIA JAKOŚCI ŻYCIA OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ

W globalizującym się społeczeństwie na osoby z niepełnosprawnością czyha wiele zagrożeń, z racji tego, że coraz częściej do głosu dochodzą zwolennicy poglądów redukcjonistycznych, traktujących wartość życia podobnie jak rynkową wartość towaru, która zależy

⁶ *Ibidem*, s. 139.

od poziomu popytu i podaży w określonym miejscu i czasie. Tak zwana nowa etyka, promowana m.in. przez P. Singera i jego zwolenników, stara się usprawiedliwić to, co Jan Paweł II określił mianem „cywilizacji śmierci”, w której zupełnie ignoruje się ludzka godność, wyjątkowość, szczególną wartość życia. Pod znakiem zapytania stawia potrzebę i zasadność ponoszenia kosztów ratowania czy przedłużania życia osób nieuleczalnie chorych, kalekich, niedołączonych – niepełnosprawnych. niepełnosprawność w jej aspekcie stanowi dla człowieka nią dotkniętego wyrok skazujący go na marginalizację społeczną i wykluczenie z życia zawodowego, rodzinnego; pozbawienie części niezbywalnych ludzkich praw – posiadania rodziny, pracy, uczestniczenia w kulturze. Wywołuje też wiele kontrowersji dotyczących posiadania przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną, bądź wrodzonymi wadami genetycznymi potomstwa.

Prawo do życia w zasadzie przyznaje się tylko osobnikom najsilniejszym, sprawnym pod każdym względem, wzorem naturalnej selekcji jaka od wieków dokonuje się w świecie przyrody. Gdy Natura popełnia błąd, to sama go eliminuje poprzez śmierć uszkodzonego – wadliwego – organizmu, by nie powielić go w kolejnych pokoleniach.

Szczególnym zagrożeniem dla jakości życia osób z niepełnosprawnością jest zjawisko określane w literaturze naukowej mianem „somatocentryzmu”. Jego istotą jest koncentrowanie uwagi i wysiłku na wyglądzie zewnętrznym – zgrabnej i szczupłej sylwetce, idealnych proporcjach części ciała, gustownych makijażach, tatuażach, ozdobach, stroju, fryzurze, wysokiej sprawności fizycznej. Wygląd zewnętrzny stanowi przedmiot szczególnej, a czasami nawet jedynej troski osoby skłonnej ponosić nieraz ogromne wyrzeczenia, nakłady czasu i pieniędzy dla uzyskania satysfakcjonującego ją efektu.

Somatocentrycy uważają, że trzeba bardzo dbać o osobisty wygląd, bo to on głównie przesądza o zajmowanej pozycji społecznej. Odpowiedni wygląd jest w zasadzie tym, co gwarantuje człowiekowi sukces, dobre samopoczucie, uznanie w środowisku społecznym.

W świecie globalnej kultury „istotną rolę w kształtowaniu obowiązujących standardów wyglądu ludzkiego ciała, idealnych wzorców kobiecości i męskości pełnią współczesne media, przekazujące standardy popkultury. Doniesienia prasowe, filmy, a także reklamy kreują cielesne mity i ideały – gloryfikują urodę, kult ciała perfekcyjnego, zdrowego i wiecznie młodego”⁷.

Zjawisko dostosowywania osobistego wyglądu do społecznych oczekiwań, popularnych, akceptowanych masowo wzorców prowadzi do ciągłego porównywania siebie z lansowanymi głównie w reklamach modelami. Jak ocenia S. Kowalik, „współczesny rozwój kultury doprowadził do sytuacji, w której ciało zaczęto traktować jako najważniejszy emblemat, za pomocą którego człowiek może dookreślić własną indywidualność”⁸.

Zdaniem Doroty Kubackiej-Jasieckiej: „współczesne kulturowo-społeczne trendy przywiązują coraz większą wagę do ludzkiego ciała i jego wyglądu, można powiedzieć, że wręcz go gloryfikują. Upowszechnienie wartości ciała idealnego, niezmiennie sprawnego,

⁷ M. Jakubczak, *Cielesna tożsamość człowieka współczesnego*. „Sztuka Leczenia”, 4 (1999), s.83-89; cyt. za *Psychologia zdrowia w poszukiwaniu pozytywnych inspiracji*, red. I. Heszen, J. Życińska, Warszawa 2008, s. 188.

⁸ S. Kowalik, *Ja-cielesne – próba nowego spojrzenia*. *Polskie Forum Psychologiczne*, 8 (2003), 1–2, s. 5–29; cyt. za Heszen I, Życińska J. (red.), *Psychologia zdrowia w poszukiwaniu pozytywnych inspiracji*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”, Warszawa 2008, s. 187.

urodzonego i młodzieńczego budzi obawy o psychologiczne konsekwencje tego stanu rzeczy, szczególnie zdrowotne⁹. Należy dodać, że tych ideałów jest więcej. Wiąże się one m.in. z jakością życia osób niepełnosprawnych, skazywanych niejako automatycznie, z racji swoich ułomności, kalectwa, na marginalizację, bądź nawet całkowite wykluczenie z pełni życia społecznego – funkcjonowanie na jego peryferiach, bez szans na pełne, twórcze uczestnictwo w kulturze.

W społeczeństwach somatocentryków osoby z niepełnosprawnością doświadczają stigmatyzacji i alienacji ze środowisk pracy, zamieszkania, a często także rodzinnych. Konsekwencją tego jest brak nadziei motywującej ich do aktywności w poszukiwaniu możliwości realizacji rozmaitych osobistych celów – brak poczucia sensu cierpienia i życia.

4. WARTOŚCI CHRZEŚCIJAŃSKIE A NIEPEŁNOSPRAWNOŚĆ

Współczesny człowiek bardzo często stara się przemilczać, zagłuszać, wypierać ze świadomości problemy cierpienia, kalectwa, nieuleczalnej choroby, śmierci. Jednakże, jak trafnie zauważa Adam Podolski: „cierpienia nie da się przewyciężyć. Towarzyszyło ono ludzkiej egzystencji i nadal będzie od niej nieodłączne w doczesnym życiu – »cierpienie zdaje się przynależać do transcendencji człowieka« [SD 2]. Cierpi już dziecko, gdy przychodzi na świat, zmieniając środowisko swego bytowania, cierpi młodzież z powodu ograniczonych możliwości i nieograniczonych pragnień, cierpi człowiek dojrzały z powodu wielu porażek, niesprawiedliwości, przeżywanych problemów i doznawanego zła, cierpi człowiek konający w bólu i ze świadomości, że bramy śmierci przekracza w samotności¹⁰.

Religia chrześcijańska, której integrujące ludzkość wpływy nie maleją, dzięki m.in. wysiłkom św. Jana Pawła II, szczególną opieką nakazuje otaczać każdego cierpiącego, potrzebującego pomocy i wsparcia człowieka. W ocenie cytowanego autora „solidarność z cierpiącymi i miłość świadczona wobec nich jest fundamentalną opcją chrześcijaństwa. Dać siebie w bezinteresownym darze dla innych to synteza chrześcijańskiej antropologii [por. SD 28] i najdoskonalsza ekspresja ludzkiego powołania, albowiem »człowiek [...] nie może odnaleźć siebie w pełni inaczej, jak tylko poprzez bezinteresowny dar z siebie samego« [KDK 24]. Ewangeliczna przypowieść o miłosiernym Samarytaninie (Łk 10, 3-37) stanowi pogładową lekcję postawy, jaką chrześcijanin powinien zająć względem cierpiącego człowieka¹¹.

Można odnieść ją także do każdej osoby z niepełnosprawnością fizyczną czy intelektualną. Postawa ta wymaga by:

- „zatrzymać się z gotowością służby – nie z ciekawości (»miłosiernym Samarytaninem jest każdy człowiek, który zatrzymuje się przy cierpieniu drugiego człowieka, jakiegokolwiek by ono było« – SD 28);
- wzruszyć się (»miłosiernym Samarytaninem jest każdy człowiek wrażliwy na cudze cierpienie, człowiek, który wzrusza się nieszczęściem bliźniego« – SD 28);

⁹ D. Kubacka-Jasiecka, *Ja cielesne i problematyka identyfikacji z ciałem w kontekście wartości współczesnej kultury i zdrowia* [w:] *Psychologia zdrowia...*, s. 185.

¹⁰ A. Podolski, *Przywrócić sens cierpienia i godność cierpiącego* [w:] *Święty Jan Paweł II – pierwszy doktor honoris causa Uniwersytetu Rzeszowskiego*, red. ks. S. Nabywaniec, Rzeszów 2015, s. 103.

¹¹ *Ibidem*, s. 118.

- współczuć («jeżeli Chrystus, znawca wnętrza ludzkiego, podkreśla owo wzruszenie, to znaczy, że jest ono również ważne dla całej naszej postawy wobec cudzego cierpienia. Trzeba więc w sobie pielęgnować ową wrażliwość serca, która świadczy o współczuciu z cierpiącym. Czasem owo współczucie pozostaje jedynym, lub głównym wyrazem naszej miłości i solidarności z cierpiącym człowiekiem» – SD 28);
- okazać możliwie skuteczną pomoc polegającą na darze z siebie samego, połączoną z wykorzystaniem posiadanych dóbr materialnych («Miłosiernym Samarytaninem jest więc ostatecznie ten, kto świadczy pomoc w cierpieniu (...), o ile możliwości, skuteczną. W tę pomoc wkłada swoje serce, nie załuje również środków materialnych. Można powiedzieć, że daje siebie, swoje własne „ja” dla drugiego» – SD 28)¹².

Kultura europejska rozwijana na kanwie wartości chrześcijańskich, mimo pojawiających się symptomów ich kryzysu, wywiera nadal silny wpływ na kreowanie polityki społecznej wobec osób z niepełnosprawnością w wielu krajach Unii Europejskiej, a także na świecie. W ostatnim ćwierćwieczu zainteresowanie jakością ich życia ustawicznie pogłębia się, czego dowodem są liczne akty prawne mające ułatwić im integrację ze społeczeństwem. Dotyczą one wielu dziedzin codziennej aktywności człowieka, a m.in. nauki, pracy zawodowej, życia rodzinnego, ochrony zdrowia. Gwarantują równość w korzystaniu z pakietu podstawowych praw, zapisanych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka ONZ z 1948 roku, oraz Deklaracji Praw Osób Niepełnosprawnych z 1975 roku.

Do pozytywnych zmian w stereotypowym postrzeganiu roli i miejsca osób z niepełnosprawności należy zaliczyć objęcie ich globalną ideą olimpizmu i organizację igrzysk paraolimpijskich. Sfera kultury, która od lat nie była kojarzona z niepełnosprawnością, stała się dostępną i promowana wśród osób nią dotkniętych.

5. SPOŁECZNO-EKONOMICZNE ASPEKTY NIEPEŁNOSPRAWNOŚCI

Rozważając jakość życia w aspekcie społeczno-ekonomicznym, należy oceniać takie konstytutywne jego cechy, jak praca zawodowa, dochody, możliwości wszechstronnego rozwoju, a więc warunki ustawicznej edukacji, sytuację w dziedzinie możliwości usamodzielnienia się i zakładania własnych rodzin. Mimo sprzyjającego klimatu dla aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych nadal pozostaje jeszcze w tej kwestii wiele do zrobienia.

Jak wskazują dane statystyczne, są oni grupą społeczną stosunkowo słabo wykształconą, a przez to także posiadającą małe szanse na znalezienie dobrze płatnej pracy. Warto podkreślić, że niepełnosprawność zwykle generuje znaczne potrzeby związane z utrzymaniem kondycji psychofizycznej, których zaspokajanie, nawet na podstawowym poziomie wymaga wysokich nakładów finansowych. Mimo rozmaitych świadczeń ze strony państwa i ulg w opłatach, wysokie zarobki są tu jak najbardziej pożądane.

Wbrew rozmaitym stereotypom, osoba z niepełnosprawnością nie jest skazana na wykonywanie bardzo prostych, lekkich prac, zwykle nisko opłacanych. Dysfunkcje fizyczne, np. narządów ruchu, nie obniżają potencjału i możliwości intelektualnych osoby, która z powodzeniem może podejmować nawet te prace, gdzie niezbędne są wysokie kwalifi-

¹² *Ibidem*, s. 118.

kacje. Postęp naukowo-techniczny sprawia m.in. zmianę charakteru pracy. Coraz więcej funkcji ludzkich mięśni przejmują urządzenia całkowicie zautomatyzowane, sterowane programami komputerowymi, a nadzorującemu ich człowiekowi pozostaje jedynie śledzenie zachowania rozmaitych wskaźników informujących o jakości przebiegu skomplikowanego procesu.

Automatyzacja i powszechna informatyzacja sprawiają, że rośnie popyt na pracowników nie tyle silnych i sprawnych fizycznie, lecz posiadających coraz bardziej specjalistyczne umiejętności w dziedzinie projektowania, konstruowania i wykorzystywania programów komputerowych.

Zważywszy, że w Polsce 16% osób z niepełnosprawności znajduje się w wieku 16–65 lat, a więc mogących zasilać rynek pracy stosownie do swoich możliwości, uzasadnionym jest inwestowanie w ich permanentną edukację, motywowanie do aktywności zawodowej i zapobieganie tym samym tzw. *wyuczonej bezradności*. Termin ten został wprowadzony przez V. Thorseina (1857–1929), ekonomistę i filozofa amerykańskiego, dla oznaczenia braku lub ograniczonej zdolności do odpowiedniego reagowania w nowych, zmieniających się sytuacjach życiowych i zawodowych. Teoria wyuczonej bezradności zakłada, że ludzie w sytuacji trudnej poddają się bezradności, czyli tracą dążenie do roztoczenia kontroli (samokontroli) nad sytuacją, by dojść do przeświadczenia, że w tej sytuacji nic nie da się zrobić¹³.

Współcześnie bezradność może rozwijać się nie tylko u ludzi marginalizowanych społecznie – chorych, uzależnionych, bezdomnych, lecz również wśród tych, którzy nie nadążają z rozmaitych przyczyn za postępem technicznym i dynamicznymi zmianami życia społecznego. Wiele naukowych i literackich dzieł poświęcono roli i apoteozie pracy człowieka. W zgodnej ocenie wielu autorytetów, brak pracy – bezrobocie, które na trwale wpisało się do współczesnej rodzimej i światowej gospodarki, to nie tylko problem ekonomiczny i społeczny, ale osobisty dramat każdej dotkniętej nim osoby. Brak pracy dla osoby z określoną niepełnosprawnością utwierdza ją w przekonaniu, że społeczeństwo jej nie potrzebuje – to społeczeństwo, które tak bardzo pozycja człowieka, prestiż, autorytet uzależnione SA od uzyskiwanych dochodów, stanowisk osiągnięć i wpływów.

Zdaniem Waldemara Furmanka: „każda postać bezrobocia uderza w osobową godność człowieka. W odbiorze społecznym bezrobocie jest widocznym znakiem małej wartości człowieka, niewystarczalności jego potencjału psychicznego, zależności od anonimowych mechanizmów społeczno-gospodarczych, wyrazem społecznej degradacji”¹⁴.

Liczne, groźne dla jakości życia każdej osoby skutki bezrobocia, a zwłaszcza, człowieka borykającego się z dysfunkcjami swego organizmu, cytowany autor ujmując syntetycznie: „bezrobocie poniża człowieka w jego własnych oczach, wywołuje poczucie bycia niepotrzebnym i odrzuconym przez społeczeństwo. Stałe lub długotrwałe bezrobocie grozi deformacją osobowości człowieka. Niejednokrotnie wpływa zdecydowanie na zjawiska życia rodzinnego i małżeńskiego, powodując rozmaite negatywne konsekwencje. Oprócz obniżenia się dochodów i poziomu życia rodziny bezrobocie wzmaga niepokój o jutro, wywołuje stres u członków rodziny, potęguje konflikty, popycha w stronę rozmaitych uzależnień, kształtuje lub wzmaga postawy aspołeczne, rozwija poczucie niskiej wartości i obniża

¹³ W. Furmanek, *Zarys humanistycznej teorii pracy (nowe horyzonty pedagogiki pracy)*, Warszawa 2006, s. 234.

¹⁴ *Ibidem*, s. 278.

twórcze możliwości człowieka. W konsekwencji bezrobocie przyczynia się do dezintegracji rodziny, a często nawet do jej rozpadu”¹⁵.

W miarę postępu społecznego, rozwoju nauki i techniki, a zwłaszcza możliwości w dziedzinie ochrony i przywracania utraconego zdrowia – rehabilitacji – aspiracje wielu osób na pełniejsze uczestnictwo w kulturze znacząco wzrastają. Nie wystarcza im już tylko śledzenie bieżących wydarzeń, np. za pośrednictwem mediów, ale pragną a nich osobiście uczestniczyć – wpływać na ich kształt i przebieg. Trudnym do przecenienia wsparciem w tych dążeniach stał się w ostatnich latach Internet. Jest już nie tylko źródłem bogatych informacji o świecie, ale narzędziem wszechstronnych kontaktów międzyludzkich. Dzięki niemu, bez względu na dzielące użytkowników odległości w przestrzeni, możliwa stała się praktycznie nieograniczona wymiana poglądów, opinii, pomysłów, idei; nauka, zdobywanie kwalifikacji, praca; kontakty z organizacjami, instytucjami, załatwianie różnorodnych życiowych spraw.

Dla ludzi, zwłaszcza młodych, aktywne życie „towarzyskie” ze wszystkimi jego rodzajami i cechami przeniosło się z rzeczywistości realnej do wirtualnej, gdzie kontakty face to face nie są wymagane i konieczne. Na portalach społecznościowych dokonywane są auto-prezentacje, zawierane są znajomości, nawiązywane kontakty, wymieniane oceny, zawierane rozmaite stowarzyszenia, inicjowane i organizowane liczne społeczne akcje.

Mimo oczywistych zagrożeń jakie niesie anonimowość osób korzystających z nich, pełnią one szczególnie ważną rolę we włączaniu osób z ograniczeniami mobilności do pełni życia kulturalno-społecznego, a także gospodarczego i politycznego. Należy jednak dodać, że mimo niezaprzeczalnych walorów, życie w przestrzeni wirtualnej nie może całkowicie zastąpić tradycyjnych, osobistych kontaktów międzyludzkich, doświadczania pozytywnych emocji w bezpośrednich kontaktach z osobami, które poświęcają drugim swój czas, zainteresowanie, życzliwą uwagę.

Problemy jakości życia osób dotkniętych niepełnosprawnością stały się również przedmiotem pogłębionych badań i refleksji naukowych m.in. pedagogiki, pedagogiki specjalnej, psychologii zdrowia, nauk o zdrowiu czy nauk o kulturze fizycznej, fizjoterapii. W ramach działań umożliwiających im pełniejsze uczestnictwo w kulturze stworzono warunki do rozwoju takich jego form, jak sport, rekreacja ruchowa, turystyka. Przystosowano wiele obiektów użyteczności publicznej, a także szlaków i tras turystycznych do specjalnych potrzeb osób poruszających się na wózkach inwalidzkich, o kulach, niewidomych, głuchych.

Budującym przykładem troski o jakość życia osób z niepełnosprawnością jest m.in. realizacja programu „Tatry bez barier”, dzięki któremu mają one od kilku lat możliwość dotarcia do najpiękniejszych górskich zakątków na terenie Polski i Słowacji. Przykładów takich inicjatyw z ostatnich lat można by mnożyć – nie tylko w naszym kraju, ale w Europie i na całym świecie.

6. DWA OBLICZA GLOBALIZACJI

Polska należy już dzisiaj do krajów, które podejmują wiele szeroko zakrojonych działań na rzecz wyrównywania szans osób z niepełnosprawnością w dostępie do wszystkich dziedzin kultury – korzystania z dorobku nauk, techniki, kontaktów ze sztuką, podejmowania działalności zawodowej, ustawicznego kształcenia się przez całe życie, rozwijania osobistych pasji, zainteresowań i talentów.

¹⁵ *Ibidem*, s. 279.

Grupa osób, do niedawna marginalizowanych, a nawet wykluczanych z pełni życia społecznego, dzisiaj dzięki postępowi technicznemu, demokratyzacji życia, a także postępującej jego humanizacji staje się coraz mocniej zintegrowana ze społeczeństwem, przez co zyskuje szanse na twórcze pomnażanie jego kulturowego dorobku, a nie jedynie bierną konsumpcję rozmaitych, powszechnie dostępnych dóbr.

W obiegowych opiniach jakość życia odnoszona jest zwykle do kilku dziedzin ludzkiej aktywności. Dotyczy najczęściej życia rodzinnego, zawodowego, społecznego, sposobu spędzania czasu wolnego, zdobywanego wykształcenia, uzyskiwanych dochodów. Rozważając ją zawsze uwzględnia się szeroki kontekst obejmujący lokalne warunki życia ludzi, a więc np. sytuację gospodarczo-polityczną kraju zamieszkania, jego historię, tradycje, poziom kultury i nauki, dominującą religię, ustrój, strukturę narodową, położenie geograficzne. Często stanowi układ odniesienia dla ocena jakości życia, która zawsze pozostaje względna – uwzględniająca bowiem lokalną skalę możliwości i potrzeb społecznych mniej lub bardziej uświadomianych poszczególnym osobom.

Globalizacja, czy jak często określa się to zjawisko, tzw. amerykanizacja kultury, na całym świecie sprawia, że konteksty wielu zjawisk społecznych zachodzących na skalę lokalną, konsekwentnie od dziesiątków lat upodabniają się do siebie. Telewizja satelitarna oraz Internet, zanikanie wszelkiego rodzaju barier komunikacyjnych, swobodny przepływ towarów, usług, kapitału i ludzi sprawiają, że w rozprzestrzeniającej się globalnej wiosce obowiązują powszechnie określone mody, style, reguły życia, konsumpcji, postępowania, uczestnictwa w kulturze. Zacierają się różnice, zanikają tradycje, giną języki mniejszości, a ich miejsce zajmują ponadnarodowe, ogólnie akceptowane wartości.

Globalizacja ma dwa oblicza. Z jednej strony stanowi poważne zagrożenie dla indywidualności kulturowej narodów mniejszych, państw słabszych gospodarczo, z drugiej jednak przyczynia się do upowszechnienia szeregu najnowocześniejszych osiągnięć naukowo-technicznych na skalę ogólnoświatową. Z perspektywy zaspokojenia życiowych potrzeb osób niepełnosprawnych w różnych krajach można mieć uzasadnioną nadzieję, że będzie przyczyniać się ona do ustawicznego zwiększania szans na pełną ich realizację. W warunkach pokojowego współistnienia, poszanowania suwerenności państw, narodów, współczesne zdobycze nauki i techniki mają pełne szanse na to by stać się ogólnoludzką własnością, m.in. poprzez powszechny dostęp o możliwości wykorzystania w wielu dziedzinach życia.

Osoby niepełnosprawne ogromne nadzieje wiążą z rozwojem nauk medycznych i przemysłu pracującego na rzecz ochrony, ratowania i przywracania zdrowia oraz wszelkich udogodnień dla osób dotkniętych chorobą bądź kalectwem. Coraz więcej chorób zaliczanych od wielu lat do nieuleczalnych, śmiertelnych, dzięki naukowemu i technicznemu postępowi udaje się skutecznie leczyć. Czas, jaki upływa od dokonania odkrycia naukowego czy wynalazku, do chwili wykorzystania go w praktyce staje się coraz krótszy. To już nie dziesiątki lat prób i eksperymentów, ale niejednokrotnie tylko miesiące. Dla poszukujących pomocy w walce z chorobą i niepełnosprawnością istotną jest informacja o tym, gdzie na świecie już wynaleziono właściwy lek, opracowano stosowną terapię, czy wykonuje się skuteczne zabiegi przywracające utracone zdrowie.

W tzw. Czwartej (według Tofflera) fali rozwoju cywilizacji, informacja stanowi kluczową wartość dla każdego człowieka – uczącego się, pracującego, poszukującego swego miejsca w życiu, dążącego do zaspokojenia rozmaitych potrzeb niezależnie od kondycji psychofizycznej. Dążenie do szybkiego uzyskiwania rzetelnych informacji doprowadziło do rozwoju globalnej sieci internetowej, bez której trudno wyobrazić sobie funkcjonowanie ludzkich zbiorowości na całym świecie.

Globalizacja kultury jest konsekwencją postępu naukowo-technicznego, ale również jednym z istotnych czynników przyspieszających i intensyfikujących ten postęp. Zjawiska tego nie można w żaden sposób zahamować, mimo że nie w każdej dziedzinie życia przynosi ono oczekiwane, zadawalające efekty.

Podsumowując dokonania ubiegłego wieku, Waldemar Łysiak pisze: „postęp czyniący człowieka lepszym i szczęśliwszym, skutecznie rozwiązujący każdy problem, jaki staje przed ludzkością, spełniający marzenia i urzeczywistniający dążenia, słowem budujący przyzwoity świat – zyskał rangę kultową, rangę głównego aksjomatu dziesięciu dekad kończących drugie tysiąclecie naszej ery. U kresu ostatniej dekady możemy sporządzać bilans. Wynik jest koszmarem – postęp okłamał ludzkość”¹⁶.

Zgodnie z powszechną nadzieją ma on bowiem przybliżyć każdego człowieka do spełnienia marzeń, ambicji, uczynienia go szczęśliwszym. Szczególne nadzieje pokładają w nim osoby chore, stare, dotknięte niepełnosprawnością, uzależnione od pomocy i wsparcia innych. To, by mogły być one spełnione zależy dzisiaj w decydującej mierze od barier mentalnych tkwiących w przesądach, stereotypach, niesprawiedliwości społecznej akceptowanych w wielu środowiskach zdominowanych przez ambicje posiadania coraz większej władzy, wpływów, bogactwa.

Postęp naukowo-techniczny nie przekłada się – nie idzie w parze – z postępowaniem moralnym ludzkości. To właśnie dlatego może stanowić coraz większe zagrożenie dla jakości życia, przyczyniając się do rozrostu grup osób marginalizowanych i wykluczonych społecznie. „(...) Między człowiekiem a postępowaniem nie ma bezkarnych interesów. Za każdą korzyść trzeba gorzko płacić. I jakże często przepłacać! Słowem: tracić, ujmować, deprecjonować cywilizacyjnie. Lub wątpliwie zyskiwać – stać przy pozorach ruchu”¹⁷.

Osób z niepełnosprawnością przybywa na całym świecie z roku na rok. Przyczyn tego zjawiska jest kilka. Należą do nich wady genetyczne powodowane coraz większym skażeniem środowiska, wypadku komunikacyjne oraz liczne zbrojne konflikty ciągnące się latami bez szans na rozwiązanie.

Nie wszędzie szanse osób niepełnosprawnych na godne życie są jednakowe. Najlepsza sytuacja pod względem dbałości o ich los panuje w państwach Unii Europejskiej, najgorsza w krajach trzeciego Świata, a zwłaszcza w rejonach objętych działaniami militarnymi, czy dotykanych różnymi przyrodniczymi kataklizmami.

Podobnie jak ma to miejsce wśród pełnosprawnej części populacji, jakość życia osób z niepełnosprawnością jest bardzo zróżnicowana w zależności od panujących w danym rejonie świata warunków gospodarczo-politycznych, poziomu rozwoju kultury, a także warunków naturalnych, tradycji historycznych, uwarunkowań światopoglądowych. Chrześcijańskie korzenie cywilizacji europejskiej sprawiają, że ideały moralizmu i humanizmu – mimo rozmaitych „zakłóceń lokalnych” – powszechnie są nadal obecne w życiu zdecydowanej większości Europejczyków. Stąd, jak można domniemywać, biorą się liczne inicjatywy dotyczące integrowania, włączania, aktywizacji – uczestniczenia w pełni życia społecznego – osób o specjalnych potrzebach, zagrożonych marginalizacją z racji swojej kondycji psychofizycznej. Jakość ich życia określana przez warunki umożliwiające edukację zgodną z aspiracjami, potrzebami i możliwościami, pracę zawodową, życie rodzinne, aktywność społeczną i polityczną, uczestnictwo w kulturze, stanowi wizytówkę każdego

¹⁶ W. Łysiak, *Stulecie kłamców*, Warszawa–Chicago 2000, s. 11.

¹⁷ *Ibidem*, s. 13.

państwa i jego obywateli – wskaźnik postępu etyczno-moralnego, zrozumienia istoty i wyjątkowości fenomenu człowieka oraz odpowiedzialności za jego los.

LITERATURA

1. Furmanek W., *Zarys humanistycznej teorii pracy (nowe horyzonty pedagogiki pracy)*, Wydawnictwo IBE, Warszawa 2006.
2. Heller M., *Wszechświat jest tylko drogą. Kosmiczne rekolekcje*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2012.
3. Jakubczak M., Cieleśna tożsamość człowieka współczesnego. *Sztuka Leczenia*, 4 (1999), s.83-89; cyt. za *Psychologia zdrowia w poszukiwaniu pozytywnych inspiracji*, red. I. Heszen, J. Życińska, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”, Warszawa 2008.
4. Kowalik S., *Ja-cieleśne – próba nowego spojrzenia*. „Polskie Forum Psychologiczne”, 8 (2003), 1-2 cyt. za *Psychologia zdrowia w poszukiwaniu pozytywnych inspiracji*, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”, Warszawa 2008.
5. Kubacka-Jasiecka D., *Ja cieleśne i problematyka identyfikacji z ciałem w kontekście wartości współczesnej kultury i zdrowia* [w:] *Psychologia zdrowia w poszukiwaniu pozytywnych inspiracji*, red. I. Heszen, J. Życińska, Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej „Academica”, Warszawa 2008.
6. Łysiak W., *Stulecie kłamców*, Wydawnictwo Andrzej Frukacz, EX LIBRIS, Warszawa-Chicago 2000.
7. Podolski A., *Przywrócić sens cierpienia i godność cierpiącego* [w:] *Święty Jan Paweł II – pierwszy doktor honoris causa Uniwersytetu rzeszowskiego*, red. ks. S. Nabywaniec, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2015.

GLOBALISATION OF CULTURE – THE REFLECTIONS ABOUT THE QUALITY OF LIFE OF THE DISABLED PEOPLE

One of the positive consequences of globalisation of the culture might be the popularisation of the newest achievements of science and technology among different social groups. The disabled people are one of the social groups that are at risk of being marginalised. The benefits that these people may experience is not only the possibility of getting the professional and specialised health care in health centres, hospitals, and physiotherapeutic offices, but also full participation in social life through education, occupation, and fighting against popular stereotypes relating to the place and a role in society of the disabled people. Globalisation, despite many negative opinions, is a chance to popularise the ideals of moralism and Christian humanism according to which, every person is an exceptional being, whose life has a unique value.

Cultural globalization leads to the rapid spread of many phenomena which are dangerous for societies, especially, for people with disabilities. The above phenomena include setting store by appearance, body shape, beauty, clothes, fashion; neglect of human suffering, disappearing of solidarity of non-disabled people with disabled ones to overcome everyday life challenges; living in the environment of disability prejudice stereotypes, domination of everyday life orientation regarding to “have” over “to be someone”. The unemployment and education of the disabled are considered to be the main problems, and at the same time, the challenges for many countries in the world. Despite the efforts undertaken by national governments, the situation is not yet satisfactory. People with disabilities nowadays have the lowest education

achievements. Therefore, in the era of widespread computerization and highly advanced technologies they have little chance in the labor market. Unemployment is an important reason for the deterioration in the lifestyle factors, it leads to poverty.

Keywords: the quality of life, disability, society, globalization.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.9

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Hanna SOMMER¹
Hubert SOMMER²
Grzegorz ZAKRZEWSKI³

*Po ataku nożownika w galerii handlowej
w Stalowej Woli jedna osoba nie żyje,
a dwie osoby są w szpitalu w stanie krytycznym.
Kilka zostało lżej rannych.
20.10.2017 r.*

OCENA WYBRANYCH SKŁADOWYCH WPŁYWAJĄCYCH NA KOMFORT PRZEBYWANIA KLIENTÓW W WIELKOPOWIERZCHNIOWYCH OBIEKTACH HANDLOWYCH

Artykuł jest próbą znalezienia wspólnego mianownika dla trzech oddzielnych dziedzin nauki: ekologii, ergonomii, bezpieczeństwa i higieny pracy, które przenikają się wzajemnie i tworzą nowe nieznanne rozwiązania, można by rzec *in statu nascendi*⁴ w pewien sposób obrazujący stan i poziom badań w przestrzeni wielkopowierzchniowego obiektu handlowego. W obecnej dobie dominują dwa kierunki dociekań naukowych. Pierwszy za cel postawił sobie wyodrębnienie nowych gałęzi nauki z podstawowego źródła. Doskonałym przykładem tego kierunku jest medycyna, która wyodrębniła z podstawowego pnia nauki specjalności takie jak: kardiologia, neurologia, urologia i inne. Można by kolejne nauki przedstawiać spoglądając na człowieka jako źródło ich (nauk) zainteresowań. Motorem postępu jak zawsze są wiedza i postęp technologiczny. Te dwa nierozłączne elementy oddziałując na siebie inspirują się wzajemnie prowadząc do coraz nowszych odkryć. Nauka prawdopodobnie wymusi już w niedalekiej przyszłości na neurologii jej podział na specjalistę prawej i lewej półkuli mózgowej. Dla

¹ Dr Hanna Sommer, Katedra Nauk Humanistycznych, Wydział Zarządzania, Politechnika Rzeszowska, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, autor korespondencyjny; e-mail: hansom@prz.edu.pl

Hanna Sommer, PhD, Department of Humanities, Faculty of Management, Rzeszów University of Technology, Al. Powstańców Warszawy 8, 35-959 Rzeszów, corresponding autor; e-mail: hansom@prz.edu.pl

² Dr Hubert Sommer, Katedra Historii i Teorii Wychowania, Wydział Pedagogiczny, Uniwersytet Rzeszowski, ul. ks. J. Jałowego 24, 35-010 Rzeszów; e-mail: hubsom@wp.pl

Hubert Sommer, PhD, Faculty of Pedagogy, Rzeszów University, ul. ks. J. Jałowego 24, 35-010 Rzeszów; e-mail: hubsom@wp.pl

³ Dr inż. Grzegorz Zakrzewski, Akademia Pomorska w Słupsku Wydział Nauk o Zarządzaniu i Bezpieczeństwie Instytut Bezpieczeństwa Narodowego, ul. Arciszewskiego 22a, 76-200 Słupsk; e-mail: grzegorz.zakrzewski@apsl.edu.pl

Grzegorz Zakrzewski, PhD, Eng., Pomeranian University, Faculty of management Science and Security, ul. Arciszewskiego 22a, 76-200 Słupsk; email:grzegorz.zakrzewski@apsl.edu.pl

⁴ <https://sjp.pl/in+statu+nascendi> (dostęp: 3 listopada 2017 r.).

specjalistów taki proces wydaje się oczywisty. Drugi kierunek, to współdziałanie nauk w interdyscyplinarnej niszy, w której jak w soczewce skupiają się samodzielne dziedziny nauki, by jak najlepiej opisać badane zagadnienie. Na przykład zagadnienia bezpieczeństwa w komunikacji obejmują między innymi: projektowanie infrastruktury drogowej, technologię produkcji i eksploatacji pojazdów, zagadnienia prawne, ubezpieczeniowe zdrowotne oraz inne. Nie wymieniono tutaj wszystkich podmiotów, ale zagadnienie w sposób opisowy na zasadzie porównania, na potrzeby niniejszego artykułu zostało zdefiniowane.

Wracając do pierwotnych zamiarów podjęto próbę opisu wybranych zagadnień z ekologii, ergonomii, bezpieczeństwa i higieny pracy, próbując spojrzeć na to interdyscyplinarne zagadnienie przez pryzmat dociekań ekonomii. Autorzy sami nie określają, jaki kierunek jest im bliższy przyjmując zasadę, że to co dla jednych badaczy jest oczywiste, dla drugich stanowi pole do polemiki. Przedstawione zostaną wyniki sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem ankiety.

Słowa kluczowe: wielkopowierzchniowe obiekty handlowe, ekologia, ergonomia, bezpieczeństwo i higiena pracy, ekonomia.

1. WPROWADZENIE

Przedmiotem badań będzie wielkopowierzchniowy obiekt handlowy^{5,6}. Termin ten za gościł na dobre w słowniku nie tylko budowlanców, (również socjologów, ekologów). Po zmianach społeczno-ustrojowych, jakie wystąpiły w kraju po roku 90. ubiegłego wieku, stały się miejscem-siedliskiem spotkań ludzi. Na budowlę inżynierską autorzy spojrzą przez pryzmat osiągnięć naukowych ekologii⁷. W roku 1935 Arthur Tansley⁸ wprowadził pojęcie ekosystemu, jako podstawową ekologiczną jednostkę funkcjonalno-przestrzenną. Ekosystem stanowi obszar o względnie jednorodnych warunkach abiotycznych (biotop), zajęty przez odpowiadający tym warunkom zbiór gatunków powiązanych zależnościami troficznymi i paratrophicznymi, przez który płynie strumień energii i materii. Zgodnie z tą definicją ekosystem tworzą dwa pozostające ze sobą w ścisłym związku komponenty:

- **nieożywiony (biotop, zw. też siedliskiem)**, na który składają się gleba, woda i powietrze z ich właściwościami fizykochemicznymi oraz klimat, który istnieje niezależnie od biocenozy;
- **ożywiony (biocenoza)**, złożony z kombinacji gatunków właściwych danemu biotopowi w danych warunkach geograficznych⁹. Z klasycznej definicji siedliska można w sposób prosty wyprowadzić definicję siedliska utecnicznionego, to jest takiego, które jest wytworem myśli ludzkiej i osiągnięć inżynierii, które zasiedla człowiek. Skrajne przypadki ekosystemu zagospodarowanego technicznie, to stacja orbitalna czy okręt podwodny z napędem atomowym.

⁵ Ustawa z dnia 11 maja 2007 r. o tworzeniu i działaniu wielkopowierzchniowych obiektów handlowych (Dz.U. z 2007 r. nr 127, poz. 880).

⁶ Ustawa z dnia 25 września 2015 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2015 r. poz. 1713).

⁷ Ekologia (gr. *oikos* (*oikos*) 'dom' + *lógos* (*logos*) 'słowo, nauka') – nauka o strukturze i funkcjonowaniu przyrody, zajmująca się badaniem oddziaływań pomiędzy organizmami a ich środowiskiem oraz wzajemnie między tymi organizmami (czyli strukturą ekosystemów). <https://pl.wikipedia.org/wiki/Ekologia> (dostęp 3 listopada 2017 r.).

⁸ Sir Arthur George Tansley (ur. 15 sierpnia 1871, zm. 25 listopada 1955) – angielski botanik i ekolog, twórca terminu ekosystem (1935). https://pl.wikipedia.org/wiki/Arthur_Tansley

⁹ S. Borsuk (red.), *Ochrona i kształtowanie środowiska*, Toruń–Bydgoszcz 1994, s. 9.

Współczesna ergonomia¹⁰ zajmuje się nie tylko projektowaniem konstrukcji, stanowisk pracy (kokpitu pilota), urządzeń i narzędzi pracy oraz wyrobów powszechnego użytku. Jej rozwiązania i opracowania naukowe mają zastosowanie przy planowaniu warunków bytowych i rekreacyjnych (siedliska). Badany wielkopowierzchniowy obiekt handlowy jako miejsce handlu, rekreacji i wypoczynku musi zapewniać ergonomiczny komfort, relaks fizyczny i psychiczny, bezpieczeństwo higienę pracy, wypoczynek oraz ochronę środowiska naturalnego i utecniczzonego. Zagadnienia sztucznie wytworzonego siedliska należy zawsze rozpatrywać w aspekcie ekonomicznym. Wytworzenie tego pierwszego zawsze pociąga zmiany w środowisku naturalnym. Stworzenie sztucznego klimatu (dobranie temperatury, wilgotności, nie odczuwanie wymiany powietrza – uczucie przeciągu), czy komfortu świetlnego wymaga od inżynierów nie tylko projektowania stosownego ilorazu powierzchni okien do powierzchni oświetlanych w jasnej porze doby, a w jej ciemnej rozmieszczenie punktów świetlnych o określonych parametrach widma i mocy. To z kolei wiąże się wydatkowaniem energii, która jest pozyskiwana nie zawsze z odnawialnych źródeł.

2. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA OBIEKTU

W tabeli 1 zestawiono dziewięć największych galerii handlowych, których powierzchnia handlowa wynosi 70 000-110 000 m². Pierwszą dziesiątkę zamyka Galeria Rzeszów z powierzchnią 42 000 m². Powierzchnia ta jest standardem dla pozostałych galerii w miastach powyżej 100 000 mieszkańców. Nie jest rolą autorów dokładnie analizować rozwiązania techniczne (np. parkingi o pojemności ponad 1000 samochodów) w samym centrum

Tabela 1. Zestawienie największych galerii handlowych w Polsce

Lp.	Miasto	Nazwa	m ²
1	Warszawa 3	Arkadia	110 000
2	Łódź 2	Manufaktura	110 000
3	Łódź	Port-Łódź	103 000
4	Kraków	Bonarka	91 000
5	Katowice	Silesia City Center	84 000
6	Warszawa	Park Handlowy Targówek	80 000
7	Wrocław	Magnolia Park	80 000
8	Warszawa	Wola Park	73 000
9	Kielce	Galeria Echo	70 000
10	Rzeszów	Galeria Rzeszów	42 000

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <http://biznes.gazetaprawna.pl/galerie/779498,duze-zdjecie,8,najwieksze-centra-handlowe-w-polsce.html>, <http://www.urbanity.pl/podkarpackie/rzeszow/galeria-rzeszow,b3308> (dostęp: 4 listopada 2017 r.).

¹⁰ Termin „ergonomia” został po raz pierwszy sformułowany przez wybitnego polskiego przyrodnika, profesora Instytutu Rolniczo-Leśnego w Marymoncie pod Warszawą W.B. Jastrzębowski. W roku 1857 Jastrzębowski ogłosił artykuł zatytułowany „Rys ergonomii, czyli Nauki o pracy opartej na prawach zaczerpniętych z Nauki Przyrody”. Pisał w nim m.in. „Nazwiskiem Ergonomii, wziętym od wyrazu greckiego *ergon* (praca) i *nomos* (prawo, zasada), oznaczamy Naukę o Pracy. http://ergonomia-polska.com/07_03_ergonomia.htm (dostęp: 4 listopada 2017 r.).

handlowym i obszarze około towarzyszącym, którego powierzchnia w przypadku Manufaktury wynosi 27 ha, ale jeden parametr zasługuje na uwagę, to jest liczba „odwiedzających”, która dla Arkadii przekracza liczbę 21 mln klientów rocznie¹¹. Osobnym zagadnieniem jest spiętrzenie przebywania populacji ludzi w określonym czasie, którym są okresy przedświąteczne często połączone z długim weekendem. Taka populacja w tak małym

Tabela 2. Dane rynkowe za III kwartał 2017 roku w kwestii obiektów handlowych

Parametr	Polska	Aglomeracja warszawska	Konurbacja katowicka	Aglomeracja trójmiejska	Lublin	Aglomeracja szczecińska	Aglomeracja wrocławska	Toruń
Podaż m ²	11 375 900	1 551 900	1 122 660	747 000	360 100	287 600	563 000	137 900
Pustostany %	4.2	2.6	5.9	3.1	3.7	3.3	4.1	2.6
Powierzchnie w budowie m ²	644 300	169 300	92 000	62 000	26 000	17 000	64 000	0
Nasycenie m ² /1000 mieszkańców	295	598	525	717	1 058	516	826	681

Źródło: opracowanie własne na podstawie: <https://www.retailmap.pl/pl/statystyki/miasta> (dostęp: 4 listopada 2017 r.).

Rysunek 1. Rozmieszczenie największych galerii w Polsce

Źródło: <https://urodaizdrowie.pl/ranking-najlepszych-galerii-handlowych-w-polsce> (dostęp: 4 listopada 2017 r.).

¹¹ <https://urodaizdrowie.pl/ranking-najlepszych-galerii-handlowych-w-polsce> (dostęp: 4 listopada 2017 r.).

siedlisku to wyzwanie dla wszystkich służb zarządzających powierzchnią wielkopowierzchniowego obiektu handlowego. Przestrzeń handlowo-usługowa z sektorami wypożyczynku może być powodem wygenerowania zdarzeń destrukcyjnych zależnych od administratora jak i zdarzeń losowych i celowych mających za cel zmianę parametrów siedliska.

W tabeli 2 przedstawiono dane rynkowe za III kwartał 2017 roku. Zaobserwowano w skali kraju „nasylenie” rynku przestrzenią wielkopowierzchniowych obiektów handlowych. Osobną kwestią jest rozmieszczenie geograficzne wielkopowierzchniowych obiektów handlowych. Na mapie-rysunku 1 widać, że największe galerie są rozmieszczone w pasie centralnym Polski w układzie południkowym. Pokrywa się to z geograficzną możliwością Polaków. Rejony północno-wschodniej, północnej i środkowo-zachodniej części kraju nie mają w swym krajobrazie takich mega centrów handlowych. W rejonach tych obsługę klientów przejęły mniejsze centra handlowe o powierzchni nie przekraczającej 40 000 m².

3. METODOLOGICZNY ASPEKT BADAŃ WŁASNYCH

Autorzy niniejszego opracowania badaniami objęli (stosunkowo niewielką – 75 respondentów) ale w miarę reprezentatywną grupę dorosłych Polaków o różnej płci i wieku, legitymujących się zróżnicowanym stopniem zurbanizowania środowiska czy też posiadaniem wykształceniem. Obrazuje to tabela nr 3.

Tabela 3. Populacja badanych

Kategorie		Ogółem dla N = 75 = 100%	
		N	%
Płeć	Kobiety dla N = 31 = 100%	31	41,3
	Mężczyźni dla N = 44 = 100%	44	58,7
Wiek	18-30 lat dla N = 21 = 100%	21	28
	31-50 lat dla N = 32 = 100%	32	42,7
	Powyżej 51 lat dla N = 22 = 100%	22	29,3
Miejsce zamieszkania	Wieś dla N = 24 = 100%	24	32
	Miasto dla N = 51 = 100%	51	68
Wykształcenie	Podstawowe dla N = 7 = 100%	7	9,3
	Zawodowe dla N = 11 = 100%	11	14,7
	Średnie dla N = 33 = 100%	33	44
	Wyższe dla N = 24 = 100%	24	32

Źródło: opracowanie własne.

W badanej próbie kobiety stanowiły nieco ponad 41% populacji, mężczyźni blisko 60%. W przypadku wieku autorzy badań odnotowali, iż największą grupę respondentów stanowili ci badani, którzy znajdowali się w przedziale wiekowym 31–50 (blisko 43% ankietowanych), zbliżone są wartości procentowe osób z dwóch pozostałych kategorii (odpowiednio: 28% dla badanych w wieku 18–30 i 29,3% – dla respondentów powyżej 51 roku życia).

Znacząco wyższy jest odsetek ankietowanych, którzy na stałe zamieszkują w mieście (bliżej 70% w badanej grupie), aniżeli osób, które na co dzień zamieszkują w mieście (32%). Jeśli natomiast wziąć pod uwagę wykształcenie respondentów, to najmocniej reprezentowani byli Ci, którzy legitymują się średnim wykształceniem (44%), najmniej autorzy odnotowali tych, którzy swoją edukację zakończyli na szkole podstawowej (9,3%).

Zważywszy, że ujęto powyżej najpopularniejsze dane metryczkowe wykorzystywane w badaniach empirycznych, można stwierdzić, że badana populacja mogła stanowić (w pewnym stopniu oczywiście) standardowy przekrój polskiego społeczeństwa, co miało znaczący wpływ na dalszy przebieg badań i ich ostateczne rezultaty.

Zasadniczą kwestią, która stała się punktem odniesienia dla autorów niniejszego opracowania było uzyskanie odpowiedzi na następujące pytanie, a mianowicie na co ankietowani zwracają uwagę w wielkich centrach handlowych podczas tradycyjnych zakupów. Skorelowano to z płcią badanych respondentów, a wyniki obrazuje tabela nr 4.

Tabela 4. Co jest ważne w dużych centrach handlowych w korelacji z płcią badanych?

Co jest dla Pani/Pana istotne w dużych centrach handlowych?	Płeć badanych					
	kobiety dla N = 31		mężczyźni dla N = 44		ogółem dla N = 75	
	N	%	N	%	N	%
Bezpieczeństwo związane z publicznym charakterem obiektu	9	29,1	42	95,4	51	68
Ergonomia stanowisk wystawienniczych/sprzedazowych, punktów degustacji produktu, testów/pomiaru odzieży/sprzętu	25	80,1	23	52,3	48	64
Ekologiczne wyroby i produkty	23	74,2	35	79,6	58	77,3
Komfort świetlny	2	6,4	3	6,8	5	6,7
Komfort akustyczny	5	16,1	7	15,9	12	16
Komfort cieplny	4	12,9	4	9,1	8	10,7
Reklama	22	70,1	13	29,6	35	46,7
Zasady BHP	16	51,6	40	90,1	56	74,7
Zasady zachowania	14	45,2	39	88,6	53	70,1

Uwaga: suma procentowa nie jest równa 100, ponieważ respondenci mogli wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: opracowanie własne.

Uzyskane rezultaty badań wskazują jednoznacznie na kilka istotnych prawidłowości. I tak, opinie kobiet i mężczyzn bardzo mocno się różnicują w wielu, istotnych kwestiach. Dla badanych respondentów bowiem najważniejszą sprawą jest to, by centrum handlowe spełniało wszystkie wymogi bezpieczeństwa niezbędne przy jego publicznym funkcjonowaniu (taki pogląd prezentowało ponad 95% ankietowanych), gdy tymczasem wśród kobiet taką opinię podzielało niecałe 30%. Z kolei ergonomia stanowisk (...) była istotna dla ponad 80% respondentek i 52,3% respondentów. Niezwykle istotne zasady BHP zdecydowanie mocniej w swoich wypowiedziach akcentowali mężczyźni (90,1%) aniżeli kobiety (niecałe 52% ankietowanych). Nie ma również zgody wśród badanych względem reklamy

(o wiele częściej jest ona ważna dla kobiet – 70,1%, aniżeli dla mężczyzn – zaledwie 29,6%). Zbliżone wyniki autorzy uzyskali w kwestii ekologii wyrobów (odpowiednio: 74,2% i 79,6%), komfortu akustycznego (16,1% i 15,9%) oraz komfortu cieplnego (12,9% i 9,1%). Zdywersyfikowane są za to wyniki dotyczące zasad zachowania (kobiety akcentują je tylko w 45,2%, zaś mężczyźni w blisko 90%).

Wnioski wydają się w tym wypadku aż nazbyt oczywiste. Okazało się bowiem (w wyniku przeprowadzonych badań), iż płeć ankietowanych ma znaczący wpływ na prezentowane przez nich postawy względem tego, na co powinno się zwrócić uwagę w wielkich centrach handlowych. Dla ankietowanych respondentów najważniejsze powinno być bezpieczeństwo związane z publicznym charakterem obiektu, zasady BHP a także zasady zachowania, kobiety natomiast większą rolę przywiązują do ergonomii stanowisk wystawowych, ekologii wyrobów czy nawet reklamy.

Z powyższego można pokusić się o następującą konkluzję, a mianowicie bezpieczeństwo dużych obiektów handlowych wydaje się być zdecydowanie bardziej istotne dla dorosłych mężczyzn niż dorosłych kobiet.

A jaki wpływ na analizowaną kwestię będzie mieć miejsce zamieszkania badanych? Wyniki zobrazowano w tabeli nr 5.

Tabela 5. Co jest ważne w dużych centrach handlowych w korelacji z miejscem zamieszkania?

Co jest dla Pani/Pana istotne w dużych centrach handlowych?	Miejsce zamieszkania					
	wieś dla N = 24		miasto dla N = 51		ogółem dla N = 75	
	N	%	N	%	N	%
Bezpieczeństwo związane z publicznym charakterem obiektu	16	66,7	35	68,7	51	68
Ergonomia stanowisk wystawienniczych/sprzedazowych, punktów degustacji produktu, testów/pomiaru odzieży/sprzętu	15	62,5	33	64,7	48	64
Ekologiczne wyroby i produkty	11	45,8	47	92,1	58	77,3
Komfort świetlny	1	4,2	4	7,8	5	6,7
Komfort akustyczny	2	8,3	10	19,6	12	16
Komfort cieplny	1	4,2	7	13,7	8	10,7
Reklama	5	20,9	30	58,8	35	46,7
Zasady BHP	14	58,3	42	82,3	56	74,7
Zasady zachowania	13	54,2	40	78,4	53	70,1

Uwaga: suma procentowa nie jest równa 100, ponieważ respondenci mogli wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: opracowanie własne.

Uzyskane wyniki znacząco różnią się od tych, w których autorzy korelowali płeć badanych z ich odpowiedziami w analizowanej kwestii. I tak, o ile ankietowane respondentki nierzadko miały zupełnie inne zdanie w kluczowych sprawach aniżeli badani mężczyźni, o tyle w przypadku stopnia zurbanizowania środowiska badanych, różnice w wypowiedziach

dziach mieszkańców wsi nie odbiegają już tak wyraźnie, od tych, które prezentują mieszkańcy miast. Zarówno jedna, jak i druga grupa ankietowanych mocno w swoich wypowiedziach akcentuje bezpieczeństwo związane z publicznym charakterem obiektu (odpowiednio: 66,7% i 68,7%). Na ekologiczność produktów zdecydowanie mocniejszy nacisk kładą mieszkańcy miast (odpowiednio: 92,1% i 45,8%). Podobnie rzecz wygląda z przestrzeganiem zasad BHP – 82,3%, to mieszkańcy legitymujący się miejscem zamieszkania w dużych aglomeracjach, nieco ponad 58% – to mieszkańcy wsi. Najrzadziej wybieraną kategorią zwłaszcza, przez mieszkańców wsi jest komfort świetlny i cieplny (zaledwie w 4,2%).

Reasumując możemy stwierdzić, iż miejsce zamieszkania różnicuje opinie badanych na analizowaną kwestię bezpieczeństwa. I tak dla mieszkańców aglomeracji miejskich bardzo istotna jest ekologiczność serwowanych produktów i przestrzeganie zasad BHP, gdy tymczasem dla mieszkańców legitymujących się pochodzeniem wiejskim obok wymienionych wyżej kategorii istotna jest ekonomia stanowisk wystawienniczych. Obie grupy badanych mniej więcej w takim samym stopniu dostrzegają istotną rolę bezpieczeństwa związanego z publicznym przeznaczeniem obiektu.

Kolejna zmienna, na którą zwrócili uwagę autorzy opracowania to wiek badanych respondentów. Jak obrazuje to tabela 6, w tym przypadku różnice w wypowiedziach badanych nie odbiegały zasadniczo od tych, które zamieszczono w poprzednich tabelach.

Tabela 6. Co jest ważne w dużych centrach handlowych w korelacji z wiekiem badanych?

Co jest dla Pani/Pana istotne w dużych centrach handlowych?	Wiek badanych							
	18-30 lat dla N = 21		31-50 lat dla N = 32		powyżej 51 lat dla N = 22		ogółem dla N = 75	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Bezpieczeństwo związane z publicznym charakterem obiektu	13	61,9	25	78,1	1	66,6	51	68
Ergonomia stanowisk wystawienniczych/sprzedażowych, punktów degustacji produktu, testów/pomiaru odzieży/sprzętu	12	57,1	23	71,8	13	59,1	48	64
Ekologiczne wyroby i produkty	15	71,4	26	81,2	17	77,2	58	77,3
Komfort świetlny	1	4,8	3	9,4	1	4,6	5	6,7
Komfort akustyczny	3	14,3	6	18,7	3	13,6	12	16
Komfort cieplny	1	4,8	5	15,6	2	9,1	8	10,7
Reklama	7	33,3	19	59,4	9	40,1	35	46,7
Zasady BHP	16	76,2	23	71,8	17	77,3	56	74,7
Zasady zachowania	11	52,4	21	65,6	21	95,4	53	70,1

Uwaga: suma procentowa nie jest równa 100, ponieważ respondenci mogli wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: opracowanie własne.

Wiek respondentów jest tą zmienną, która wskazuje na istotne zależności. I tak, dla respondentów powyżej 51. roku życia najważniejszą rolę wpływającą na szeroko rozumiane bezpieczeństwo w wielkich centrach handlowych odgrywają właściwe zasady zachowania

(ponad 95% badanych zaakcentowało takie stanowisko). Najrzadziej wybierali tę kategorię odpowiedzi najmłodszy z ankietowanych (przedział wiekowy 18–30 – nieco ponad 52,4%). Dla nich z kolei zdecydowanie ważniejsze są zasady BHP oraz ekologiczność wyrobów i produktów (odpowiednio: 76,2% i 71,4%). Z kolei respondenci legitymujący się przedziałem wiekowym 31–50 ogromną rolę przypisywali wspomnianej wyżej ekologiczności produktów (ponad 81%), ale również i bezpieczeństwu związanemu z publicznym charakterem obiektu (78,1% badanych). Bardzo nisko został oceniony (przez wszystkie grupy wiekowe) komfort świetlny (odpowiednio: 4,8%; 9,4% i 4,6%) i tzw. komfort cieplny (4,8%; 15,6% i 9,1%).

Po głębszej analizie uzyskanych danych, które autorzy skorelowali tym razem z wiekiem badanych można stwierdzić, że w każdej grupie wiekowej są jakieś priorytety, na które zwracają oni uwagę w kwestii bezpieczeństwa w wielkich centrach towarowych i najczęściej mają one związek nie tylko z zasadami BHP czy dobrego zachowania, ale również ekologicznością produktów, a także z bezpieczeństwem związanym z publicznym charakterem obiektu.

Ostatnią zmienną wykorzystaną przez autorów w badaniach było wykształcenie.

Tabela 7. Co jest ważne w dużych centrach handlowych w korelacji z wykształceniem badanych?

Co jest dla Pani/Pana istotne w dużych centrach handlowych?	Wykształcenie badanych							
	zawodowe dla N=11=100%		średnie dla N=33=100%		wyższe dla N=24=100%		Ogółem dla N=75	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Bezpieczeństwo związane z publicznym charakterem obiektu	2	18,2	26	78,8	23	95,8	51	68
Ergonomia stanowisk wystawienniczych/sprzedażowych, punktów degustacji produktu, testów/pomiaru odzieży/sprzętu	7	63,6	23	69,7	18	75	48	64
Ekologiczne wyroby i produkty	5	45,4	30	90,1	23	95,8	58	77,3
Komfort świetlny	-	-	-	-	5	20,8	5	6,7
Komfort akustyczny	-	-	7	21,2	5	20,8	12	16
Komfort cieplny	1	9,1	4	27,3	3	12,5	8	10,7
Reklama	5	45,4	17	51,6	13	54,2	35	46,7
Zasady BHP	1	9,1	32	96,9	23	95,8	56	74,7
Zasady zachowania	1	9,1	30	90,1	22	91,7	53	70,1

Uwaga: suma procentowa nie jest równa 100, ponieważ respondenci mogli wybrać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: opracowanie własne.

Wykształcenie badanych na tyle różnicuje uzyskane rezultaty, iż warto pochylić się nad nimi przy ich empirycznej analizie. I tak, im jest ono wyższe, tym mocniej akcentuje się bezpieczeństwo związane z publicznym charakterem obiektu (odpowiednio: 95,8%, to respondenci legitymujący się wykształceniem wyższym, 78,8% – średnim i zaledwie 18,2% – zawodowym). Znacznie wyżej pozycjonują zasady BHP i zasady zachowania respondenci

ze średnim wykształceniem (odpowiednio: 96,9% i 90,1%). Równie wysoko ocenia je inteligencja (95,8% i 91,7%). Dla ankietowanych legitymujących się wykształceniem zawodowym owe zasady odgrywają znikomą rolę, podobnie komfort cieplny (po 9,1% badanych). Dla tej grupy respondentów zdecydowanie ważniejsza jest ergonomia stanowisk (blisko 64%) bądź też ekologiczność wyrobów czy nawet reklama (po 45,4%). Zarówno komfort świetlny, jak i komfort akustyczny nie mają dla tej grupy badawczej żadnego znaczenia. Ani jednej odpowiedzi autorzy badań w tej kwestii nie odnotowali.

Wnioski wydają się w tym wypadku aż nazbyt oczywiste. Okazuje się bowiem, że wykształcenie badanych ma istotny wpływ na prezentowane przez nich poglądy dotyczące bezpieczeństwa robienia zakupów w wielkich centrach towarowych. Im jest ono wyższe, tym mocniej akcentowane są takie kategorie odpowiedzi jak zasady BHP, ekologiczność produktów czy ogólne zasady zachowania w sytuacjach kryzysowych.

Ostatnią kwestią poruszoną przez autorów tego krótkiego opracowania była próba odpowiedzi przez ogół badanych respondentów na pytanie: jaki jest ich zdaniem poziom bezpieczeństwa w dużych centrach handlowych? Wyniki zobrazowano w tabeli nr 8. W tym wypadku punktem odniesienia stali się wszyscy respondenci niezależnie od płci, miejsca zamieszkania czy posiadanego wykształcenia.

Tabela 8. Poziom bezpieczeństwa w dużych centrach handlowych w opinii badanych

Jaki jest Pani/Pana zdaniem poziom bezpieczeństwa w dużych centrach handlowych?	Ogół badanych dla N = 75 = 100%	
	N	%
1. Zdecydowanie wysoki (nie dostrzegam absolutnie żadnych zagrożeń podczas robienia zakupów w takich centrach)	17	22,7
2. Raczej wysoki (po doniesieniach medialnych i wydarzeniach, jakie mają miejsce na świecie pewien niepokój może się pojawić u każdego)	28	37,3
3. Trudno powiedzieć (nie potrafię w tej kwestii zająć jednoznacznego stanowiska)	19	25,3
4. Raczej niski (coraz częściej będąc w takich centrach odczuwam pewien dyskomfort, na co może mieć wpływ brak odpowiednio wyszkolonej grupy osób dbających o bezpieczeństwo kupujących)	7	9,3
5. Zdecydowanie niski (obecnie robienie zakupów w wielkich centrach handlowych wiąże się z ogromnym ryzykiem, osoby zabezpieczające takie obiekty są do tego kompletnie nieprzygotowane)	4	5,4

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki wydają się być bardzo interesujące. Okazało się bowiem, iż badany ogół respondentów ma w analizowanej kwestii mocno spolaryzowane poglądy. Największy odsetek w ankietowanej populacji stanowili ci, dla których robienie zakupów w wielkich centrach handlowych jest raczej bezpieczne (ponad 37% ogółu), choć z pewną nutką niepokoju, co ma oczywiście związek z doniesieniami medialnymi (chodzi tu zwłaszcza o ataki terrorystyczne w takich obiektach w Europie i na świecie). Blisko 23% respondentów nie dostrzega żadnych zagrożeń podczas robienia zakupów w takich obiektach. Nieco ponad 5% badanych uważa, że wielkie obiekty handlowe są bardzo źle zabezpieczone, a przybywanie w nich wiąże się z ogromnym ryzykiem. Ponad 9% wśród ankietowanych stanowili ci,

którzy obawiają się, iż słabo przeszkoleni ochroniarze w takich obiektach nie są w stanie odpowiednio zareagować w sytuacji kryzysowej. Najbardziej niepokojąca jest jednak dla autorów niniejszego opracowania inna kwestia, a mianowicie w badanej grupie co czwarta osoba nie potrafiła zająć w tak ważnym temacie żadnego stanowiska.

4. ZAKOŃCZENIE

Omawiając nowe formy handlu wielkopowierzchniowego jakim dla klientów są centra handlowe powstające w Polsce od połowy lat 90., należy zwrócić uwagę na różne aspekty istotne dla klientów tam przebywających. Centra handlowe zmieniły swoją powierzchnię, lokalizację, strukturę, architekturę, zakres funkcjonowania handlu wynikający z potrzeb rynku oraz przeobrażeń konsumpcji jak też stylu życia polskich konsumentów.

Następstwem rozwoju ośrodków handlu wielkopowierzchniowego są zmiany społeczno-kulturowe, które obserwujemy. Ośrodki handlowe trwale wpisały się w krajobraz polskich miast. Stały się miejscem spotkań czy też formą spędzania wolnego czasu. Centra handlowe w jednym miejscu skupiają wszystko, czego potrzebuje klient. Przyjemność kupowania w miejscu stworzonym do spełniania zachcianek potęguje emocje. Z tego względu właściciele obiektów handlowych wymagają od projektantów wewnątrz kreatywności aby można było tworzyć więź z klientem.

Ważnym elementem jest komfort przebywania we wnętrzu takich budynków. Wielkie sieci handlowe intensywnie pracują nad jak najdłuższym zatrzymaniem klienta w sklepie. Pojawiają się coraz bardziej wyszukane metody „umilania” zakupów. Odpowiedni wystrój wnętrz oraz obsługa i specjalnie zaprojektowane ułożenie towarów stanowią już standard.

Wnioski, które płyną z przeprowadzonych badań wskazują że, współcześni Polacy niezależnie od płci, wieku, wykształcenia czy stopnia zurbanizowania środowiska dostrzegają zagrożenia, jakie mogą mieć miejsce w obiektach, które w Polsce cieszą się obecnie ogromną popularnością, niemniej jednak nie w takim stopniu, jak mogłoby to wyglądać w przypadku analogicznych badań w Republice Federalnej Niemiec czy we Francji. Dla większości obywateli naszego państwa ewentualne ataki terrorystyczne czy inne zagrożenia kryzysowe stanowią problem raczej surrealistyczny. Świadczyć o tym może następujący fakt, a mianowicie, w badanej populacji 60% respondentów czuje się na zakupach w wielkich centrach handlowych na tyle bezpiecznie, że raczej mało jest prawdopodobne, by zrezygnowali z nich w przyszłości.

LITERATURA

1. Borsuk S. (red.), *Ochrona i kształtowanie środowiska*, Toruń–Bydgoszcz 1994.

Akty prawne

1. Ustawa z dnia 11 maja 2007 r. o tworzeniu i działaniu wielkopowierzchniowych obiektów handlowych (Dz.U. z 2007 r., nr 127, poz. 880).
2. Ustawa z dnia 25 września 2015 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2015 r., poz. 1713).

Netografia

1. <http://biznes.gazetaprawna.pl/galerie/779498,duze-zdjecie,8,najwieksze-centra-handlowe-w-polsce.html,poz.10> <http://www.urbanity.pl/podkarpackie/rzeszow/galeria-rzeszow,b3308>

2. http://ergonomia-polska.com/07_03_ergonomia.htm
3. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Ekologia>
4. https://pl.wikipedia.org/wiki/Arthur_Tansley
5. <https://sjp.pl/in+statu+nascendi>
6. <https://urodaizdrowie.pl/ranking-najlepszych-galerii-handlowych-w-polsce>
7. <https://www.retailmap.pl/pl/statystyki/miasta>

RATING OF CHOSEN HABITATION FACTORS AFFECTING PEOPLE'S COMFORT LEVEL WHILE VISITING LARGE SHOPPING CENTRES

This article attempts to find a common factor for three separate areas of research: ecology, ergonomics, labour safety and hygiene, that blend with each other and create new unknown solutions, which – one could say *in statu nascendi* – somehow depict the state and level of research in the area of large shopping centres. In the current state two directions dominate research. The aim of first of it is to isolate new research areas from its basic origin. A perfect example of it is medicine, that separated from the basic step of research specialities like: cardiology, neurology, urology and others. One could name other areas of research looking at human beings as the origin of its (research) field of interest. The motor of progress is - like always – knowledge and technological development. These two inseparable elements inspire each other through affecting each other, which results in new discoveries. Research will most likely force a soon division in neurology into specialists for the left and right cerebral hemispheres. Specialists find this of process obvious. The second direction is cooperation of research areas in a interdisciplinary niche, which convects independent research areas like a lens to best possible describe the examined issue. Communication security issues, i.e., include amongst others: planing of road infrastructure, vehicle production and exploitation technology, legal, insurance and health issues and others. Not all of the subjects have been named here, but the issue has been defined for the use of this article using description through comparison.

Back to the original goals, an attempt of describing chosen issues of ecology, ergonomics and labour safety and hygiene has been taken, trying to look at this interdisciplinary issue through the prism of economic investigation. The authors will not define on their own, which direction is more suitable for them, obeying the rule that what is obvious to some of the researchers may cause room for polemics for others. Results of a diagnostic opinion poll and questionnaire will be shown.

Keywords: large shopping centres, ecology, ergonomics, labour safety and hygiene, economics.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.10

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Justyna STECKO¹

HOMO SACER – ETHICAL PROBLEMS WITH MULTICULTURALISM

International population migrations are among the contemporary cultural and civilizational phenomena which attract the special attention of the public opinion. Mass migrations have brought with them real and potential changes in both sending and receiving countries. This phenomenon is multifaceted and has been the subject of research by representatives of many disciplines. One of the contemporary issues that affects the ethical plane is the phenomenon of multiculturalism, the "other" issue in our culture often defined as "foreign". Binary thinking has left a special mark on the reflection on "otherness", the debate has been going on for many years according to the dichotomous division: me - the stranger, me - the other. This dichotomy has particularly significant consequences at the level of ethical considerations. The aim of the article is a brief analysis of the issues of multiculturalism and migration in ethical terms. I would like to refer to the philosophy of dialogue, to the texts of Levinas and Tischner, where one can directly find the ethical analysis of this issue. The guiding thought of this text are the words of Józef Tischner. "It would not be my being in a world without the Other, without a word that guides me and shows me things. The world that surrounds me is a great gift of speech, assuming the presence of the Second"² and Levinas "If the other looks at me, I am responsible for him, even if in his eyes I have not made any commitments".

Keywords: homo sacer, contemporary culture, stranger, the other, ethics.

1. INTRODUCTION

The changes taking place today at many levels of individual and collective activity attract not only scientists but also "ordinary" participants of social life. International population migrations are among the contemporary cultural and civilizational phenomena which attract the special attention of the public opinion. Mass migrations have brought with them real and potential changes in both sending and receiving countries. This phenomenon is the subject of research by representatives of many disciplines: historians, geographers, anthropologists, demographers, sociologists but also psychologists, philosophers and ethicists as this is a multi-faceted phenomenon. At the end of 2014, UNHCR, a UN body for refugees estimated that there are almost 60 million forced resettled people in the world, which is the highest level recorded in history. Of these, 1,8 million are waiting for a decision on their asylum application, 19,5 million are refugees, and the rest are displaced persons within their own country. Syria, Afghanistan and Somalia are the largest sources of refugees, but many others come from Libya, Eritrea, the Central African Republic, South Sudan, Nigeria and the Democratic Republic of the Congo. In Asia, the persecution of the Muslim Rohingya

¹ Justyna Stecko, PhD, Assistant Professor, Rzeszów University of Technology, Faculty of Management, Department of Humanities; e-mail: jstecko@prz.edu.pl

² J. Tischner, *Myslenie wedlug wartosci*, Kraków 2002, p. 35.

minority in Myanmar has led to a recent increase in the number of refugees³. The key issue for this study is above all the problem of ethical issues. Numerous migrations have recently contributed to the emergence of many new ethical problems emerging from specific areas of reflection related to multiculturalism. This issue has raised many new ethical problems, among others: motives of human movement as can we blame people who want to leave conflicted, impoverished countries and start a better life elsewhere, and the issue of “the other” in our culture often defined as “foreign”, and how to treat them, but also gave rise to a new – often unscrupulous and sometimes fatal - industry for smuggling people. All this clearly indicates the need for reflection in the context of migration and multiculturalism. Generating norms, moral assessments or even imperatives in social life have become something natural. Selected ethical concepts are a contemporary attempt to read theories that have arisen in the past (such as the ethics of virtues), but also innovative ethics (such as the ethics of discourse) arise.

2. CULTURAL CONSUMERISM AND ETHICS CONSUMPTION?

Modern reality gives us an unprecedented ease of movement and learning about almost every part of the world. Instantly, we can plan and implement the most original fantasy related to learning about other cultures. There is a huge amount of offers available in the market both with travel agencies and customized for a specific customer.

Unfortunately, this is not the case for greater understanding, understanding or broadly understood intercultural dialogue. Tourism, which offers travel agencies are only trips, not expeditions and instead of a real deep knowledge we only have a stroll along the cultural surface. It is a kind of “cultural consumerism”, the desire to taste the exotic at the same time without being immersed in it. An opportunity to reach a real culture requires a real encounter with native people and two weeks of holidays will not achieve this goal. Polish tourists more and more often choose to rest in the Arab Emirates while declaring in the surveys that they do not want to see “dissenters”⁴ side by side, they are happy to choose a Roma concert but they do not accept “Gypsies”. Unfortunately, the ease of movement more and more often confirms the anti-culture of dialogue and even prejudice. It is difficult – to look at today's reality – to say that there are no conflicts on the level of cultural or religious diversity. There are also noticeable the weakening borders of countries and, at the same time, increasingly radical divisions within society.

Many people who speak in the discussion, including the ethical one, point to Poland as a religiously and ethnically homogeneous country without the tradition of multiculturalism and migration traditions. Internal migration, related to wars, resettlement actions, border changes and the movement of people from villages to cities, are forgotten. As a result, in our society there are few completely homogeneous social groups for centuries inhabiting one and the same territory. One should also not forget about Poles living outside of our

³ http://filozofuj.eu/wp-content/uploads/2015/09/Fi_1d_2015_09_10_v3.pdf [5.10.2017].

⁴ The “Demos” report from 2017 shows a persistent low level of trust for national and European institutions, growing opposition to immigration and the general mood of pessimism in the perception of the future is ubiquitous in the UK, France, Germany, Spain, Poland and Sweden: <http://www.isp.org.pl/aktualnosci,1,1612.html> [18.10.2017].

country. Today's Polonia is estimated at around 20 million people worldwide – making it one of the largest national migrations⁵.

When, at the turn of the 19th and 20th centuries, crowds of Polish emigrants started to appear at railway stations in New England – mostly “young men” – local newspapers were alarming. The poor, neglected newcomers of “dark faces” were followers of the Catholic hateful in the United States, “faithful to the Pope”, not the ideas of democracy; they had different “habits” and “customs”, and in addition most of them brought to America a family left in Europe. The fact that they agreed to accept the most difficult and least paid jobs on local farms caused aversion and fear of competition among other emigrants, threatening to outbreak of conflicts and social tensions. It did not take long for the newspaper tone to change. Polish newcomers turned out to be hardworking and loyal employees. Although local women made fun of Polish emigrants who, regardless of the sun, worked hard in the field, the journalists admitted admiringly that whole families helped with the harvest, wanting to improve their lives⁶. Many debaters wonder how to assimilate foreign culture in our culture, how to teach respect for our culture? What also seems important is the question of what is Polish culture, what is “our” identity as opposed to foreign one? What is its determinant? Love for Chopin and Polish dumplings? Catholicism and traditionalism? Or maybe combining and “paravanism”?⁷

Most likely, the divisions built on differences will grow with time, and concepts of building ghettos for “others” will emerge with increasing enthusiasm. We need, as never before, a culture of dialogue, because it is very difficult for multiculturalism that we experience to turn into interculturalism. Leszek Kołakowski wrote that “the distinctive feature of European culture in its mature form is [...] its ability to challenge itself, to abandon its own exclusiveness, its will to look at itself with the eyes of others”⁸. Was Kołakowski right? It seems that even if that was the case, we have lost this ability, and we are getting closer and closer to the fragment of Montesquieu from the “Persian Letters”: “It seems to me that we think of things only in unconscious relation to ourselves. I am not surprised that the negroes paint the devil of dazzling whiteness, and the gods black like charcoal [...] that at last all idolaters imagined the gods with a human face and gave them their impulses. It was well said that if the triangles had created a god, they would have made it three sides”⁹. It is worth to look at your own culture through the eyes of others and it becomes noticeable then that people worship themselves hidden under the mask of myths or symbols.

2.1. *Homo sacer*?

The main question, which is worth to put who is “different”, who is the “other”, “foreign” in the modern world? It seems that it has become commonplace “to assign responsibility for all the country's troubles and problems to immigrants – aliens, new arrivals, and especially newly arrived strangers – is nowadays a universal planetary covenant. To quote Heather Grabbe, Director of the Center for Research on the European Reform, «Germans accuse Poles, Poles of Ukrainians, Kyrgyz and Uzbeks Ukrainians», while countries like Romania, Bulgaria, Hungary and Slovakia do not have enough to afford a magnet for

⁵ <http://uchodzcy.info/infos/mity-i-fakty/> [25.10.2017].

⁶ <http://krytykapolityczna.pl/kraj/czy-imigranci-sa-nam-kulturowo-obcy/> [18.10.2017].

⁷ *Ibidem*.

⁸ L. Kołakowski, *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Kraków 2006, s. 128.

⁹ Monteskiusz, *Listy Perskie*, tłum. T. Boy-Żeleński, Warszawa 1979, p. 59.

the hungry and hungry neighbors, they are guided by anxiety and people's anger towards ever-present and ready guilty: Gypsies, local but wandering, deprived of a permanent address, and therefore wherever they are – chronically newcomers and strangers¹⁰. Giorgio Agamben, is probably best known for his book published in 1998: *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. The author has developed the concept of *homo sacer* which has become a permanent element of contemporary philosophical discourse. *Homo sacer* is a man who can be killed with impunity. According to Agamben, this category has now been applied to so-called “unnecessary” and even unwelcome people such as: refugees, stateless people, or more generally – all those who have been stripped of any rights except the enigmatic “right to life”, laws that as history teaches, nothing really guarantees. A Muslim as an extreme representative of double exclusion because he is deprived of rights by both the camp supervisors and his prisoners, he is particularly interested in the incarnation of modern *homo sacer* – a man who cannot be sacrificed and who can be killed. The same applies to the phenomenon of VP – Versuche Personen – here Agamben cites examples of Nazi practices of releasing death – testing dangerous substances on prisoners of the camp. The grim testimonies of these experimental rabbits juxtaposed with the practice of voluntary participation of prisoners in dangerous experiments in some states of the United States in exchange for a relaxation of the sentence. Some examples of exclusion and *homo sacer* dealing with ordinary individuals are countless in Agamben's book¹¹. Contemporary *homo sacer* is an unwanted alien, a stranger who for reasons that are important to him has left his homeland and has to find a new place for himself. The time of the Berlin Wall and fortresses has passed, we cannot separate ourselves from the world, today Kant's words from over 200 years are more and more important today, that on a spherical planet we cannot get away from each other, let alone a “safe distance”, they cannot be more to extend the distance we are trying to divide, the closer we are to trample on our heels¹². However, these quoted narratives do not serve to auction the sins that humanity has committed against itself, testify to the thinness of the boundaries between what is ethical and unethical.

3. “THE OTHER” IN THE PHILOSOPHY OF DIALOGUE¹³

The philosophy of dialogue seems to be very helpful in discussing the encounter with someone else, also culturally, because it is a special kind of dialogue. In the philosophy of dialogue, the meeting is an unpredictable event and the dialogue is only the authentic existence of a human being. The meeting is an extraordinary and direct dialogical relationship, it is approaching and opening to another human being. The world of dialogue is important primarily because it is not a similarity but a difference.

According to Levinas, the main cause of the twentieth century misery is the eradication of the ethical dimension in relations with another human being. It seems that the concept of the subject of Levinas is crucial for the philosophy of dialogue. Levinas speaks of the otherness as an absolute value, the Other should be listened to, accepted. Thanks to the

¹⁰ Z. Bauman, *O tarapatach tożsamości w ciasnym świecie*, ER(R)GO. Teoria – Literatura – Kultura 2003, No. 1 (6), 9–25.

¹¹ G. Agamben, *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie*, Warszawa 2008.

¹² I. Kant, *Uzasadnienie metafizyki moralności*, tłum. M. Wartenber, Kęty 2001, p. 38.

¹³ Excerpts published in the textbook for high school and university students: *Edukacja międzykulturowa. Idee, koncepcje, inspiracje, międzykulturowa*, Jarosław 2018, pp. 39–46.

Other Self, he withdraws from selfish freedom¹⁴. Meeting with the “Other” is mainly an experience not of an ontological but above all ethical nature. I can make contact with the other, get to know him. “The way of the Other's presence, beyond the idea of the Other in me, is in effect called face”¹⁵. The person's deepest essence is expressed by the person's face. You can experience the presence of another person, but do not see the face. It is only the Face of the Other that testifies the truth”¹⁶. The symbol of otherness is the face of a man and the immediate closeness of meeting face to face. However, this is not a physical face. “When you see the nose, the eyes, the forehead, the beard of the other, and when you can describe them, it means that we turn to him as an object. The best way to get to know the other is when we do not even notice the color of his eyes! When we observe the color of his eyes, we are not in a social relationship with the other”¹⁷. Face experience is a speech experience, where we are talking to each other face to face. “Face is the meaning”¹⁸.

The symbol of otherness is the face of a man and the immediate closeness of meeting face to face. However, this is not a physical face. “When you see the nose, the eyes, the forehead, the beard of the other, and when you can describe them, it means that we turn to him as an object. The best way to get to know the other is when we do not even notice the color of his eyes! When we observe the color of his eyes, we are not in a social relationship with the other”. Face experience is a speech experience, where we are talking to each other face to face. “Face is the meaning”. Levinas emphasizes that politics and institutions should always be controlled based on an ethical level. “In the Face there is an appeal to give and serve, an obligation not to leave the other, even in the face of inevitability. This is probably the root of the community”¹⁹. Responsibility for the Other does not come from legal norms, but from ethical norms, empathy and care with the otherness “at the very top of the hierarchy of values possible to be achieved by man”. According to Levinas, “only the foreign source can teach us”. Only man can be absolutely strangers to me – immune to typology, classification, characterization, classifications²⁰. The Other in the concept of Levinas is not only the second of the same cultural circle, it is also, and maybe even above all Other, different from us culturally. “Absolutely Other, it's a different person. It is not part of this series that the Other is an alien - it does not fit in my place”²¹. We need others and their view of the world to rebuild our thinking to change fear and hatred for good and cooperation. An access to the Face is immediately ethical, the face is what forbids us to kill²² but also to neglect and destroy.

Similar inspirations can be found in Józef Tischner. In his opinion, it would be impossible for us to be in a world without the Other, without a word that guides me and shows me things. The world that surrounds me is a great gift of speech, assuming the presence of

¹⁴ M. Żardecka-Nowak, *Relacja między etyką a polityką w kontekście filozofii Emmanuela Lévinasa*, „Filozofia dialogu”, 2003, Vol. 1.

¹⁵ E. Levinas, *Etyka i Nieskończony: rozmowy z Philippem Nemo*, transl. B. Opolska-Kokoszka, Kraków 1991, p.181.

¹⁶ S. Quinzio, *Hebrajskie korzenie nowożytności*, tłum. M. Bielawski, Kraków 2005, p. 18.

¹⁷ E. Levinas, *Etyka i Nieskończony...*, p. 41.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ E. Levinas, *Całość i nieskończoność: esej o zewnętrznosci*, transl. M. Kowalska, Warszawa 1998, p. 128.

²¹ *Ibidem*.

²² J.A. Kłoczowski, *Filozofia dialogu*, Poznań 2005, p. 13.

the Other²³. The key role in the “other experience” is analogy. The Other is similar to me, it is another I [...]”²⁴. According to Tischner, “the Other – I can be it myself – smiles, cries, expresses wishes, desires, regrets and expectations, sorrows, joys and longings”²⁵. The fragment on solidarity is extremely important for reflections on the relationship with another human being. Tischner talks about relationship that creates true solidarity, one that not only confirms the existing community, but above all creates a new one. It is the solidarity of the Merciful Samaritan who turns to the alien “enemy” when the alien “enemy” calls for help. Imagine a Palestinian who today in Israel raises a wounded Jew from the sidewalk, puts him in his own car and takes him to the hospital. The parable of the Good Samaritan is actually a merciless exposition of the truth that a man can be abandoned by “his” and then the only salvation is “stranger” who will respond to his cry. It seems that this symbolic story should particularly accompany us in the discussion on multiculturalism.

4. CONCLUSION

Several daring thinkers are in favor of a world with open borders, arguing that it would significantly increase global GDP and the average global level of happiness²⁶. Regardless of answers and solutions, we should all feel responsible for the other, especially open our eyes wide to see another who lives next to us and seems to us similar to us and others, which perhaps at first glance do not seem to be close to us. It seems that the Kantian imperative should be particularly close to us today as a criterion for making ethical decisions.

REFERENCES

1. Agamben G., *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie*, Warszawa 2008.
2. Bauman Z., *O tarapatach tożsamości w ciasnym świecie*, ER(R)GO. Teoria–Literatura–Kultura 2003, nr 1 (6).
3. Kant I., *Uzasadnienie metafizyki moralności*, tłum. M. Wartenber, Kęty 2001.
4. Kłoczowski J.A., *Filozofia dialogu*, Poznań 2005.
5. Kołakowski L., *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Kraków 2006.
6. Krawczyńska D., *Tożsamość według Lévinasa*, „Twórczość” 1997, nr 7.
7. Levinas E., *Etyka i Nieskończony: rozmowy z Philippem Nemo*, tłum. B. Opolska-Kokoszka, Kraków 1991.
8. Levinas E., *Całość i nieskończoność: esej o zewnętrznosci*, tłum. M. Kowalska, Warszawa 1998.
9. Monteskiusz, *Listy Perskie*, tłum. T. Boy-Żeleński, Warszawa 1979.
10. Quinzio S., *Hebrajskie korzenie nowożytności*, tłum. M. Bielawski, Kraków 2005.
11. Tischner J., *Myślenie według wartości*, Kraków 2002.
12. Tischner J., *Inny. Esej o spotkaniu*, Kraków 2017.
13. Żardecka-Nowak M., *Relacja między etyką a polityką w kontekście filozofii Emmanuela Lévinasa*, „Filozofia Dialogu” 2003, t. 1.

²³ J. Tischner, *Myślenie według wartości*, Kraków 2002, p. 218.

²⁴ J. Tischner, *Inny. Esej o spotkaniu*, Kraków 2017, p. 18.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ <http://openborders.info> [30.09.2017].

Netografia

1. http://filozofuj.eu/wp-content/uploads/2015/09/Fi_1d_2015_09_10_v3.pdf [5.10.2017].
2. <http://www.isp.org.pl/aktualnosci,1,1612.html> [18.10.2017].
3. <http://uchodzczy.info/infos/mity-i-fakty/> [25.10.2017].
4. <http://krytykapolityczna.pl/kraj/czy-imigranci-sa-nam-kulturowo-obcy/> [18.10.2017]
5. <http://openborders.info> [30.09.2017].

HOMO SACER – ETYCZNE PROBLEMY Z WIELOKULTUROWOŚCIĄ

Wśród współczesnych zjawisk kulturowo-cywilizacyjnych przykuwających szczególną uwagę opinii społecznej znajdują się międzynarodowe migracje ludności. Masowe migracje przyniosły ze sobą realne ale i potencjalne przemiany zarówno w krajach wysyłających, jak i przyjmujących. Zjawisko to jest wielopłaszczyznowe i stało się przedmiotem badań przedstawicieli wielu dyscyplin. Jednym ze współczesnych zagadnień, które dotyka płaszczyzny etycznej, jest zjawisko wielokulturowości, kwestia „innego” w naszej kulturze często definiowanego jako „obcego”. Myślenie binarne pozostawiło szczególny ślad w refleksji nad „innością”, debata od wielu lat przebiega według dychotomicznego podziału: ja – obcy, ja – inny. Dychotomia ta ma szczególnie istotne konsekwencje na płaszczyźnie rozważań etycznych. Celem artykułu jest krótka analiza problematyki wielokulturowości i migracji w ujęciu etycznym. Na potrzebę analizy tych zagadnień chciałabym odnieść się do filozofii dialogu, do tekstów Levinasa i Tischnera u których wprost odnajdujemy analizę etyczną tegoż zagadnienia. Przewodnią myślą tego tekstu są słowa Józefa Tischnera „Nie byłoby mojego bycia w świecie bez Drugiego, bez słowa, które do mnie kieruje i którym pokazuje mi rzeczy. Świat, który mnie otacza, jest wielkim darem mowy, zakładającym obecność Drugiego”²⁷ oraz Levinasa „Skoro inny patrzy na mnie, to jestem za niego odpowiedzialny, nawet jeśli w jego oczach nie podjąłem żadnych zobowiązań”.

Słowa kluczowe: *homo sacer*, współczesna kultura, obcy, inny, etyka.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.11

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

²⁷ J. Tischner, *Myślenie według wartości*, Kraków 2002, s. 35.

Anna SZELIGA-DUCHNOWSKA¹
Bolesław GORANCZEWSKI²

PRZYWÓDZTWO SYTUACYJNE A ZACHOWANIA OBYWATELSKIE W ORGANIZACJI

Celem artykułu jest przedstawienie korelacji pomiędzy przywództwem sytuacyjnym a zachowaniami obywatelskimi w organizacji. Artykuł ma charakter przeglądu. Pierwszy rozdział stanowi wprowadzenie do niniejszego opracowania. Drugi rozdział wprowadza czytelnika w istotę przywództwa w świetle literatury przedmiotu. Trzeci rozdział wyjaśnia zagadnienie i wagę zachowań obywatelskich w organizacji. Rozdział czwarty ukazuje korzystne powiązania pomiędzy przywództwem sytuacyjnym a zachowaniami obywatelskimi. W artykule zastosowano analizę literatury przedmiotu oraz inspiracje własne autorów oparte na bazie doświadczeń praktycznych zdobytych w organizacjach różnego typu. Autorzy wnioskują: primo – przywództwo sytuacyjne może mieć pozytywny wpływ na kształtowanie zachowań obywatelskich w organizacji, secundo – przejawianie zachowań obywatelskich przez kadre menedżerską z uwzględnieniem poziomu rozwoju podwładnych stanowi (dla tych drugich) pozytywny wzorzec zachowań do naśladowania. Artykuł nie wyczerpuje zagadnienia współzależności przywództwa sytuacyjnego z zachowaniami obywatelskimi. Autorzy rekomendują podjęcie badań w organizacjach różnego typu, w których menedżerowie: 1. dopasowują style przywództwa do poziomu rozwoju pracownika, 2. poświęcają swój czas (ponad normatywny czas pracy) na pomoc podwładnym (doradztwo i wsparcie), a także w organizacjach, w których powyżej wskazane aktywności nie są podejmowane przez menedżerów. Ostatnim etapem powinno być ukazanie wpływu wyżej wskazanych podejść menedżerów na zachowania obywatelskie w różnorodnych organizacjach. Powyższa implikacja może stanowić zachętę do dalszych badań i analiz.

Słowa kluczowe: *organizational citizenship behavior* – OCB, menedżer, przywódca, podwładny, zaangażowanie.

1. WPROWADZENIE

Uzyskanie i utrzymanie zaangażowania podwładnych w wykonywaną pracę to nie lada wyzwanie. Menedżerowie wykorzystują różne czynniki motywujące pracowników do pracy (motywowanie zewnętrzne) z większą lub mniejszą skutecznością. Pozyskanie pracownika umotywowanego wewnętrznie, a następnie utrzymanie go – to niewątpliwie

¹ Dr Anna Szeliga-Duchnowska, Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu, ul. Fabryczna 29-31, 53-609 Wrocław, autor korespondencyjny; e-mail: anna.szeliga-duchnowska@wsb.wroclaw.pl
Anna Szeliga-Duchnowska, PhD, WSB University in Wrocław, ul. Fabryczna 29-31, 53-609 Wrocław, corresponding autor; e-mail: anna.szeliga-duchnowska@wsb.wroclaw.pl

² Dr Bolesław Goranczewski, Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu, ul. Fabryczna 29-31, 53-609 Wrocław; e-mail: boleslaw.goranczewski@wsb.wroclaw.pl
Bolesław Goranczewski, PhD, WSB University in Wrocław, ul. Fabryczna 29-31, 53-609 Wrocław; e-mail: boleslaw.goranczewski@wsb.wroclaw.pl

sukces dla organizacji³. Stąd też rola menedżerów w wyzwaniu zaangażowania wśród podwładnych jest nieoceniona.

Duże znaczenie dla utrzymania zaangażowania pracowników, którzy niejednokrotnie przeszli przez skomplikowany proces rekrutacji (i selekcji) do organizacji, odgrywa proces adaptacji, często lekceważony przez menedżerów. Wygodniejsze i mniej kosztowne wydaje się bowiem „rzucenie pracowników na głęboką wodę”, tzw. adaptacja spontaniczna, aniżeli stosowanie adaptacji kierowanej (zaplanowanej).

Menedżerowie oczekują identyfikacji pracownika z organizacją, gdyż z identyfikacją wiąże się wysoki poziom zaangażowania, jednakże nie zawsze wysoki poziom zaangażowania wiąże się z identyfikacją z organizacją. Przykładowo w procesie wprowadzenia pracownika do organizacji poziom zaangażowania jest zazwyczaj wysoki. Pracownik jest pełen zapału, nadziei, pragnie wykazać się w nowej pracy, co nie oznacza, że identyfikuje się z organizacją. To w okresie próbnym (okres adaptacji) następuje zdobywanie informacji przez pracownika, uczenie się, poznanie norm, wartości, zasad organizacji (kultura organizacyjna) i akceptacja (bądź nie) zastanej rzeczywistości organizacyjnej. Dopiero dalsza praca może powodować identyfikację pracownika z organizacją (co wiąże się z wysokim zaangażowaniem). Jak się jednak okazuje poziom zaangażowania pracownika jest zmienny i zależy od wielu czynników (wewnętrznych i zewnętrznych), a rolą menedżera jest diagnozowanie tego poziomu i oddziaływanie na pracownika w taki sposób, by przyczyniał się do osiągnięcia założonych celów organizacji.

Praca ma charakter przeglądowy i traktuje o afiliacji przywództwa sytuacyjnego z zachowaniami obywatelskimi w organizacji. Ideą modelu przywództwa sytuacyjnego jest stosowanie określonego stylu przywództwa w zależności od poziomu rozwoju danego pracownika. Zdaniem autorów odpowiedni styl przywództwa – dostosowany do poziomu rozwoju pracownika może mieć pozytywny wpływ na kształtowanie jego zachowań obywatelskich, które są podejmowane dobrowolnie i jednocześnie sprzyjają skutecznemu i efektywnemu funkcjonowaniu organizacji. Ponadto menedżer przywódca może sprzyjać zachowaniom obywatelskim przejawiając je wobec podwładnych (na przykład w czasie ponadnormatywnym) mając na względzie poziom rozwoju swoich pracowników.

2. ISTOTA PRZYWÓDZTWA W ŚWIETLE LITERATURY PRZEDMIOTU

Zdaniem A.J. DuBrin „porozumiewanie jest istotną częścią przywództwa (...), a przywództwo to m.in. oddziaływanie na ludzi, aby w swych działaniach wykraczali poza polecenia i nakazy. Lider może wpłynąć na pracowników, aby chcieli pracować więcej niż 40 godzin w tygodniu i mieli swój wkład w sukces działu”⁴. Natomiast „przywódca to osoba, która potrafi oddziaływać na zachowania innych bez potrzeby uciekania się do użycia siły, osoba akceptowana przez innych w roli przywódcy”⁵.

Pierwsze klasyfikacje stylów kierowania/przywódtwa w literaturze przedmiotu wiążą się z badaniami prowadzonymi przez K. Lewina, R. Lipitta i R. K. White’a. Wyróżnili oni trzy style: autokratyczny, demokratyczny i nieingerujący. Podstawową ich różnicą jest szukanie lub pomijanie przez menedżera/przywódcę udziału swoich podwładnych w procesie

³ Zob. D.H. Pink, *Drive. Kompletnie nowe spojrzenie na motywację*, Warszawa 2011.

⁴ A.J. DuBrin, *Przywódtwo*, Poznań 2000, s. 4.

⁵ R.W. Griffin, *Podstawy zarządzania organizacjami*, Warszawa 1999, s. 491–492.

podejmowania decyzji. W późniejszym okresie powstało jeszcze wiele klasyfikacji stylów przywództwa, które również związane są z pewnym poziomem partycypacji pracowników w procesie decyzyjnym, bądź jej brakiem na przykład⁶:

- a) R. Likert i R. Bales wyodrębnili dwa style kierowania: konsultacyjny (niewielki stopień aktywizacji pracowników w procesie podejmowania decyzji) i partycypacyjny (zespół pracowników sam ustala cele i sam podejmuje decyzje, kierownik najczęściej tylko je akceptuje),
- b) R. Blake i J. Mouton klasyfikują style przywódcze w sposób następujący: styl zadaniowy (przywódca ukierunkowany wyłącznie na zadania), styl osobowy (przywódca ukierunkowany wyłącznie na ludzi), styl unikowy (brak zainteresowania zadaniami i ludźmi), styl zachowawczy (średnie zainteresowanie zadaniami i ludźmi), styl optymalny (duże zainteresowanie zadaniami i ludźmi),
- c) W.J. Reddin wyróżnił cztery podstawowe style: przyjazny (towarzyski), kompleksowy (zintegrowany), wyizolowany (separujący się), gorliwy (poświęcający się).

Następnie F. Fiedler wprowadził tzw. zależnościowy model przywództwa. Jego teoria była pierwszą, która nie skupiała się na osobie przywódcy, ale na czynnikach sytuacyjnych, które wpływają na model przywództwa. Według Fiedlera wybór stylu przywództwa zależy od takich czynników jak: stosunki kierownika z grupą (sympatia, szacunek itp.), struktura zadania (jego jasność, możliwość osiągnięcia celu) oraz pozycja kierownika w strukturze władzy.

P. Hersey i K. Blanchard⁷ wnieśli znaczący wkład w rozwój teorii przywództwa tworząc model przywództwa sytuacyjnego, według którego menedżerowie dostarczają swoim podwładnym wsparcia i wskazówek w zależności od poziomu rozwoju danego pracownika. Na poziom rozwoju pracownika głównie wpływają kompetencje (wiedza, umiejętności, doświadczenie, predyspozycje itd.) czyli fachowość oraz zaangażowanie pracownika (pewność siebie, motywacja, satysfakcja). Zadaniem tego modelu jest stworzenie odpowiednich warunków podwładnym do wykorzystania ich wiedzy, umiejętności i postaw w celu realizacji wizji i misji organizacji, a także podnoszenia ich własnej motywacji i samorozwoju.

Model przywództwa sytuacyjnego jest kompatybilny z teorią Y McGregora, zgodnie z którą wysiłek fizyczny i umysłowy leży w naturze ludzkiej. Brak wysiłku fizycznego i umysłowego lub sporadyczne występowanie któregośkolwiek z nich może mieć poważne konsekwencje dla dobrego samopoczucia człowieka. Frustracja, niezadowolenie, brak motywacji to czynniki przeciwnie skuteczne zachowaniom obywatelskim w organizacji. Zgodnie z teorią Y menedżer powinien tworzyć sprzyjające warunki do rozwoju pracowników, kierować nimi w sposób demokratyczny, z poszanowaniem różnorodności opinii. W tych organizacjach, gdzie pracownik traktowany jest z szacunkiem, gdzie jest doceniany, tam też postawy/zachowania obywatelskie są stałym elementem kultury organizacyjnej, a jak twierdzi M. Kostera „bez kultury nie ma człowieka”⁸.

⁶ Por. P. Żukowski, *Podstawy organizacji pracy i kierowania. Kompleksowe ujęcie*, Szczecin 1998; P. Żukowski, A. Muszyński, H. Łazowska, *Techniki zarządzania i style kierowani*, Koszalin 1998; A. Szeliga-Kowalczyk, *Kierowanie vs dowodzenie a przywództwo w policji*, *Kwartalnik Kadry Kierowniczej Policji „Policja”*, Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie, Vol. 16, 2/2015, s. 2–7.

⁷ Zob. K. Blanchard, *Przywództwo wyższego stopnia*, Warszawa 2012, s. 75–88.

⁸ M. Kostera, *Antropologia organizacji. Metodologia badań terenowych*, Warszawa 2013, s. 34.

Postępowanie zgodnie z teorią Y wymaga od menedżera dużego zaangażowania, kompetencji interpersonalnych, psychologicznych, dlatego też łatwiej stosować menedżerom teorię X, zgodnie z którą człowiek jest z natury leniwy i wymaga nieustannego nadzoru. Wygodniejsze jest bowiem stosowanie kar, wytykanie błędów, kontrolowanie, aniżeli dobór odpowiedniego wachlarza motywatorów.

Oprócz powyżej opisanego założenia wynikającego z teorii Y (kompatybilnego z modelem przywództwa sytuacyjnego), iż ludzie chcą i mogą się rozwijać, kolejne postulaty dotyczą:

- a) konieczności komunikowania się z podwładnymi i angażowanie ich w realizację wspólnych celów przynoszących duże korzyści dla wszystkich stron,
- b) zarządzania opartego na partnerstwie/ wspólnie z pracownikami.

Zgodnie z modelem przywództwa sytuacyjnego idealny styl przywództwa nie istnieje i nie można koncentrować się na jednym, preferowanym przez menedżera stylu. Klucz do sukcesu tkwi w wyborze przez menedżera odpowiedniego stylu w zależności: po pierwsze – od podwładnych, gdyż różne taktyki stosuje się wobec różnych pracowników/poziomu ich rozwoju oraz po drugie – w zależności od sytuacji, w jakiej się znajdują, gdyż różne taktyki postępowania stosuje się wobec tych samych podwładnych w zależności od celu i zadania do realizacji⁹.

Model przywództwa sytuacyjnego wymaga zatem od menedżera takich umiejętności jak:

- a) umiejętność zdiagnozowania poziomu rozwoju podwładnego,
- b) umiejętność swobodnego stosowania różnych stylów przywództwa (musi je znać i być zorientowanym na różnorodność stylów, konsekwentne trwanie przy jednym stylu/uważanym za najlepszy jest przeciwnie skuteczne),
- c) umiejętność planowania z podwładnym celów indywidualnych i organizacyjnych, asysta/wsparcie podwładnego oraz ocena jego osiągnięć.

Jak zostało wyżej wskazane, na poziom rozwoju pracownika, według modelu przywództwa sytuacyjnego, mają wpływ kompetencje czyli fach pracownika oraz jego zaangażowanie. Można wyróżnić cztery istotne poziomy rozwoju pracownika zależne od poziomu fachowości i zaangażowania, jakie przejawia¹⁰:

1. Pierwszy poziom rozwoju pracownika – charakteryzuje się niskim poziomem kompetencji i wysokim poziomem zaangażowania.
2. Drugi poziom – charakteryzuje się wzrostem poziomu kompetencji i spadkiem poziomu zaangażowania.
3. Trzeci poziom – charakteryzuje się wysokim poziomem kompetencji i zmiennym poziomem zaangażowania.
4. Czwarty poziom – charakteryzuje się wysokim poziomem kompetencji i wysokim poziomem zaangażowania.

Prócz umiejętności diagnozowania poziomu rozwoju pracowników, elastycznego stosowania odpowiedniego stylu przywództwa i „podejścia partnerskiego” do podwładnych, istotnymi składowymi przywództwa sytuacyjnego są:

- a) określenie kluczowych dziedzin odpowiedzialności każdego pracownika,
- b) wyznaczenie celów do osiągnięcia,

⁹ Zob. K. Blanchard, *Przywództwo...*, s. 75–88.

¹⁰ Zob. *ibidem*, s. 75–88.

- c) przeanalizowanie dotychczas stosowanego stylu przywództwa wobec konkretnego pracownika,
- d) dopasowanie w zależności od potrzeb pracownika/poziomu rozwoju przyszłego stylu przywództwa,
- e) bieżąca ewaluacja postępów.

Współcześni menedżerowie stoją przed wieloma wyzwaniami. Wynikają one z dużej dynamiki zmian powodowanej między innymi coraz większą różnorodnością kulturą reprezentowaną w organizacji¹¹. Wychodzenie przez menedżerów naprzeciw swoim podwładnym bez wątpienia sprzyja dobrym relacjom interpersonalnym w organizacji, buduje pozytywny klimat wśród zespołów pracowników, sprzyja pozytywnym postawom, w tym zachowaniom obywatelskim¹².

3. POJĘCIE I WAGA ZACHOWAŃ OBYWATELSKICH W ORGANIZACJI

Twórca określenia „zachowania obywatelskie” – D. Organ i jego współpracownicy wyjaśniają pojęcie zachowań obywatelskich w następujący sposób: „indywidualne zachowania podejmowane dobrowolnie, nie będące w sposób bezpośredni lub wyraźny ujmowane w formalnym systemie nagradzania pracowników, a które łącznie sprzyjają skutecznemu i efektywnemu funkcjonowaniu organizacji”¹³. W powyższej definicji należy zwrócić uwagę na przymiotnik „dobrowolne”, czyli nie narzucone odgórnie w postaci np. zakresu obowiązków, nie ujęte w opisach stanowisk pracy czy też nie przekazywane w formie poleceń służbowych.

J. Miroński i I. Czaplińska¹⁴ definiują organizacyjne zachowania obywatelskie jako „zachowania nieobowiązkowe, bazujące na niezależnej, indywidualnej inicjatywie i przyczyniające się do najlepszego interesu organizacji” oraz jako „rozważne zachowania, które nie są częścią wymaganej pracy, niemniej jednak wspierają efektywne funkcjonowanie organizacji”.

P.M. Podsakoff¹⁵ podaje siedem rodzajów/kategorii zachowań obywatelskich, które ujęto w tabeli 1.

¹¹ B. Goranczewski, P. Żukowski, *Professional Qualifications of a Contemporary Manager for Organization Management* [w:] *Selected Problems of Organizations Management*, red. A. Barcik, H. Howaniec, W. Waszkielewicz, Bielsko-Biała 2013, s. 21–40.

¹² E. Chwalibóg, *Rola menedżera w kształtowaniu zachowań obywatelskich w organizacji* [w:] *Osobowościowe i kompetencyjne uwarunkowania sukcesu*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, red. A. Barabasz, E. Głuszek, Wrocław 273/2012, s. 24.

¹³ D.W. Organ, P.M. Podsakoff, S.B. MacKenzie, *Organizational Citizenship Behavior: Its Nature, Antecedents, and Consequences*, Sage Publication, Thousand Oaks 2006, s. 3.

¹⁴ J. Miroński, I. Czaplińska, *Organizacyjne zachowania obywatelskie – istota, znaczenie i uwarunkowania* [w:] *Behawioralne determinanty rozwoju przedsiębiorczości w Polsce. Behawioralny wymiar przedsiębiorczości*, red. P. Kulawczuk, A. Poszewiecki, Gdańsk 2010, s. 333–334.

¹⁵ Zob. P.M. Podsakoff, S.B. MacKenzie, J.B. Paine, D.G. Bachrach, *Organizational citizenship behaviors: a critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research*, „Journal of Management”, Vol. 26, 3/2000, s. 513–563.

Tabela 1. Rodzaje/kategorie zachowań obywatelskich

Lp.	Rodzaj/kategoria zachowań obywatelskich	Składowe kategorii	Opis składowych
1	Zachowania pomocne (helping behavior)	Altruizm	dobrowolna pomoc okazywana współpracownikowi/interesariuszowi w radzeniu sobie z danym problemem zawodowym
		Pojednywanie	działania i zachowania ¹⁶ , które pomagają zapobiegać sporom między współpracownikami/interesariuszami i łagodzić je
		Kibicowanie	działania i zachowania/przejawy werbalne i niewerbalne, które mają na celu wzmacnianie osiągnięć, sukcesów współpracowników
		Uprzejmość	działania i zachowania zapobiegające potencjalnym problemom
		Pomoc wzajemna	okazywanie pomocy współpracownikom/interesariuszom w sytuacjach zawsze wtedy, kiedy jest im ona potrzebna ¹⁷
		OCB-I	działania i zachowania przynoszące korzyści nie tylko interesariuszom lecz pośrednio również całej organizacji, np. dobrowolna pomoc przy wprowadzeniu nowego pracownika do pracy, pomoc/doradztwo klientom itp.
		Pomoc współpracownikom	każde działanie i zachowanie polegające na wsparciu współpracownika przy realizacji obowiązków zawodowych
		Pomoc i współpraca z innymi	działania i zachowania mające na celu pomoc interesariuszom wewnętrznym i zewnętrznym organizacji
		Facylitacja interpersonalna	działania i zachowania zorientowane na interesariusza, dzięki którym organizacji łatwiej jest osiągnąć założone cele. W ich zakres wchodzi altruizm ale także różnego rodzaju zachowania dotyczące pomocy w realizacji zadań i obowiązków itp.

¹⁶ Działanie społeczne – proces podmiotowej aktywności zmierzający do osiągnięcia zamierzonego celu. Max Weber wyróżnił cztery typy działań społecznych: tradycyjne (wynikające z tradycji i przyzwyczajenia), afektualne (emocjonalne), wartościowo-racjonalne (zorientowane na realizację pewnych wartości, ideałów), instrumentalno-racjonalne (nastawione na realizację konkretnego celu). Zachowanie – jest narzędziem umożliwiającym zaspokajanie potrzeb. Zachowanie stanowiące funkcję postaw i sytuacji jest zawsze zależne od sytuacji. Zachowanie jest też zdeterminowane przez postawy jednostek oraz postrzeganą i w określony sposób ocenianą sytuację.

¹⁷ Zob. B. Goranczewski, A. Szeliga-Kowalczyk, *Lokalny indeks jakości współpracy jako miernik jakości życia oraz wyznacznik współdziałania w środowisku lokalnym* [w:] *Federacja podmiotów III sektora działalności społeczno-gospodarczej. Cele, zadania, obszary współpracy*, red. B. Goranczewski, A. Szeliga-Kowalczyk, Krapkowice 2015.

Tabela 1. (cd.)

Lp.	Rodzaj/kategoria zachowań obywatelskich	Składowe kategorii	Opis składowych
2	Zachowania sportowe (<i>sportsmanshi</i>)	Sportowe zachowanie	to przede wszystkim postawa tolerancji wobec niedogodności, które w organizacji są nieuchronne
		Pomoc i współpraca z innymi	to przejawianie uprzejmości oraz powstrzymywania się od narzekania wobec interesariuszy
3	Lojalność organizacyjna (<i>organizational loyalty</i>)	Lojalne dbanie o wizerunek	dbanie o wizerunek organizacji w środowisku zewnętrznym
		Lojalność organizacyjna	wynika z identyfikowania się z organizacją, przejawia się zachowaniami reprezentacyjnymi, w szczególności: ochrona organizacji przed różnym zagrożeniem, troska o jej reputację itp.
		Rozprzestrzeniająca się dobra wola	ukazywanie organizacji w dobrym świetle, jako organizacji pro jakościowej, zorientowanej na klienta itp.
		Poparcie, wspieranie i obrona celów organizacji	zainteresowanie celami każdej jednostki w organizacji, pracowanie dla organizacji w czasach dla niej niekorzystnych (np. w okresie kryzysu) i kształtowanie na zewnątrz pozytywnego wizerunku organizacji
4	Organizacyjna zgodność (<i>organizational compliance</i>)	Zgeneralizowana uległość	pracując w jednym zespole/dziale/procesie, jednostki współpracują ze sobą i dzięki temu wspierają się wzajemnie, przejawia się również w sumiennosci, punktualności czy niemarnowaniu czasu w pracy
		Posłuszeństwo organizacyjne	akceptacja sformalizowanych norm, zbioru reguł i zasad obowiązujących w organizacji
		OCB-O	zachowania ogólnie przynoszące korzyść organizacji, np. informowanie o potencjalnych problemach z wyprzedzeniem, stosowanie się do nieformalnych zasad stworzonych w celu utrzymania porządku, informowanie odpowiednio wcześniej o nieobecności w pracy itp.
		Podążanie za organizacyjnymi regułami i procedurami	przestrzeganie nakazów i regulacji obowiązujących w organizacji, sumiennosc w znaczeniu wykonywania zadań terminowo itp.
		Poświęcenie/oddanie pracy	przejawia się samodyscypliną, podporządkowaniem zasadom organizacyjnym itp.
5	Indywidualna inicjatywa (<i>individual initiative</i>)	Sumiennosc	dotyczy takich zachowań jak: punktualność, obecność, wychodzenie poza minimalne oczekiwania, ale także utrzymywanie porządku, gospodarowanie zasobami organizacji i zabezpieczanie ich.
		Osobista pracowitość	wykonywanie zadań ponad i poza poczucie obowiązku ich wykonania

Tabela 1. (cd.)

Lp.	Rodzaj/kategoria zachowań obywatelskich	Składowe kategorii	Opis składowych
5	Indywidualna inicjatywa (<i>individual initiative</i>)	Indywidualna inicjatywa	zachęcanie innych członków organizacji do poprawiania zarówno indywidualnej, jak i grupowej realizacji zadań
		Konstruktywne sugestie	zachęcanie do kreatywnych i innowacyjnych inicjatyw czy zachowań w organizacji – drobne usprawnienia (np. bardziej efektywny obieg dokumentów), usprawnienia złożone (np. próba zmiany postaw klientów oraz poprawne ich rozpoznawanie przez osobę obsługującą)
		Podtrzymywanie entuzjazmu i wysiłku	dążenie do sukcesu, osiągnięć
		Zgłaszanie się na ochotnika do wykonywania zadań	przejmowanie inicjatywy, dodatkowych obowiązków i odpowiedzialności, sugerowanie organizacyjnych usprawnień itp.
		Poświęcenie się pracy	związane jest z samodyscypliną, głównie w zakresie przejmowania inicjatywy w rozwiązywaniu problemów w miejscu pracy oraz podejmowania trudnych zadań
6	Cnota obywatelska (<i>civic virtue</i>)	Cnota obywatelska	duże zaangażowanie w politykę organizacji, w bieżące problemy organizacji, uczestniczenie w spotkaniach, szybkie odpowiadanie na wiadomości itp.
		Partycypacja organizacyjna	uczestniczenie w procesach decyzyjnych organizacji, dzielenie się swoim zdaniem i nowymi pomysłami itp.
		Obrona organizacji	działania i zachowania mające na celu ochronę i zabezpieczenie środków materialnych i niematerialnych organizacji, np. przez regularne raportowanie zagrożeń, zgłaszanie podejrzeń czy niebezpiecznych zachowań, staranne zamykanie drzwi, zapobieganie potencjalnym urazom współpracowników
7	Rozwijanie siebie (<i>self-development</i>)	Rozwijanie się	poszerzanie wiedzy, umiejętności i kompetencji społecznych, by zwiększyć swój wkład w organizację

Źródło: opracowanie własne na podstawie E. Chwalibóg, *Wyzwalanie zachowań obywatelskich pracowników jako krok w dążeniu do doskonałości organizacji*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, red. G. Bełz, J. Kacała, Wrocław, nr 322/2013, s. 18–28.

Organizacja może sprzyjać zachowaniom obywatelskim, jak również może skutecznie przeciwdziałać wszelkim postawom prospołecznym. Leży to w bezpośrednim interesie każdej organizacji, ponieważ pozytywne postawy i zachowania obywatelskie wiążą się zarówno z retencją pracowników, ale i z satysfakcją klienta, jakością usług itp.¹⁸. Kultura

¹⁸ Zob. N. P. Podsakoff, Ph. M. Podsakoff, S.B. Mackenzie, T.D. Maynes, T.M. Spoelma, *Consequences of unit-level organizational citizenship behaviors: A review and recommendations for future research*, "Journal of Organizational Behavior", No. 35/2013, s. 87–119.

organizacyjna sprzyjająca lub niesprzyjająca zachowaniom obywatelskim w zdecydowanej mierze uzależniona jest od kadry menedżerskiej, która sama przejawia/ bądź też nie zachowania obywatelskie i daje przykład „z góry”. „Przejawianie przez menedżera zachowań obywatelskich zwiększa prawdopodobieństwo pojawienia się tych zachowań u pracowników”¹⁹. Można zatem stwierdzić, że zachowania obywatelskie podwładnych, mimo swego „dobrowolnego” charakteru, pośrednio kształtowane są przez kadrę menedżerską²⁰.

4. AFILIACJA PRZYWÓDZTWA SYTUACYJNEGO Z ZACHOWANIAM I OBYWATELSKIMI W ORGANIZACJI

Przywództwo sytuacyjne wymaga od menedżera w pierwszej kolejności zdiagnozowania poziomów rozwoju pracowników (zidentyfikowania potrzeb podwładnych). Zaspokojenie potrzeb podwładnych wiąże się z kolei ze wzrostem ich motywacji/zaangażowania do pracy i jest dodatnio skorelowane (pośredni, pozytywny wpływ) na zachowania obywatelskie w organizacji (podejmowane dobrowolnie). Jak twierdzi E. Chwalibóg „przywództwo i styl zarządzania są jednym z głównych determinant OCB”²¹.

4.1. Poziom I

Na pierwszym poziomie rozwoju pracownik często nie jest świadomy niedostatku swoich kompetencji, odczucie potrzeb w tym zakresie jest słabe. Poziom pierwszy charakteryzuje się również wysokim stopniem zaangażowania/zapału do pracy. Dopiero pierwsze niepowodzenia w pracy uzmysławiają pracownikowi jego mankamenty kompetencyjne.

Zdaniem K. Blancharda menedżer powinien stosować styl dyrektywny²² w odniesieniu do pracownika znajdującego się na pierwszym poziomie rozwoju, gdyż taki pracownik potrzebuje instrukcji, doradcy/mentora, który wskaże co i jak należy robić. Pierwszy poziom rozwoju jest charakterystyczny np. dla absolwentów szkół, którzy przejawiają duże zaangażowanie lecz nie posiadają doświadczenia, stąd proces wprowadzenia do pracy powinien uwzględniać mentora/opiekuna/instruktora, który poinstruuje, uporządkuje, zorganizuje, nauczy i będzie nadzorował pracę „nowego pracownika”.

Na pierwszym poziomie rozwoju przejawianie zachowań obywatelskich przez pracownika może być duże, gdyż poziom ten jest dodatnio sprzężony z wysokim stopniem zaangażowania pracownika. Zadaniem menedżera jest zatem zaspokojenie potrzeb podwładnego w zakresie braków kompetencyjnych (wiedza, umiejętności, kompetencje społeczne). Braki kompetencyjne z biegiem czasu uświadomione mogą spowodować spadek zaangażowania i niechęć do przejawiania zachowań obywatelskich. Menedżer powinien zatem

¹⁹ E. Chwalibóg, *Rola menedżera...*, s. 22.

²⁰ Wpływ kadry menedżerskiej na kształtowanie zachowań obywatelskich pracowników w organizacji podkreśla E. Chwalibóg; zob. m.in. *Wyzwalanie zachowań obywatelskich pracowników jako krok w dążeniu do doskonałości organizacji*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, red. G. Bełz, J. Kacała, Wrocław 2013, nr 322, s. 18-28; *Rola menedżera w kształtowaniu zachowań obywatelskich w organizacji [w:] Osobowościowe i kompetencyjne uwarunkowania sukcesu*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, red. A. Barabasz, E. Głuszek, Wrocław 2012, nr 273, s. 19-27.

²¹ E. Chwalibóg, *Rola menedżera...*, s. 23.

²² Zob. K. Blanchard, *Przywództwo...*

utrzymywać wysoki poziom zaangażowania podwładnego poprzez oddziaływanie na jego kompetencje w postaci instruowania/doradztwa.

Przyjęcie przez menedżera postawy doradcy, który podaje pracownikowi rozwiązania problemów, często po godzinach pracy, to przejawianie zachowań obywatelskich przede wszystkim tzw. zachowań pomocnych. Podwładny zauważa prospołeczną postawę menedżera, kulturę organizacyjną sprzyjającą zachowaniom obywatelskim, co stanowi zachętę do stosowania lub kontynuowania analogicznych zachowań.

4.2. Poziom II

Na drugim poziomie rozwoju często pracownik w pełni uświadamia sobie swoje braki kompetencyjne i chce się rozwijać, ma taką potrzebę. To zderzenie z rzeczywistością organizacji, jej kulturą, obowiązkami uświadamiają te braki. Na tym poziomie rozwoju może dochodzić do niechęci przejawiania zachowań obywatelskich – korelacja dodatnia z gwałtownym spadkiem zaangażowania, gdy niespełnione oczekiwania i trudności w pracy powodują zniechęcenie, frustrację i demotywyację pracownika.

Na tym poziomie rozwoju pracownika niezbędne jest stosowanie przez menedżera stylu asystującego²³, który według K. Blancharda powinien polegać na jednoczesnym instruowaniu (wpływ na fach) i wspieraniu podwładnego (wpływ na zaangażowanie) na takim samym wysokim poziomie. Menedżer powinien pełnić rolę trenera (konsultanta), proponować podwładnemu zarówno szkolenia wewnętrzne, jak i zewnętrzne (firmy szkoleniowe).

Przyjęcie przez menedżera postawy trenera/konsultanta, często ponad formalny zakres obowiązków, to przejawianie zachowań obywatelskich przede wszystkim takich jak: zachowania pomocne oraz indywidualna inicjatywa przejawiająca się sumiennością, osobistą pracowitością, poświęceniem i oddaniem. Indywidualna inicjatywa menedżera polegająca na konstruktywnych sugestiach wobec podwładnego oraz na podtrzymywaniu wysiłku i podsycaniu entuzjazmu bez wątplenia wpływa na wzrost zaangażowania, który na drugim poziomie rozwoju jest niski. Podwładny zauważa prospołeczną postawę menedżera, kulturę organizacyjną sprzyjającą zachowaniom obywatelskim i w konsekwencji jest zachęcony do stosowania, wzmocnienia lub kontynuowania zachowań obywatelskich.

4.3. Poziom III

Trzeci poziom rozwoju pracownika to wysoki poziom kompetencji i zmienny poziom zaangażowania. Pracownik posiada już doświadczenie w pracy, którą wykonuje. Pracownik na tym poziomie rozwoju jest świadomy swojego poziomu kompetencji, jest również świadomy swoich potrzeb, jednak jego pewność siebie może być czasami zachwiana.

Zdaniem K. Blancharda menedżer powinien stosować wobec podwładnego styl wspierający²⁴, który charakteryzuje się niskim poziomem zachowań dyrektywnych, natomiast wysokim poziomem zachowań wspierających. Najważniejszym elementem stylu wspierającego jest przede wszystkim słuchanie podwładnego i zachęcanie do samodzielnego rozwiązywania problemów. Menedżer powinien bazować tutaj na osiągnięciach, doświadczeniu, wiedzy i umiejętnościach wykształconych przez podwładnego i stosować wobec niego *coaching*.

Przyjęcie przez menedżera postawy *coacha*, to przejawianie przede wszystkim indywidualnej inicjatywy w postaci wskazywania kierunku, konstruktywnych sugestii wobec

²³ Zob. K. Blanchard, *Przywództwo...*

²⁴ Zob. *ibidem*.

podwładnego oraz podtrzymywania wysiłku i podsycaniu entuzjazmu, co ma pozytywny wpływ na zaangażowanie podwładnego i pozwala na ustabilizowanie poziomu zaangażowania, a w rezultacie sprzyja przejawianiu zachowań obywatelskich przez pracownika.

4.4. Poziom IV

Czwarty poziom rozwoju pracownika charakteryzuje się zarówno wysokim poziomem kompetencji jak i wysokim poziom zaangażowania. Pracownik wykonuje cele i zadania samodzielnie, osiąga sukcesy, jest pewny siebie, zmotywowany i doświadczony. Pracownik na tym poziomie rozwoju jest ekspertem/specjalistą, co powoduje, że do końca nie jest świadomy swojego poziomu kompetencji (często wrażenie nieomyślności, megalomania) oraz poziomu swoich potrzeb. Motywuje go samorealizacja, dążenie do doskonałości.

Menedżer powinien stosować wobec podwładnego styl delegujący²⁵, który charakteryzuje się niskim poziomem zachowań dyrektywnych i niskim poziomem zachowań wspierających. Najważniejszym elementem stylu delegującego jest umożliwienie podwładnemu partycypacji w procesie decyzyjnym, oferowanie mu specjalistycznych szkoleń, często wybiegających poza zakres obowiązków realizowanych na zajmowanym stanowisku, a także udziału w konferencjach, sympozjach. Na czwartym poziomie rozwoju to pracownik może pełnić rolę mentora w organizacji (kontakty z osobami na pierwszym poziomie rozwoju mogą również powodować „sprowadzanie megalomana na ziemię”, uzmysławianie np. pedagogicznych braków).

Na tym etapie rozwoju pracownika menedżer przywódca powinien starać się przejawiać wobec podwładnego przede wszystkim takie kategorie zachowań obywatelskich jak rozwijanie siebie, cnota obywatelska, lojalność organizacyjna, zachowania sportowe, które będą mieć wpływ na wzmacnianie chęci samorozwoju/samorealizacji pracownika, ale również pozostałych kategorii zachowań organizacyjnych takich jak: zachowania pomocne, indywidualna inicjatywa, czy organizacyjna zgodność, które są niezbędne by budować wzorce dla podwładnego do skutecznego pełnienia roli mentora w organizacji.

5. PODSUMOWANIE

Rozważania podjęte w poszczególnych rozdziałach potwierdzają tezy podjęte przez autorów, a mianowicie:

- a) odpowiedni styl przywództwa – dostosowany do poziomu rozwoju pracownika może mieć pozytywny wpływ na kształtowanie jego zachowań obywatelskich, które są podejmowane dobrowolnie i jednocześnie sprzyjają skutecznemu i efektywnemu funkcjonowaniu organizacji;
- b) przejawianie zachowań obywatelskich przez menedżera – dobrowolnych działań lub zachowań, które wykraczają ponad formalne godziny pracy, zakresy obowiązków czy opisy stanowisk pracy – w stosunku do podwładnych, odpowiednio do ich poziomu rozwoju stanowi dla nich pozytywny wzorzec zachowań do naśladowania.

Umiejętność diagnozowania przez menedżera poziomu rozwoju podwładnych, wybór odpowiedniego/dopasowanego stylu przywództwa (elastyczność menedżera) oraz „podejście partnerskie” świadczy o tym, że menedżer jest przywódcą. Przywództwo wynika z jego kompetencji i dobrowolności, gdyż przywództwo nie jest wpisane w zakres obowiązków

²⁵ Zob. *ibidem*.

menedżera. Przywiązanie menedżera do jednego stylu kierowania i stosowanie tylko jednego stylu wobec wszystkich podwładnych okazuje się nieskuteczne, jest wynikiem niskich kompetencji przywódczych; niechęci czy braku zaangażowania przełożonego w sprawy pracownicze.

Zachowania obywatelskie szczególnie pożądane wobec podwładnych na pierwszym poziomie to tzw. zachowania pomocne, tj. altruizm, pojednywanie, kibicowanie, uprzejmość, OCB-I, pomoc współpracownikom oraz facylitacja interpersonalna. Doradztwo oraz zachowania pomocne wpływają na wzrost kompetencji pracownika i utrzymanie wysokiego poziomu zaangażowania. Pracownik poznaje prospołeczną kulturę organizacji i jest zachęcany do przejawiania zachowań obywatelskich.

Drugi poziom rozwoju to również zachowania pomocne ale wskazana jest przede wszystkim indywidualna inicjatywa menedżera polegająca na konstruktywnych sugestiach wobec podwładnego oraz na podtrzymywaniu wysiłku i rozpalaniu entuzjazmu, gdyż zaangażowanie podwładnego na drugim poziomie rozwoju drastycznie spada.

Na trzecim poziomie zaangażowanie jest zmienne, wobec czego należy podsycać entuzjazm podwładnego, natomiast zachowania pomocne nie są konieczne, gdyż fachowość pracownika znajduje się na wysokim poziomie.

Na czwartym etapie rozwoju pracownika menedżer przywódca powinien starać się przejawiać wobec podwładnego przede wszystkim takie kategorie zachowań obywatelskich jak rozwijanie siebie, cnota obywatelska, lojalność organizacyjna, zachowania sportowe, które będą mieć wpływ na wzmacnianie chęci pracownika do doskonalenia siebie, odgrywanie roli mentora, stąd pozostałe kategorie zachowań obywatelskich takich jak zachowania pomocne, indywidualna inicjatywa, czy organizacyjna zgodność są również pożądane jako wzorce do naśladowania.

Zadaniem menedżerów przywódców jest kształtowanie prospołecznej kultury organizacyjnej, gdzie zachowania obywatelskie są powszechne i stanowią wartość organizacji. Już na pierwszym poziomie rozwoju pracownika, kiedy jego zaangażowanie i zapał do pracy są największe – menedżer powinien demonstrować zachowania obywatelskie. Proces adaptacji pracownika/wprowadzenia do pracy może mieć decydujący wpływ na przejawianie lub nie przejawianie przez podwładnego zachowań obywatelskich. Na pierwszym poziomie potrzeby te są nieświadome (nowa praca, nowy zakres obowiązków), stąd pomoc menedżera w postaci doradztwa/instruowania oraz zachowań pomocnych poza godzinami pracy jest nieodzowna.

Niniejsze opracowanie nie wyczerpuje zagadnienia afiliacji przywództwa sytuacyjnego z zachowaniami obywatelskimi. Zasadne byłoby podjęcie badań w organizacjach różnego typu, w których menedżerowie: *primo* – dopasowują style przywódcze do poziomu rozwoju pracownika, *secundo* – poświęcają swój czas (ponad normatywny czas pracy) na pomoc podwładnym (doradztwo i wsparcie), a także w organizacjach, w których powyżej wskazane aktywności nie są podejmowane przez menedżerów. Ostatnim etapem powinno być ukazanie wpływu ww. podejść menedżerów na zachowania obywatelskie w organizacjach. Powyższa implikacja może stanowić zachętę do dalszych badań i analiz.

LITERATURA

1. Blanchard K., *Przywództwo wyższego stopnia*, PWN, Warszawa 2012.
2. Chwalibóg E., *Rola menedżera w kształtowaniu zachowań obywatelskich w organizacji* [w:] *Osobowościowe i kompetencyjne uwarunkowania sukcesu*, red. A. Barabasz, E. Głuszek, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 273/2012.
3. Chwalibóg E., *Wyzwalanie zachowań obywatelskich pracowników jako krok w dążeniu do doskonałości organizacji*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, red. G. Bełz, J. Kacała, Wrocław 322/2013.
4. DuBrin A.J., *Przywództwo*, Dom Wydawniczy REBIS, Poznań 2000.
5. Goranczewski G., Szeliga-Kowalczyk A., *Lokalny indeks jakości współpracy jako miernik jakości życia oraz wyznacznik współdziałania w środowisku lokalnym* [w:] *Federacja podmiotów III sektora działalności społeczno-gospodarczej. Cele, zadania, obszary współpracy*, red. B. Goranczewski, A. Szeliga-Kowalczyk, wyd. Suples, Krapkowice 2015.
6. Goranczewski B., Żukowski P., *Professional Qualifications of a Contemporary Manager for Organization Management* [w:] *Selected Problems of Organizations Management*, red. A. Barcik, H. Howaniec, W. Waszkielewicz, wyd. ATH, Bielsko-Biała 2013.
7. Griffin R.W., *Podstawy zarządzania organizacjami*, PWN, Warszawa 1999.
8. Kostera M., *Antropologia organizacji. Metodologia badań terenowych*, PWN, Warszawa 2013.
9. Miroński J., Czaplińska I., *Organizacyjne zachowania obywatelskie – istota, znaczenie i uwarunkowania* [w:] *Behawioralne determinanty rozwoju przedsiębiorczości w Polsce. Behawioralny wymiar przedsiębiorczości*, red. P. Kulawczuk, A. Poszewiecki, Fundacja Rozwoju Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2010.
10. Organ D.W., Podsakoff P.M., MacKenzie S.B., *Organizational Citizenship Behavior: Its Nature, Antecedents, and Consequences*, Sage Publicationa, Thousand Oaks 2006.
11. Pink D.H., *Drive. Kompletnie nowe spojrzenie na motywację*, Wydawnictwo Studio EMKA, Warszawa 2011.
12. Podsakoff P.M., MacKenzie S.B., Paine J.B., Bachrach D.G., *Organizational citizenship behaviors: a critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research*, „Journal of Management”, Vol. 26, 3/2000.
13. Podsakoff N.P., Podsakoff Ph.M., Mackenzie S.B., Maynes T.D., Spoelma T.M., *Consequences of unit-level organizational citizenship behaviors: A review and recommendations for future research*, „Journal of Organizational Behavior”, No. 35/2013.
14. Szeliga-Kowalczyk A., *Kierowanie vs dowodzenie a przywództwo w policji*, Kwartalnik Kadry Kierowniczej Policji „Policja”, Wyższa Szkoła Policji w Szczytnie, Vol. 16, 2/2015.
15. Żukowski P., *Podstawy organizacji pracy i kierowania. Kompleksowe ujęcie*, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Szczecin 1998.
16. Żukowski P., Muszyński A., Łazowska H., *Techniki zarządzania i style kierowania*, BWSH, Koszalin 1998.

**SITUATIONAL LEADERSHIP
AND ORGANISATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOUR**

The aim of this paper is to present the correlation between situational leadership and organisational citizenship behaviour. This paper is a review. The opening chapter is the introduction to the present study. The second chapter introduces the reader to the essence of leadership in

the light of the relevant literature. The third chapter explains the issue and the importance of organisational citizenship behaviour. Chapter four shows the beneficial relationship between situational leadership and citizenship behaviour. The method employed in the paper is an analysis of relevant literature and exploiting the authors' own inspirations based on practical experience gained in organizations of various types. The authors conclude: *primo* – situational leadership can have a positive impact on the development of organisational citizenship behaviour, *secundo* – manifestation of citizenship behaviour by the management, while taking into account the level of the subordinates' development, is (for the latter) a positive behaviour pattern to follow. The paper does not exhaust the problem of interdependence of situational leadership and citizenship behaviour. The authors recommend undertaking to conduct studies in organisations of different types, in which managers: (1) adjust styles of leadership to the level of employees' development; (2) devote their time (working overtime) to aiding their subordinates (counselling and support), as well as in institutions in which the above-mentioned activities are not practised by managers. The last stage should focus on showing the impact of the managers' attitudes indicated above on citizenship behaviour in various organisations, which ought to make an incentive to carry out further studies and develop analyses.

Keywords: organizational citizenship behaviour – OCB, manager, leader, subordinate, commitment.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.12

Przesłano do redakcji: lipiec 2017 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Krystyna TREMBICKA¹

O „POŻERANIU WŁASNYCH DZIECI” NA PRZYKŁADZIE DZIAŁALNOŚCI PARTII KOMUNISTYCZNYCH W POLSCE W XX WIEKU

Przedmiotem artykułu jest zjawisko usuwania z życia politycznego przywódców i polityków partii komunistycznych w Polsce w różnych okresach ich działalności. W przypadku Komunistycznej Partii Polski (1918–1938) i Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (1948–1990), podmiotów badań, chodziło o eliminację niejako „najwierniejszych z wiernych” i to przez towarzyszy z tego samego środowiska politycznego. Stwierdzić trzeba, że problem „pożerania własnych dzieci” był znany w historii, występuje współcześnie i będzie obecny w przyszłości. W przypadku partii komunistycznych na zjawisko „pożerania własnych dzieci” wpływ miały różne okoliczności: 1) przede wszystkim specyfika partii komunistycznych: (były to partie fundamentalistyczne; KPP działała nielegalnie w oparciu o model partii-zakonu), 2) podległość suwerenowi zewnętrznemu, który miał decydujący wpływ na styl politycznego myślenia i działania, 3) procesy, którym podlegały, tj. funkcjonowanie w warunkach syndromu oblężonej twierdzy i zapotrzebowania na wroga, który pozwalał realizować różne cele wewnątrz i na zewnątrz partii, 4) brutalna walka o władzę, która, w przypadku PZPR, przez cztery dekady sprawującej władzę polityczną w Polsce, pozwoliła korzystać oprócz wsparcia zewnętrznego także z aparatu państwa.

Słowa kluczowe: „pożeranie własnych dzieci”, rewolucje, partie komunistyczne, herezje, walka o władzę.

1. WPROWADZENIE

Zjawisko usunięcia z życia partyjnego przywódców i działaczy komunistycznych w Polsce przez towarzyszy z tego samego środowiska politycznego wystąpiło w kilku okresach istnienia partii komunistycznych: w latach 20. i 30. XX wieku dotknęło aktywistów Komunistycznej Partii Polski (1918–1938), w latach 40., 50., i 60. Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (1948–1990) i aparatu władzy Polski Ludowej. Chodziło o eliminację z życia politycznego w dużej mierze niejako „najwierniejszych z wiernych”, twórców i czołowych aktywistów partii oraz w części członków ich rodzin.

Problem „pożerania własnych dzieci” jest znany z historii, występuje współcześnie i będzie obecny w przyszłości. Tytułowe sformułowanie jest motywem dwóch obrazów o tytule „Saturn pożerający swego syna”: Petera Paula Rubensa z 1636 roku oraz Francisco Goyi z serii czarnych obrazów malowanych w latach 1819–1823, przedstawiających

¹ Prof. dr hab. Krystyna Trembicka, Wydział Politologii, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; Plac Litewski 3, 20-080 Lublin; e-mail: krystynatrembicka@wp.pl
Prof. Krystyna Trembicka, DSc, PhD, Faculty of Political Science, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin; Plac Litewski 3, 20-080 Lublin; e-mail: krystynatrembicka@wp.pl

Saturna, jednego z bogów w mitologii rzymskiej, który pożarł syna. Saturn najpierw pokonał ojca Coelusa, a następnie dzieci bezpośrednio po ich przyjściu na świat, co miało pomóc w zdobyciu i utrzymaniu władzy nad światem.

Wydaje się, że „pożeranie własnych dzieci” w świadomości społecznej najczęściej kojarzone jest z okrucieństwem rewolucji, która – w miarę przechodzenia przez kolejne, coraz bardziej radykalne fazy – godziła w jej pomysłodawców, spychając ich w niebyt polityczny bądź odbierała życie. Mogli przekonać się o tym przywódcy wielu rewolucji oraz ruchów politycznych. Historia zna wiele przykładów zwalczania, represji a ostatecznie śmierci zarówno jednostek jak i dużych grup ludzi, którzy funkcjonując w radykalnych środowiskach politycznych dokonywali wraz z nimi daleko idących zmian owocujących m.in. represjami wobec dużych grup społecznych i towarzyszy walki, a następnie sami byli represjonowani.

Georges Danton, Maximilian Robespierre, Camille Desmoulins odegrali kluczową rolę w pierwszej i drugiej fazie rewolucji francuskiej. Najbardziej znani byli dwaj pierwsi. Danton stał się sławny i zdobył uznanie paryżan dzięki wystąpieniom w Zgromadzeniu Narodowym, w którym potępiał niesprawiedliwość i korupcję, opowiedział się za karą śmierci dla króla Ludwika XVI. W okresie rządów jakobinów był jednym z inicjatorów utworzenia Trybunału Rewolucyjnego do walki z wrogami państwa i, jako jeden z przywódców radykalnego skrzydła rewolucji, był odpowiedzialny za rozpętanie terroru. Następnie stał się ofiarą towarzyszy walki, zginął bowiem z rozkazu jeszcze bardziej radykalnych towarzyszy, kierowanych przez Maximiliana Robespierre’a, którzy po kilkunastu miesiącach sami zostali zgładzeni. Podobne zjawisko można obserwować w okresie rewolucji bolszewickiej. Towarzysze Włodzimierza Illicza Lenina, lidera bolszewików, zaangażowani w zwycięstwo rewolucji i współtworzący podstawy totalitaryzmu w Rosji, a następnie umacniający system zostali zgładzeni przez Józefa Stalina, przywódcę ZSRR. W ZSRR dyktator cyklicznie przygotowywał się do rozprawy z kolejną częścią establishmentu, tak samo jak on odpowiedzialnych za zbrodnie.

Problem mordowania przeciwników politycznych obecny jest w literaturze. Dość wspomnieć o powieści George’a Orwella pt. *Folwark zwierzęcy*, w których zostały pokazane mechanizmy rządzące każdym społeczeństwem w dobie i po rewolucji, kiedy ci co angażowali się w obalenie starego systemu byli eliminowani przez swoich następców.

W przypadku partii komunistycznych na zjawisko „pożerania własnych dzieci” wpływ miały różne okoliczności: 1) przede wszystkim specyfika partii komunistycznych: (były to partie fundamentalistyczne; KPP działała nielegalnie w oparciu o model partii-zakonu), 2) podległość suwerenowi zewnętrznemu, który miał decydujący wpływ na styl politycznego myślenia i działania politycznego, 3) procesy, którym podlegały, tj. funkcjonowanie w warunkach syndromu oblężonej twierdzy i zapotrzebowania na wroga, który pozwalał realizować różne cele wewnątrz i na zewnątrz partii, 4) brutalna walka o władzę, która, w przypadku PZPR, przez cztery dekady sprawującej władzę polityczną w Polsce, pozwoliła korzystać oprócz wsparcia zewnętrznego z całego aparatu państwa.

2. UWARUNKOWANIA ZJAWISKA „POŻERANIA WŁASNYCH DZIECI”

KPP i PZPR były partiami niesuwerennymi. Suweren zewnętrzny, w postaci najpierw Wszechrosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików), a następnie Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego, decydował o obliczu ideowym partii i ewolucji myśli politycznej. Poza tym rząd radziecki finansował partie komunistyczne w okresie międzywojennym, co

dotąd dodatkowo je uzależniało. Od drugiej połowy lat 20. XX wieku do zależności materialnej doszła jeszcze zależność policyjna.

Inspiracją dla ruchu komunistycznego była Międzynarodówka Komunistyczna. MK powstała z inicjatywy W.I. Lenina 2 marca 1919 roku w celu kontroli, koordynowania i wspierania działań wszystkich partii komunistycznych. Ich zadaniem było prowadzenie działań na rzecz przejęcia władzy w państwie². Ważną rolę odgrywało pismo „Kommunistisches Internationales” (Międzynarodówka Komunistyczna), w którym zamieszczano decyzje MK, analizowano sytuację międzynarodową, interpretowano aktualnie obowiązującą strategię i taktykę, określano wrogów i sojuszników, zarówno na zewnątrz jak i wewnątrz ruchu komunistycznego. Poprzez pismo udało się stworzyć jedność poglądów w całym ruchu komunistycznym. W latach 40. i 50. XX wieku analogiczną rolę odgrywało Biuro Informacyjne a po 1956 roku narady partii komunistycznych i robotniczych.

Komuniści nie mieli swobody w wytyczaniu założeń strategicznych i taktycznych. Wiara w słuszność linii WKP(b) urosła do rangi dogmatu już w latach 20. Rezultatem był brak samodzielnego myślenia, bezkrytyczne przyjmowanie ocen i wniosków MK. Ewentualny błąd, będący niezgodną z wytycznymi MK oceną jakiegoś wydarzenia, musiał owocować samokrytyką, wyznaniem „winy”, czyli często potępieniem tego, co wcześniej nie było błędem. Komuniści podkreślali nieomylność „klasyków marksizmu” w czasach, kiedy pisali i działali. Prawo zmieniania sądów wyrażanych przez Fryderyka Engelsa i Karola Marksa, twórcom doktryny komunistycznej przyznawali wyłącznie ich następcom – Leninowi i Stalinowi. „W ten sposób marksizm – konstatował Jerzy Holzer – jako nauka miał zachować charakter prawdy absolutnej i globalnej, ale zarazem zmieniać się stosownie do rozwoju wydarzeń”³. O ile oficjalnej wykładni marksizmu zawsze dokonywał wódz, którym był przywódca WKP(b)/KPZR, o tyle jej czystości w poszczególnych sekcjach, a następnie w państwach demokracji ludowej przestrzegali i pilnowali „namaszczeni” przez moskiewskie centrum decyzyjne lokalni przywódcy. Partyjni uczeni wspierali rządzących, uzasadniając ich decyzje, od czasu do czasu domagali się oczyszczenia partii i „nauki” marksistowskiej „z chwastów”⁴. Czystość ideologiczna i polityczna miała być jedynym skutecznym zabezpieczeniem się przed działalnością wroga wewnętrznego. Stwierdzić należy, że partie fundamentalistyczne, a do takich należały partie komunistyczne, miały niejako wpisaną w swoje funkcjonowanie skłonność do napiętnowania wszystkich, którzy wyrażali jakkolwiek krytykę czy tylko wątpliwość co do zawartych w „świętych” księgach rozstrzygnięć ideologicznych.

Istniejące w Polsce KPP i PZPR były partiami stalinowskimi. Charakteryzowały je skrajna centralizacja, dyscyplina i posłuszeństwo. Dyscyplina wyrażała się w grupowych normach moralnych, obyczajowych, światopoglądowych, nakazach i zakazach, regulujących te dziedziny życia osobistego, które były poza obszarem uczestnictwa w partii w ścisłym tego słowa znaczeniu. Stefan Staszewski, funkcjonariusz partyjny działający w Zagłębiu Dąbrowskim, na Śląsku i w Łodzi, w odpowiadając na pytanie Teresy Torąńskiej komunistę określił, jako człowieka bezwzględnie wierzącego partii: „Bezwzględnie, czyli wierzący jej bezkrytycznie na każdym etapie, niezależnie od tego, co ta partia głosi. Człowiek posiadający przystosowawczą zdolność umysłu i sumienia do przyjmowania bez

² W.I. Lenin, *Tezy na II Kongres Międzynarodówki Komunistycznej* [w:] W.I. Lenin, *Dzieła wszystkie*, t. 41, Warszawa 1988, s. 198.

³ J. Holzer, *Komunizm w Europie*. Dzieje ruchu i systemy władzy, Warszawa 2000, s. 9.

⁴ *II Zjazd PZPR*, Warszawa 1954, s. 342 (wystąpienie Adama Schaffa).

zastrzeżeń dogmatu, że partia się nie myli, choć myli się bez przerwy, co zresztą sama na każdym nowym etapie przyznaje. Nowy etap właściwie zaczyna się od krytyki poprzedniego i zapowiedzi, że dotąd się wprawdzie myliła, ale teraz przestaje. Kto potrafi w sobie pogodzić tę sprzeczność czy mówiąc po marksistowsku ten proces dialektyczny: nieomylność i omylność partii – jest komunistą⁵. I rzeczywiście komuniści byli wyjątkowo „elastyczni”, gdy chodziło o zmianę własnych poglądów. Dobrym przykładem może być postać Juliana Leszczyńskiego-Leńskiego, przywódcy KPP w latach 30. XX wieku. Do lat 1934–1935 był wielkim zwolennikiem, przy pełnym udziale MK, radykalnych metod działania, jednoznacznie klasyfikował wrogów i był wyjątkowo pryncypialny w realizacji obowiązujących wówczas założeń strategicznych i taktycznych. Już po dwóch latach zmienił poglądy, w dodatku na wcześniej przez siebie zwalczane. Rację miał Grzegorz Zackiewicz uznający, „że druga połowa lat 30. stanowiła okres, w którym swoista polityczna schizofrenia (...) osiągnęła apogeum”. Oto „totalitarna formacja, jaką była KPP, niemal z dnia na dzień – w myśl dyrektyw płynących z Moskwy – zaczęła głosić hasła obrony demokracji”⁶.

Komuniści, zarzucający wielokrotnie władzom polskim łamanie zasad demokracji i praworządności, sami nie mieli zamiaru zabiegać o poparcie społeczne dla lansowanych rozwiązań ustrojowych, a jednocześnie w dość specyficzny sposób postrzegali przeciwników politycznych: przekonanie o konieczności ich zniszczenia, a w najlepszym razie wykorzystania. Bezkompromisowość i chęć zniszczenia przeciwnika, moralnego i fizycznego, odegrały istotną rolę w „pożeraniu własnych dzieci”.

Ważną częścią komunistycznego stylu myślenia był dogmatyzm. Jego skrajną formą były poglądy uznawane za „sekiarskie”, czy „ultralewicowe”, „lewackie”. Ich sens sprowadzał się do działania na rzecz jak najszybszego przejścia lub umocnienia władzy bez względu na koszty. W okresie międzywojennym charakteryzował się taktyką preferującą bezpośrednią walkę o władzę i ustanowienie „dyktatury proletariatu” oraz potępieniem działania na rzecz reform w państwie polskim, np. mających na celu chociażby poprawę bytu robotników. Niewątpliwie były to poglądy zupełnie rozmiągające się z odczuciami szerokich grup społecznych oraz działania wykluczające możliwość realizacji celu. Poglądy „sekiarskie” mieściły w sobie tendencję szukania przyczyn trudności czy porażki w poczynaniach przywódców, ich rodowodzie politycznym, a nie w obiektywnych okolicznościach.

KPP, ale także i PZPR w pierwszym okresie istnienia funkcjonowały w warunkach istnienia syndromu „oblężonej twierdzy”. O syndromie „oblężonej twierdzy” w kontekście postawy działaczy KPP pisał Paweł Samuś. Sposób myślenia i działania komunistów był częścią szerszego zjawiska, charakterystycznego przede wszystkim dla tzw. ruchów mniejszościowych, czyli nieposiadających szerszego poparcia w społeczeństwie.

Objawami syndromu „oblężonej twierdzy”, zwłaszcza w postawach tzw. zawodowych rewolucjonistów były m.in. wyobcowanie społeczne, jako konsekwencja statusu „wiecznych konspiratorów”; skłonność do podejmowania arbitralnych decyzji, podejrzliwość, skrytość i wzmożona czujność; tworzenie psychozy strachu; dogmatyzm i fanatyczna wiara w bliski przewrót społeczny; mitologizowanie rzeczywistości radzieckiej, która sprzyjała

⁵ T. Torańska, *Oni*, Warszawa 1989, s. 337-338.

⁶ G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939*, Kraków 2004, s. 755.

kształtowaniu się autorytarnej podległości, bezkrytycznego podporządkowania się autorytetom narzuconym ich partii i międzynarodowemu ruchowi komunistycznemu; przekonanie o działalności w warunkach „strefy przyfrontowej”; zagrożenie i osamotnienie w pełnionej misji awangardy rewolucyjnej; silne poczucie dyscypliny partyjnej. A w przypadku wielu działaczy, dla których ważne były idee rewolucji i którzy w pewnym momencie znaleźli się w konflikcie z suwerenem zewnętrznym, ważna była obawa, aby nie znaleźć się poza korpusem walczących⁷. Niewątpliwie wszystkie te cechy można odnaleźć w postawach polskich komunistów. W okresie międzywojennym nie było miejsca, gdzie mogli czuć się bezpiecznie: byli inwigilowani zarówno w Polsce, jak i za granicą.

Wydaje się, że syndrom „oblężonej twierdzy” należy połączyć ze specyfiką partii komunistycznych w pierwszym okresie jej rozwoju, kiedy występowała, jak to określił Maurice Duverger, w charakterze „partii-zakonu”. Partia taka łączyła swych członków szczególnym rodzajem spoiwa, opierała się na silnej więzi o charakterze poświęcenia, wymagającej zaangażowania całej osobowości człowieka, na przekonaniu o zagrożeniu i osamotnieniu w pełnionej misji awangardy rewolucyjnej, potrzebie wierności etosowi rewolucyjnemu, absolutnej dyscypliny i podporządkowania zgodnego ze ściśle hierarchiczną strukturą⁸.

Elementy syndromu oblężonej twierdzy można znaleźć w działaniach komunistów w okresie Polski Ludowej, zwłaszcza do 1956 roku. Co prawda partia komunistyczna działała legalnie i korzystała z całego aparatu państwa ale nieustannie toczyła walkę. Wrogowie znajdowali się wszędzie: w redakcjach, gdzie prowadzili wrogą propagandę, w środowisku socjalistów, w „transmisjach masowych” (związkach zawodowych), aparacie bezpieczeństwa, aparacie państwowym i partyjnym⁹. Przekonanie o zmianie form działania wroga na bardziej podstępne, a przez to wyjątkowo groźne towarzyszyło naradom organizowanym przez resort. Nowe formy walki wroga miały polegać na przeniknięciu do różnych grup społecznych i opanowywaniu kluczowych stanowisk w aparacie władzy, w zakładach pracy, szkołach, partiach politycznych, organizacjach społecznych i zawodowych¹⁰. Rafał Stobiecki, znawca bolszewickiej filozofii dziejów, zauważył, że o ile w okresie leninowskim „wróg był przede wszystkim rywalem w walce o władzę” a jego działalność „dotyczyła głównie sfery politycznej” o tyle później „Metafora wroga rozprzestrzenia się na wszystkie dziedziny życia – politykę, gospodarkę, kulturę, szeroko rozumianą codzienność obywateli”¹¹. Zmiana wyobrażeń o realnych bądź tylko potencjalnych zagrożeniach

⁷ P. Samuś, *Syndrom „oblężonej twierdzy” w Komunistycznej Partii Polski* [w:] *Między Wschodem a Zachodem. Studia z dziejów polskiego ruchu i myśli socjalistycznej*, red. A. F. Grabski, P. Samuś, Łódź 1995, s. 183 i n.

⁸ K. Sobolewska-Myślik, *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2004, s. 59.

⁹ Zob. dyskusję nad referatem B. Bieruta *Zadania Partii w walce o czujność rewolucyjną na tle sytuacji obecnej* [w:] *III Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (11, 12, 13 listopada 1949 r.)*, „Nowe Drogi” 1949 [numer specjalny], s. 74, 89, 96, 123, 159, 165–166, 169, 188.

¹⁰ *Materiały odprawy kierowników i zastępców kierowników WUBP oraz przedstawicieli wydziałów V w dniu 28 marca 1948 r.* [Julia Brystygierowa] [w:] *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956: taktyka, strategia, metody*, cz. 2: *Lata 1948–1949*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1994, s. 32–33.

¹¹ R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998, s. 155.

powodowała, że wrogiem mógł zostać każdy, bez względu na status, czy wykonywany zawód. Pewne za to było, że wróg działał w sposób niejawny i przez to był szczególnie niebezpieczny.

Niewątpliwie komunistów charakteryzowała nadmierna podejrzliwość w stosunku zarówno do otoczenia, jak i współtowarzyszy. Dostrzegano potrzebę walki z prowokacją. Każda ekipa kierownicza była wyczulona na krytykę ze strony suwerena zewnętrznego za dopuszczenie do „zaśmiecenia” partii wrogami klasowymi, a jej następcy za nieprzezwyciężenie tego stanu rzeczy. To agenci mieli doprowadzić do walk frakcyjnych w KPP, i ukazywania partii jako „obcej polskiemu narodowi, obojętnie odnoszącej się do narodowych odczuć polskich robotników i chłopów”¹². W dwie dekady później, już w Polsce Ludowej, Stefan Kalinowski, prokurator generalny, w czasie jednej z dyskusji w 1953 r. za groźne uznał nawet łamanie czy choćby tylko naruszenie prawa, gdyż powodowało „wyłom, przez który wciska się wróg”¹³. Adam Humer, szczególnie okrutny funkcjonariusz MBP, tłumaczył wówczas, że nie chodziło o to, aby „nie bić aresztowanego”, ale o „bezzadność i beczynność wobec licznych bezkarnie uchodzących nieprawości”¹⁴, co miało być błędem.

„Pożeraniu własnych dzieci” służyło zapotrzebowanie na wroga, który pozwalał realizować różne cele wewnątrz i na zewnątrz partii. Carl Schmitt, sprowadzając istotę polityki do permanentnej rozprawy z przeciwnikiem, poczynił ważne ustalenie: chodziło tak o eliminację „złych ludzi”, jak i o większe przedsięwzięcie – o likwidację wrogiej struktury politycznej¹⁵. Zatem partia polityczna, aby była skuteczna, musiała uwzględniać konieczność walki z wrogami: po pierwsze, z konkurencyjnymi i występującymi równolegle podmiotami polityki oraz po drugie, oceniając rzeczywistość, rozpoznać zjawiska i momenty zagrażające tożsamości i istnieniu danego podmiotu¹⁶. W tym drugim przypadku chodziło o wroga symbolicznego (przedmiotowego), jakim były w pierwszym rządzie różnego rodzaju „herezje”, czyli odstępstwa od ortodoksji marksistowsko-leninowskiej i wspierający je ludzie.

3. PRZYKŁADY „POŻERANIA WŁASNYCH DZIECI”

Poszukiwanie wrogów we własnych szeregach było pochodną różnych czynników. Podstawowym czynnikiem, charakterystycznym dla lat 20. i 30. było nasilenie procesu totalizacji ZSRR i WKP (b), który dotknął też MK i inne partie komunistyczne. W miarę wpływu czasu wpływ MK, a *de facto* władz ZSRR na poszczególne sekcje zwiększył się.

¹² Cyt. za: H. Cimek, *Komuniści. Polska. Stalin 1918-1939*, Białystok 1990, s. 100.

¹³ *Odprawa krajowa MBP z dnia 7 lipca [1953 r.]* [w:] *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953-1954. Taktyka, strategia, metody*, wstęp A. Paczkowski, wybór i oprac. G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa 2004, s. 169.

¹⁴ *Stenogram dyskusji na naradzie krajowej aktywu kierowniczego aparatu bezpieczeństwa publicznego 4 marca 1954 r....*, 317.

¹⁵ Zob. F. Ryszka, *Poglądy na koncepcję państwa*, „*Studia Nauk Politycznych*” 1984, nr 5, s. 21.

¹⁶ R. Skarzyński, *Wróg i sojusznik. Studium struktury myśli politycznej*, „*Studia Nauk Politycznych*” 1990, nr 1-3, s. 59-88; R. Skarzyński, *Historia myśli politycznej w ujęciu politologicznym. Zarys koncepcji*, „*Studia Polityczne*” 1992, nr 1, s. 107-119; R. Skarzyński, *Intelektualiści a ideologia. Myśl polityczna jako przedmiot badań politologa*, „*Studia Nauk Politycznych*” 1990, nr 4-6, 7-32.

W okresie Polski Ludowej, oprócz – zdaniem rządzących – nieustannie wrogiego otoczenia zewnętrznego w postaci państw kapitalistycznych, dodatkowym ważnym czynnikiem było niezadowolenie i rozczarowanie społeczne w kolejnych latach budowy socjalizmu, wyrażające się jawnym buntem. Po stronie władzy zjawisko to rodziło wielokrotnie potrzebę znalezienia „kozła ofiarnego”, na którego można było zrzucić odpowiedzialności za różnorodne nieprawości i niepowodzenia. Dla lat 60. XX wieku doszły jeszcze wydarzenia zewnętrzne. Jednym z nich była wojna izraelsko-arabska, w której kraje komunistyczne jednoznacznie poparły państwa arabskie. Stało się to wtedy, gdy nie ziścił się projekt ZSRR utworzenia na Bliskim Wschodzie komunistycznego państwa żydowskiego. Polacy sympatyzowali wówczas z Izraelem. W sposób naturalny syjonizm będący podbudową teoretyczną dla zwolenników państwa żydowskiego na Bliskim Wschodzie stał się dla komunistów wrogą ideologią. Innym ważnym wydarzeniem była praska wiosna, czyli podjęta przez liberalną część Komunistycznej Partii Czechosłowacji reforma systemu politycznego. W Czechosłowacji domagano się „socjalizmu z ludzką twarzą”. Zmiany tam zapoczątkowane wywołały zaniepokojenie innych przywódców bloku i obawy o to, że postulaty reform „rozleją” się na inne państwa komunistyczne. Z punktu widzenia interesów rządzących potrzebny był nowy wróg, aby rozładować napięcie społeczne.

„Pożeraniu własnych dzieci” służyła walka z herezją. Na użytek walki wewnątrzpartyjnej uknuto oskarżenia o poglądy „prawicowo-nacjonalistyczne”, „nacjonaloportunistyczne”, czy „oportunistyczne”, luksemburgizm, trockizm, rewizjonizm, syjonizm czy dogmatyzm¹⁷. Były to terminy o wydźwięku pejoratywnym. Oskarżenie o odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne pojawiło się po raz pierwszy w 1925 roku w odniesieniu do przywódców z pierwszych lat istnienia KPP (tzw. grupy „3W”) a w 1929 roku objęło całą grupę starszego pokolenia działaczy, liderów Polskiej Partii Socjalistycznej-Lewicy i Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy, niewątpliwie bardziej samodzielnych w myśleniu, niejako „wyrosłych” w atmosferze dyskusji i sporów intelektualnych. Generalnie odnosiło się do poglądów, które przynajmniej w jakiejś mierze uwzględniały specyfikę polską. Kampania walki z „prawicowcami” w KPP miała związek z przygotowaniem przez Stalina planu usunięcia ze sceny politycznej Nikołaja Bucharina, współtwórcy NEP, co stało się w kwietniu 1929 roku, i przejścia do kolejnego etapu budowy komunizmu w ZSRR. Niewątpliwie miały związek z walką frakcyjną w WKP (b), a co za tym idzie w MK i KPP.

Komuniści akceptowali stalinowską tezę, wysuniętą pod koniec lat 20. o zaostrożeniu się walki klasowej w miarę postępów budownictwa socjalistycznego oraz o „wrogach ludu” z lat późniejszych¹⁸. Walka o „czystość” ideologiczną, spleciona zawsze z walką o władzę w partiach komunistycznych była ważną częścią poczynań komunistów. Przejawiało się to najpierw atakiem na tzw. prawicę (w 1923 r. grupę „3W”), następnie na grupy lewackie i trockistów (Leon Domski i in.), później ponownie na „prawicę”, a na koniec resztę kierownictwa KPP, co ostatecznie zakończyło się likwidacją partii i straceniem jej przywódców i działaczy.

¹⁷ Zob. J.W. Stalin, *O Komunistycznej Partii Polski. Przemówienie na posiedzeniu komisji polskiej Kominternu 3 lipca 1924 r.* [w:] J.W. Stalin, *Dzieła*, t. 6, Warszawa 1951, s. 267, 269, 273–274; M. Popow, *Idealizacja luksemburgizmu – sztandar naszych wrogów*, „Orka”, 27 grudnia 1931; J. Ryng, *Luksemburgizm w kwestii polskiej* [w:] J. Ryng, *Wybór pism*, Warszawa 1957, s. 391–496; W. Gomułka, *Przemówienia. Październik 1956–wrzesień 1957*, Warszawa 1959, s. 328.

¹⁸ *O brakach w pracy partyjnej i środkach zlikwidowania trockistów i innych dwulicowców* [referat J. Stalina na Plenum KC WKP(b) 3 III 1937], „Przegląd”, kwiecień 1937 [dodatek].

Fizyczna likwidacja przywódców KPP przez NKWD, dokonała się w latach 1936-1938. Komuniści przebywający w Moskwie byli aresztowani i rozstrzeliwani, inni, przebywający poza granicami ZSRR wzywani do przyjazdu i także straceni. Na 100 osób będących członkami i zastępcami członków KC represjom poddano 69 proc. Przeżyli ci, co pozostawali w polskich więzieniach, bądź byli w krajach Europy Zachodniej. Nikt nie został skazany przez sąd.

Rozprawa Stalina z KPP była konsekwencją i organicznym produktem modelu partii i państwa totalitarnego zbudowanego w ZSRR. Ten model mógł funkcjonować m. in. przy założeniu istnienia wroga wewnętrznego i zewnętrznego, który uzasadniał potrzebę stosowania nadzwyczajnych środków do represjonowania ludzi, ich mobilizacji, czy konieczność różnorodnych wyrzeczeń. Ujawnienie licznych wrogów pozwalało wytłumaczyć dlaczego, mimo wielkich wyrzeczeń, ciągle kraj był biedny, a ludziom żyło się nie najlepiej. To niejako kolejny etap przemian, w którym rewolucja „pożarła swoje dzieci”¹⁹.

KPP została zlikwidowana w ramach „operacji polskiej” rozpoczętej w sierpniu 1937 roku, prowadzonej równoległe z „operacjami” niemiecką, bułgarską, grecką, fińską, estońską, koreańską itp. Aresztowani zostali wszyscy pozostali przy życiu jeńcy z wojny polsko-radzieckiej, wszyscy uchodźcy i imigranci do ZSRR, wszyscy członkowie polskich partii politycznych oraz działacze z polskojęzycznych obszarów ZSRR, osoby polskiego pochodzenia mieszkające zwłaszcza na Ukrainie i Białorusi radzieckiej. W sumie aresztowano ponad 140 tys. osób, co badacze szacują na 10% wszystkich ofiar Wielkiej Czystki. KPP spośród partii, wobec których zastosowano terror, poniosła największe straty. Polscy komuniści pod względem zastosowanych wobec nich represji zajęli drugie miejsce (po Rosjanach)²⁰.

Odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne ponownie odkryto i napiętnowano w latach 40. i w pierwszej połowie lat 50. Nie wnikając w genzę odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego, bo była różnie tłumaczona w literaturze przedmiotu, niewątpliwie odzwierciedlała trendy typowe ZRSR i WKP(b). Chodziło przede wszystkim o walkę o władzę wewnątrz partii komunistycznych, podczas której odwoływano się do suwerena zewnętrznego. Sukces w partii dawał władzę nad państwem.

Gomułkowszczyzna – łączna nazwa kwestionowanych poglądów, była jeszcze jedną w ruchu komunistycznym herezją. Kampania walki z „prawicowcami”, tak jak w okresie międzywojennym miała związek z przygotowaniem przez Stalina planu zmiany taktyki: tym razem przyspieszenia sowietyzacji Europy Środkowo-Wschodniej. Towarzyszyła temu wymiana kadr, czyli odsunięcie od władzy ludzi kojarzonych z realizacją poprzedniego etapu na rzecz komunistów, którzy stanowisko zawdzięczali bezpośrednio przywódcy ZSRR. Pierwszym „kozłem ofiarnym” stał się Josip Broz Tito, przywódca komunistów w Jugosławii i, jak trafnie zauważył Andrzej Paczkowski, przejął obowiązki „nowego Troc-

¹⁹ Roman Werfel, działacz komunistyczny, oceniający Stalina jako połączenie „prymitywizmu, nieznamośności świata oraz geniuszu”, a starych bolszewików jako ludzi szlachetnych zbrodnie tłumaczył tym, że Stalin dla zwycięstwa swej koncepcji „musiał zlikwidować całe pokolenie, które pamiętało, że mogło być inaczej”. Zob. T. Torańska, *Oni...*, s. 289.

²⁰ O represjach wobec KPP zob. szerzej: K. Trembicka, *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1938)*, Lublin 2007, s. 270 i n.; N. Pietrow, A. Rogin-skiej, *Polska operacja NKWD. 1937-1938* [w:] *Riepriesii protiv Polakow i polskich graždan*, Moskwa 1997, s. 33; N. Pietrow, *Polska operacja NKWD*, „Karta” 1993, nr 11, s. 24 i n.

kiego”²¹. Można sądzić, że w ówczesnej sytuacji jeżeli nie byłoby Tito, to do tej roli znalazłby się ktoś inny²².

Odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne zostało ujawnione w czasie plenum sierpniowo-wrześniowego w 1948 r. Z przywódców Polskiej Partii Robotniczej (poprzedniczki PZPR), a co za tym idzie i państwa pod ostrzałem znaleźli się Władysław Gomułka i jego otoczenie: Zenon Kliszko, Władysław Bieńkowski, Ignacy Loga-Sowiński, Grzegorz Korczyński, Mieczysław Moczar. Analogiczne procesy zachodziły w innych państwach „demokracji ludowej”. „Odchylenie”, zlokalizowane na poziomie centrum, a także odkrywane stopniowo w lokalnych instancjach partyjnych, miało być zbiorem odbiegających od linii kierownictwa partii poglądów. Dodatkowo Gomułka miał być bezpośrednio odpowiedzialny za „ślepotę” i brak czujności, co doprowadziło do przeniknięcia wrogów do aparatu państwowego oraz brak zrozumienia związku między „zdradzieckimi teoriami klikki titowskiej” a nacjonalistycznym odchyleniem, które prezentował²³.

Wymienione zarzuty były jedynie pretekstem do odsunięcia Gomułki od władzy. Jak stwierdzono wyżej, Gomułka i tak musiał stracić stanowisko, gdyż poddał w wątpliwość słuszność postępowania Stalina w sporze z Tito oraz potrzebę istnienia Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych.

Preludium do oficjalnej rozprawy z gomułkowszczyzną był artykuł Edwarda Ochaba w „Nowych Drogach”, organie teoretycznym partii, pt. *Walka trwa*, w którym autor zarzucił „zniekształcenie nauki Lenina”²⁴. Ostateczną rozprawę z „odchyleniem” jako wewnętrznym wrogiem ideologicznym podjęto w czasie III Plenum KC PZPR (11–13 listopada 1949 r.). Decyzje personalne zapadły wcześniej²⁵, niemniej oficjalnie na III Plenum KC PZPR pozbawiono Gomułkę i kilku innych polityków członkostwa w gremium kierowniczym partii.

W następstwie walki z gomułkowszczyzną nastąpiła eliminacja dwóch grup działaczy: 1) tzw. krajowców, czyli komunistów, którzy spędzili wojnę w okupowanej Polsce, na rzecz komunistów przybyłych wraz z Armią Czerwoną z ZSRR. Formalnym liderem tej grupy był Bolesław Bierut, wspierany przez Jakuba Bermana, Hilarego Minca, Romana

²¹ Lew Trocki był jednym z przywódców rewolucji październikowej i partii bolszewickiej na początku lat 20. a po śmierci Lenina konkurentem Stalina do najwyższej funkcji w państwie. Stał się pierwszym kozłem ofiarnym i wrogiem wewnętrznym, którego koncepcje polityczne, potraktowane jak herezja zostały potępione. Trocki, po pozbawieniu wszystkich funkcji najpierw został w 1929 r. wydalony ze ZSRR, a następnie, gdy przebywał na emigracji w Meksyku, w 1940 zamordowany przez radzieckie służby specjalne.

²² *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956: taktyka, strategia, metody*, cz. 2: *Lata 1948–1949*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1994, s. 7.

²³ Zob. wystąpienie Jerzego Albrechta, Hilarego Minca, Romana Werfla, Aleksandra Zawadzkiego, Jana Ptasińskiego i Stefana Staszewskiego w dyskusji nad referatem B. Bieruta *Zadania Partii w walce o czujność rewolucyjną na tle sytuacji obecnej* w czasie III Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej 11 listopada 1949 r.), „Nowe Drogi” 1949, s. 67, 85, 90, 118, 141–142, 145, 154.

²⁴ E. Ochab, *Walka trwa*, „Nowe Drogi” 1949, nr 5, s. 28.

²⁵ Wniosek o „wyprowadzenie ze składu KC” Gomułki, Spychalskiego i Kliszki zgłosił Bierut 10 listopada 1949 r. jako konkluzję do referatu o potrzebie „czujności rewolucyjnej” na III Plenum. Zob. *Protokół z posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR z dnia 10 listopada 1949 r.* [w:] *Dokumenty do dziejów PRL. Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949–1970*, oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 32.

Zambrowskiego; 2) wszystkich, którzy nie zaakceptowali realizowanej przez PPR/PZPR formuły unifikacji życia politycznego, a byli związani z partiami historycznymi – PPS i PSL. Oprócz partii czystki objęły wojsko i służbę bezpieczeństwa.

Oskarżenia o odchylenie prawicowo-nacjonalistyczne spotkali się z represjami. W Polsce aresztowania objęły około 750 osób. Spośród ludzi ulokowanych wysoko w aparacie władzy aresztowano wojskowych i funkcjonariuszy partyjnych. W latach 1951–1954 aresztowano i skazano 83 oficerów. Aresztowani oficerowie traktowani byli jak wrogowie narodu, faszyci i „lokaje” imperializmu²⁶.

Ostatecznie Gomułka nie stracił życia, do procesu nie doszło, nie było także pokazowego procesu członków partii. Można przypuszczać, że wpływ na to miała pamięć o doświadczeniu KPP i obawa nowego kierownictwa o to, że po Gomułce mogą być następni w kolejności do aresztowania i procesu. Gomułka życie zawdzięczać mógł własnej determinacji w śledztwie. Wolność osobistą uzyskał w grudniu 1954 r., aż półtora roku po śmierci Stalina. Dopiero zmiana na Kremlu i wycofanie przez Chruszczowa zarzutu o agentalności Tito wpłynęły na zmianę stosunku do Gomułki, część zarzutów okazała się nieprzydatna²⁷.

„Odwilż” w 1956 roku przyniosła niewielką rewolucję personalną. Przełom październikowy pozwolił na zachowanie ciągłości. Zmiany personalne nie naruszyły trzonu elity władzy. Pozostała niemal w całości kadra średniego i niskiego szczebla. Zmiany personalne objęły kilka tysięcy pracowników aparatu partyjnego²⁸. Dotychczasowi przywódcy: Berman, Minc, Zambrowski, wysokiej rangi funkcjonariusze państwowi i partyjni²⁹, winni nadużyć w resorcie bezpieczeństwa stali się w połowie lat 50. wygodnym kozłem ofiarnym. Nieliczne wyroki skazujące miały pokazać społeczeństwu determinację, wolę i przede wszystkim praworządność sprawujących władzę. Była to swoista „ucieczka do przodu”. Pokazanie winnych, Żydów i funkcjonariuszy UB miało odwrócić uwagę społeczeństwa od innych współtwórców totalitaryzmu w Polsce. Przykład szedł z Moskwy, gdzie Beria, szef NKWD, był tym stalinowcem, który zainicjował liberalizację systemu i ostatecznie stracił życie.

Zmiany w gremiach kierowniczych PZPR, jakie dokonały się później, były pochodną walki z kolejną herezją a nie skutkiem oceny postaw w okresie stalinowskim. Typowe, wzorem zjawisk występujących wcześniej w KPP i w innych partiach komunistycznych, było dostrzeżenie zagrożenia we wszystkim, co nie było zgodne z oficjalną wykładnią doktryny, a nie mieściło się w znanej i realizowanej wersji komunizmu. Stąd kolejna ekipa, z przywróconym do władzy Gomułką, dostrzegła zagrożenie w rewizjonistach, partyjnych

²⁶ L. Pawlikowski, *Tajny front zimnej wojny. Uciekinierzy z polskich służb specjalnych 1956–1964*, Warszawa 2004, s. 50–51; J. Poksiński, „TUN” Tatar–Utnik–Nowicki. *Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956*, Warszawa 1992 (rozdział II); W. Ważniewski, *Walka polityczna w kierownictwie PPR i PZPR 1944–1964*, Toruń 1991, s. 44–45.

²⁷ Szerzej zob. K. Trembicka, *Wrogowie i przeciwnicy. Studium myśli politycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Lublin 2013, s. 229 i n.

²⁸ Do końca marca 1957 r. zwolniono ze stanowisk kierowniczych 33 członków i zastępców członków KC, 51 sekretarzy KW, 35 ministrów i wiceministrów; do połowy 1957 r. zwolniono przeszło 8, 6 tys. osób z aparatu partyjnego. Zob. W. Ważniewski, *Walka polityczna w kierownictwie PPR i PZPR 1944–1964...*, s. 106–107.

²⁹ A. Paczkowski, *Aparat bezpieczeństwa w latach odwilży: casus polski*, „Zeszyty Historyczne” 1995, z. 114, s. 3–33.

reformatorach. Nowa ekipa obawiała się wszystkiego, co nie podlegało kontroli ze strony centralnego aparatu władzy.

O potrzebie wykreowania nowego wroga w postaci rewizjonistów, syjonistów i kosmopolitów ponownie rozstrzygnął suweren zewnętrzny. Stwierdzić należy, że przed pojawieniem się rewizjonistów, mimo rewelacji XX Zjazdu KPZR, nie było wypowiedzi oceniających marksizm jako ideologię skompromitowaną, a zbudowany na niej model ustrojowy jako nienaprawialny³⁰.

Walka z rewizjonizmem trwała niemal dekadę lecz jej szczególnie nasilenie przypadło na początek i schyłek rządów Gomułki. Początek ofensywy nastąpił w listopadzie 1956 r. na łamach „Trybuny Ludu”, gdzie w artykule wstępnym od redakcji zakwestionowano utożsamianie istoty socjalizmu z jego „wypaczeniami” oraz żądano, aby ludzi odpowiedzialnych za politykę poprzedniego okresu wyeliminować z czynnego życia politycznego³¹.

Rewizjonistami nazwano część elity władzy, która swoją aktywność zintensyfikowała w związku z wydarzeniami 1956 r. i rozbudzonymi wówczas nadziejami na zmiany we wszystkich dziedzinach. Jak pisał Andrzej Friszke, historyk i badacz tej problematyki, popaździernikowi „buntownicy” wyciągnęli wnioski z krytyki stalinizmu i domagali się głębokiej przebudowy ustroju, aby zbliżyć się do „pierwotnego socjalizmu”, odwoływali się do marksizmu. Dla rewizjonistów stalinizm nie był błędem, lecz totalnym systemem politycznym³².

Dla komunistów rewizjonizm był zagrożeniem większym niż dostrzeżony w tym samym czasie dogmatyzm. Konflikt z osobami postulującymi zmianę stanowiska w kwestii tego, co stanowiło instytucjonalne sedno systemu politycznego był nieunikniony. Uznanie twierdzeń głoszonych przez rewizjonistów byłoby równoznaczne z zanegowaniem podstawowych zasad ideologii, na której bazowała partia oraz tego wszystkiego, co zbudowano w ZSRR.

Kampanię przeciwko rewizjonizmowi Gomułka rozpoczął na X Plenum KC PZPR w 1957 r. Był to element walki o unifikację wartości w sferze publicznej i niejako o „rząd dusz”, niezbędnych w działaniach na rzecz stworzenia pożądanego modelu społeczeństwa. Jak się wydaje, w ówczesnej sytuacji istota sporu dotyczyła kwestii podstawowej, modelu partii – czy PZPR miała być jak dotąd partią komunistyczną czy też socjaldemokratyczną, dopuszczającą swobodę dyskusji i demokrację wewnętrzną, istnienie niezależnych od władz organizacji, samorząd robotniczy czy niezależne związki zawodowe, co niewątpliwie w zasadniczy sposób zmieniłoby system polityczny PRL. Dla rządzących komunistów postulowana przez rewizjonistów *de facto* demokracja parlamentarna była niemożliwa do zaakceptowania.

X Plenum KC PZPR zakończyło okres tolerancji wewnątrzpartyjnej. Likwidacja „rewizjonistycznego czadu” [określenie W. Gomułki – przyp. K.T.]³³ oznaczała w pierwszym rzędzie weryfikację członkostwa w partii, ale także unifikację poglądów. Za rewizjonizm

³⁰ Zob. B. Fijałkowska, *Głos w dyskusji nt. „Wydarzenia kryzysowe w Polsce w latach 1955–1957” (stenogram dyskusji redakcyjnej)*, „Z Pola Walki” 1982, nr 1–2, s. 112.

³¹ *Dokąd zmierza ta demagogia*, „Trybuna Ludu”, 28 listopada 1956.

³² A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 133 i n; Z. Romek, *Droga Leszka Kołakowskiego ku antykomunistycznej opozycji. Od ortodoksyjnej ideologii ku wolności myślenia*, „Dzieje Najnowsze” 1999, nr 4, s. 139–146.

³³ Zob. W. Gomułka, *Przemówienia. Wrzesień 1957–grudzień 1958...*, s. 338.

z PZPR usunięto w krótkim czasie prawie 800 osób³⁴. Konsekwencje ponieść musieli dziennikarze czasopism wspierających „odwilż” („Po Prostu”) i co bardziej znani działacze partyjni i społeczni (Jacek Kuroń i Karol Modzelewski) chcący przybliżenia Polski Ludowej do własnej, opartej na wzorcu marksistowskim wersji komunizmu.

Rozstrzygnięcie walki z rewizjonizmem nastąpiło w końcu lat 60. w sytuacji kryzysu politycznego i gospodarczego w Polsce, walki o władzę i wpływy wewnątrz PZPR, między rządzącymi o możliwości wybuchu niezadowolenia społecznego, zwłaszcza po przeprowadzonej jesienią 1967 r. podwyżce cen³⁵. Na sytuację w Polsce w tym czasie dodatkowo wpływ miały, sygnalizowane wcześniej, dwa wydarzenia zewnętrzne: kolejna wojna izraelsko-arabska oraz praska wiosna.

Przeciwko domniemanym wrogom socjalizmu ponownie wytoczono mocne argumenty. Obok rewizjonizmu równoległym zagrożeniem stał się syjonizm. Chociaż syjonizm jako „obca” ideologia nie był dla rządzących tak groźny jak rewizjonizm ze względu na brak dostatecznie dużego zaplecza społecznego to, w konkretnej sytuacji, został potraktowany jako część kampanii przeciwko Polsce, organizowanej przez ośrodki zewnętrzne. Syjonizm stał się wrogą Polsce ideologią zawierającą w sobie negatywny obraz Polaków, w celu wytworzenia warunków do większej niż dotąd emigracji do Izraela³⁶. Sympatie Polaków dla Izraela rządzącym pretekst do sformułowania zarzutów przeciwko niedookreślonym do końca syjonistom. Chodziło o osoby, które miały charakteryzować się postawą uległości wobec „kosmopolitycznego nihilizmu narodowego” i „ciasnego nacjonalizmu”. Pożądane były patriotyzm i „moralność socjalistyczna”³⁷. Kosmopolityzm był aluzją do pochodzenia żydowskiego, zarzutem wobec postawy jakoby wyszydzającej polskie tradycje patriotyczne, nadmierną usłużność wobec władz ZSRR. Stwierdzić trzeba, że walka z syjonizmem była częścią szerszego procesu i zjawiska, które można umieścić w ramach Marca 1968. Marzec '68 toczył się na kilku planach jednocześnie: łączył w sobie m.in. protest studencki i walkę wewnątrz PZPR z odwołaniem się do antysemityzmu³⁸.

Skutkiem walki z syjonizmem były zmiany kadrowe w partii i różnych instytucjach. Syjonizm był wygodnym pretekstem, pod którym można było ukryć prymitywny antysemityzm i pozbyć się części kadry pochodzenia żydowskiego. Antysemityzm był wypróbowanym „argumentem” uzasadniającym zmiany kadrowe i choć sprzeczny z internacjonalizmem, był obecny w ruchu komunistycznym. Charakteryzował chociażby politykę personalną ZSRR i niektórych innych państw komunistycznych.

Stwierdzić trzeba, że usuwanie z różnych instytucji politycznych obywateli polskich pochodzenia żydowskiego trwało już od kilku lat. W MSW postępowało od 1964 r. a miało związek z powołaniem Mieczysława Moczara na urząd ministra spraw wewnętrznych.

³⁴ Zob. B. Dymek, *Z dziejów PZPR w latach 1956–1970...*, s. 176.

³⁵ Zob. J. Eisler, *Cykliczne kryzysy władzy – źródła i konsekwencje*, „Wiadomości Historyczne” 2000, nr 1, s. 1–8.

³⁶ *Przemówienie W. Gomułki w czasie XII Plenum KC PZPR* [8–9 lipca 1968 r.], „Nowe Drogi” 1968, nr 8, s. 133.

³⁷ *Wystąpienie Z. Kliszko w czasie XII Plenum KC PZPR*, „Nowe Drogi” 1968, nr 8, s. 17, 19; *Sprawozdanie KC oraz Zadania partii w dziedzinie umacniania socjalizmu i dalszego rozwoju PRL. Referat I sekretarza KC PZPR tow. Władysława Gomułki*, „Nowe Drogi” 1968, nr 12, s. 39.

³⁸ A. Friszke, *Miejsce Marca 1968 wśród innych „polskich miesięcy”* [w:] *Oblicza Marca 1968*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2004, s. 15.

Podobne procesy zachodziły w wojsku. Ewidencja obywateli według kryterium narodowościowego, jako punkt wyjścia do walki z syjonizmem postępowwała od lata 1967 r.³⁹

W latach 1968–1969 zmiany kadrowe dotknęły pracowników różnych instytucji. Ze stanowiskami pożegnali się obywatele polscy pochodzenia żydowskiego. Opuszczający kraj pozostawili po sobie posady na uczelniach, w MON, MSZ, aparacie partyjnym⁴⁰. Z wysokich kręgów władzy odeszli: Edward Ochab, Adam Rapacki, Eugeniusz Szyr. Beneficjentami wymuszonej emigracji byli konkretni ludzie, którzy mogli osiągnąć drobne korzyści materialne: objęcie porzuconych stanowisk, kupno od emigrantów mebli, zajęcie zwolnionych lokali mieszkalnych.

PZPR, zanim została rozwiązana w 1990 roku, stoczyła jeszcze wiele wojen. W latach 60. problemem był dogmatyzm, cecha charakterystyczna komunistycznego stylu myślenia, obecna i w okresie międzywojennym. W 1964 roku dogmatykami byli zwolennicy poglądów Mao Tse-tunga oraz grupa tzw. lewicy patriotycznej, pogrobowców moczarowców. W latach 1980–1981 r. pojawiło się zagrożenie w postaci powstałych w Toruniu „struktur poziomych”, definiowanych jako narzędzie rozbijania partii od wewnątrz⁴¹. Ich początek dało porozumienie organizacji partyjnych kilku zakładów pracy i uniwersytetu. Inicjatywa znalazła naśladowców w kilku innych miastach⁴².

Próbą przeciwdziałania deformacjom, jakie trapiły partię w okresie stanu wojennego była ostatnia „czystka”, przeprowadzona w 1982 r., kiedy usunięto z jednej strony, ludzi „chwiejnych i obcych ideowo”, a z drugiej strony wyeliminowano polityków znajdujących się w dwóch różnych skrzydłach partii: tzw. dogmatyków oraz liberałów zgrupowanych wokół czasopism krytykujących realizowaną politykę – „Rzeczywistość” oraz „Zdanie”⁴³.

Stwierdzić należy, że dokonywane represje nie wywoływały negatywnego oddźwięku w partiach. Komuniści polscy identyfikowali się z komunistami radzieckimi. W partiach komunistycznych, za wyjątkiem jednostek, nie było działaczy, którzy podjęliby polemikę z przywódcami z RKP(b)/KPZR. Spośród przywódców KPP jedynie Maria Koszutska zwróciła uwagę na niewłaściwe relacje między MK a poszczególnymi jej sekcjami, ograniczanie swobody dyskusji, formy rozwiązywania konfliktów wewnątrzpartyjnych. Była po Róży Luksemburg a w KPP jedyną ważną postacią, która w sposób otwarty zastanawiała się nad modelem partii robotniczej. Koszutska właściwie uchwyciła początek procesu negatywnych zmian w RKP(b), MK, a także – co pokazała nieodległa przeszłość – w poszczególnych sekcjach, czyli nadmierną centralizację, metody podejmowania decyzji w wąskim gronie, rozstrzyganie spornych kwestii poprzez eliminowanie z kierownictwa inaczej myślących, zjawisko oskarżania o oportunizm bardziej realistycznie myślących komunistów⁴⁴.

³⁹ P. Wieczorkiewicz, *Walka o władzę w kierownictwie PZPR w Marcu 1968*, [w:] *Marzec 1968. Trzydzieści lat później*, t. 1, red. M. Kula, P. Osęka, M. Zaremba, Warszawa 1998, s. 45; K. Lesiakowski, *Mieczysław Moczar „Mietek”*. *Biografia polityczna*, Warszawa 1998, s. 308.

⁴⁰ Szczegółowe dane zob. K. Lesiakowski, *Emigracja osób pochodzenia żydowskiego z Polski w latach 1968–1969*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 2, s. 117.

⁴¹ *List Komitetu Centralnego KPZR do KC PZPR*, [5 czerwca 1981 r.], ND 1981, nr 7, s. 30–31.

⁴² E. Duraczyński, *PZPR w kryzysie – kryzys w PZPR (lato 1980 – lato 1981)*, „Dzieje Najnowsze” 1997, nr 4, s. 80–81; R. Bäcker, *Struktury poziome w Toruniu (1980–1981)*, Warszawa 1990, *passim*.

⁴³ Szerzej zob. A. Dudek, *Obóz władzy w okresie stanu wojennego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 2, s. 238–239.

⁴⁴ Zob. list z Moskwy do KC KPRP z 1 lutego 1923 r., AAN, VI Oddz., KPP, mf 728/1.

Za każdym razem poddani presji ze strony towarzyszy komuniści kajali się za nie popełnione błędy. Postawa taka była charakterystyczna dla działaczy, którzy – jak mogło się wydawać – nie należeli do ludzi słabego charakteru, gdyż wielokrotnie dawał dowody odwagi i potrafił bronić swoich racji (Edward Próchniak, Adolf Warski, Maria Koszutska). Presja psychiczna i atmosfera izolacji były tak silne, że zrezygnowali z obrony swoich poglądów⁴⁵. Samokrytyka, nieodzowny element sakralizacji partii, nie wpłynęła w żaden sposób na zmianę stosunku gremiów kierowniczych partii do odsuniętych przywódców.

O ile w 1948 roku los Gomułki i jego najbliższych współpracowników i tak był przesądzony o tyle to co pozostało do zrobienia, to zmuszenie go do kompletnej kapitulacji, bo przywódca partii komunistycznej nie mógł „tak sobie odejść”, wcześniej musiał zrozumieć i naprawić błędy, które popełnił, a jeżeli tego nie chciał zrobić, to znaczyło, że stawał do walki z partią⁴⁶. III Plenum KC PZPR przyniosło więc wiele wystąpień, w których zaatakowani wysocy rangą funkcjonariusze partyjni, pełniący u progu Polski Ludowej rolę przywódczą w państwie, kajali się, mając nadzieję, że uchronią siebie przed degradacją. O ile zrozumieć można wyznanie winy z powodu faktycznych pomyłek czy błędnych decyzji, o tyle kuriozalna była samokrytyka za błędy niepopełnione. Tego typu zachowanie charakteryzowało chociażby Mariana Spychalskiego, który kajał się za to, że nie zauważył u siebie odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego⁴⁷. Nieco łagodniej prostował swoje „niedoskonałości” Ignacy Loga-Sowiński. Uległ nawet Gomułka, zmuszony ostatecznie zauważyć, że „klika titowska” nie tyle popełniała błędy, jak sądził uprzednio, ile prowadziła „działalność agenturowo-dywersyjną”⁴⁸. Komuniści polscy dostosowali się do trendów występujących w ZSRR. Większość mówców zapewniła o swojej lojalności i prześcigała się w podkreślaniu mądrości i przenikliwości Stalina oraz tego, jak bardzo była przewidująca i zbawienna dla ruchu komunistycznego inicjatywa WKP(b) w sprawie jugosłowiańskiej. III Plenum było dobrym przykładem na pokazanie, że w krótkim czasie dokonana się sakralizacja partii. Samokrytyka była tego dowodem.

Zarzuty były *de facto* mało istotne, bo oskarżenia w obu przypadkach dotknęły komunistów zasłużonych w budowie systemu totalitarnego: najpierw w ZSRR a później, ci co przeżyli, w Polsce. W Polsce uznany za czołowego reprezentanta odchylenia Gomułka różnił się od innych komunistów tylko tym, że może mając na uwadze nieodległe doświadczenia Polaków z okresu wojny, bardziej niż inni zwracał uwagę na potrzebę zachowania pozorów niepodległości Polski. Nie uważał także, aby od razu trzeba było dokonać kolektywizacji rolnictwa.

Komuniści nie zdobyli się na protest w związku z aresztowaniem współtowarzyszy, tak w latach 30. jak i 50. XX wieku. Poszczególne partie komunistyczne bez zastrzeżeń potępiały różnorodnych „wrogów” a większość zweryfikowanych gremiów kierowniczych

⁴⁵ P. Samuś, *Edward Próchniak*, Warszawa 1983, s. 276-277; S.S. Nicieja, *Julian Leszczyński-Leński*, Warszawa 1979, s. 294.

⁴⁶ Wystąpienie Aleksandra Zawadzkiego w dyskusji nad referatem B. Bieruta *Zadania Partii w walce o czujność rewolucyjną...*, s. 158.

⁴⁷ „Wykazałem się brakiem czujności przede wszystkim w wojsku. Wyrządziłem szkodę Partii [dużą literą w tekście – przyp. K.T.] przez tolerowanie wrogów i ułatwienie im zajęcia poważnych stanowisk w naszym aparacie państwowym, ułatwienie im przeniknięcia do Partii”. *III Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej...*, s. 59.

⁴⁸ *Wystąpienie Gomułki w dyskusji nad referatem B. Bieruta „Zadania Partii w walce o czujność rewolucyjną na tle sytuacji obecnej”...*, s. 112.

i działacze partyjnych przyjęła i zaakceptowała decyzję WKP(b) dotyczącą aresztowania kolejnych grup działaczy. Wielu komunistów solidaryzowało się z poczynaniami NKWD i wyrażało dla nich uznanie. Liczni aresztowani oskarżali nie tylko działaczy z wrogich sobie frakcji, ale i bliskich kolegów. W drugiej połowie lat 30. ich postawa nie znajdowała usprawiedliwienia, gdyż dla walki z pokonanym już „przeciwnikiem”, odsuniętymi od wpływu na bieg spraw partyjnych towarzyszami, tworzono sztuczną podbudowę teoretyczną; niektórzy samoistnie „pomagali” NKWD i skarżyli współtowarzyszy, po aresztowaniu obciążali siebie nawzajem. Zwłaszcza współpracujący z NKWD komuniści polscy musieli orientować się w metodach „pracy” radzieckich organów bezpieczeństwa. Postawa taka była najprawdopodobniej efektem przeobrażeń, w wyniku których zmianie uległ nie tylko kształt organizacyjny KPP, ale także wykształciła się tzw. stalinowska osobowość⁴⁹. Niewątpliwie osobowość taka mogła wyrazić się w pełni jedynie w partii. Przypadłość ta dotknęła tak KPP, jak i inne partie komunistyczne.

Represje partyjne i karne, jakich doświadczył Gomułka i inni, nie spotkały się ze sprzeciwem, milcząc, ale zostały zaakceptowane. Po 1948 r. członkowie partii całkowicie poparli kierownictwo i nową linię polityczną. W połowie 1948 r. Władysław Bieńkowski był jedynym, który wystąpił w obronie Gomułki. U schyłku lat 60. nikt z kierownictwa partyjnego nie zatrzymywał „syjonistów” ani tysięcy obywateli polskich żydowskiego pochodzenia, którzy zostali zmuszeni do opuszczenia państwa.

4. WNIOSKI

Rozważania na temat zjawiska „pożerania własnych dzieci” w partiach komunistycznych działających w Polsce pozwalają na konstatację, że represje, które dotknęły ich przywódców i działaczy były częścią większej całości i odbiciem wielu nakładających się na siebie tendencji. Pierwsza, podstawowa odzwierciedlała typowy dla partii komunistycznych styl myślenia i działania, przejawiający się w braku zaufania, obsesji zdrady, szpiegomanii, i była częścią szerszego zjawiska wiążącego się z syndromem „oblężonej twierdzy” oraz totalizacja partii i państwa. Zdaniem Hanny Arendt, represje wobec elity władzy, traktować można jako wyraz swoistego egalitaryzmu, gdyż były dowodem, że w systemie totalitarnym nie było lepszych i gorszych, wszyscy byli jednakowo równi przed tyranem i wszyscy od niego jednakowo zależni⁵⁰. Druga tendencja była pochodną podjętej przez suwerena zewnętrznego inicjatywy dokonania zmiany personalnej, np. przez eliminację komunistów nazbyt samodzielnych oraz wymiany kadry w związku z przejściem do kolejnych etapów budowy państwa totalitarnego. Trzecia odnosiła się do relacji wewnątrz partii, a mianowicie do walki o władzę i korzystania z okoliczności do pozbycia się konkurentów. Zwycięstwo w partii pozwalało na sprawowanie władzy w Polsce. Komunistyczny system nie wypracował żadnego instytucjonalnego mechanizmu, który umożliwiałby naturalną rotację kadr. Walkę z różnego rodzaju herezjami wykorzystywano do zmian personalnych. Oskarżenie o poglądy sprzeczne z aktualną linią polityczną było wygodnym pretekstem do pozbycia się konkurentów politycznych. W partiach komunistycznych toczyła się brutalna

⁴⁹ Owa stalinowska osobowość łączyła w sobie cechy „potentata, inkwizytora i prokuratora”. Przy zaistnieniu określonych warunków i okoliczności zawsze znajdowali się ludzie szczególnie predysponowani do odgrywania „jezuicko-dyscyplinarnej roli aparaczyka”, spragnieni składania donosów, oskarżeń i drwin. Zob. E. Morin, *O naturze Związku Radzieckiego*, Warszawa 1990, s. 55.

⁵⁰ Zob. F. Ryszka, *Poglądy na koncepcję państwa...*, s. 22.

walka o władzę, włącznie z wykorzystywaniem NKWD a w Polsce Ludowej policji politycznej. Ewentualne zwycięstwo w partii dawało nadzieję na sprawowanie władzy w Polsce. Ważną zmianę w odniesieniu do polityki kadrowej przyniósł XX Zjazd KPZR: ograniczenie represji w stosunku do elity władzy. Po 1956 r. elita władzy uzyskała bezpieczeństwo osobiste. Zmiana była trwała, gdyż gwarantowano na ogół bezkarność i ochronę ustępującym sekretarzom. Z najwyższych rangą polityków z szczykanami spotkał się Edward Gierek. Gierek oraz jego współpracownicy zostali usunięci z partii, a w czasie stanu wojennego czasowo internowani.

LITERATURA

1. *II Zjazd PZPR*, Warszawa 1954. *III Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (11, 12, 13 listopada 1949 r.)*, ND 1949 [numer specjalny].
2. *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956: taktyka, strategia, metody*, cz. 2: *Lata 1948–1949*, oprac. A. Paczkowski, Warszawa 1994.
3. *Aparat bezpieczeństwa w Polsce w latach 1953–1954. Taktyka, strategia, metody*, wstęp A. Paczkowski, wybór i oprac. G. Majchrzak, A. Paczkowski, Warszawa 2004.
4. Bäcker R., *Struktury poziome w Toruniu (1980–1981)*, Warszawa 1990, *passim*.
5. Cimek H., *Komuniści. Polska. Stalin 1918-1939*, Białystok 1990.
6. *Dokąd zmierza ta demagogia*, „Trybuna Ludu”, 28 XI 1956.
7. *Dokumenty do dziejów PRL. Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949–1970*, oprac. A. Dudek, A. Kochański, K. Persak, Warszawa 2000.
8. Dudek A., *Obóz władzy w okresie stanu wojennego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2002, nr 2.
9. Dudek A., *Ślady PeeReLu. Ludzie, wydarzenia, mechanizmy*, Kraków 200.
10. Duraczyński E., *PZPR w kryzysie – kryzys w PZPR (lato 1980–lato 1981)*, „Dzieje Najnowsze” 1997, nr 4.
11. Eisler J., *Cykliczne kryzysy władzy – źródła i konsekwencje*, „Wiadomości Historyczne” 2000, nr 1.
12. Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994.
13. Gomułka W., *Przemówienia. Październik 1956–wrzesień 1957*, Warszawa 1959, s. 328.
14. Holzer J., *Komunizm w Europie. Dzieje ruchu i systemy władzy*, Warszawa 2000.
15. Kołakowski L., *Tendencje, perspektywy i zadania*, „Życie Warszawy”, 4 II 1957.
16. Lenin W. I., *Dzieła wszystkie*, t. 41, Warszawa 1988.
17. Lesiakowski K., *Mieczysław Moczar „Mietek”*. *Biografia polityczna*, Warszawa 1998.
18. Lesiakowski K., *Emigracja osób pochodzenia żydowskiego z Polski w latach 1968–1969*, „Dzieje Najnowsze” 1993, nr 2.
19. *List Komitetu Centralnego KPZR do KC PZPR*, [5 czerwca 1981 r.], ND 1981, nr 7.
20. List z Moskwy do KC KPRP z 1 lutego 1923 r., AAN, VI Oddz., KPP, mf 728/1.
21. *Marzec 1968. Trzydzieści lat później*, t. 1, red. M. Kula, P. Osęka, M. Zaremba, Warszawa 1998.
22. *Między Wschodem a Zachodem. Studia z dziejów polskiego ruchu i myśli socjalistycznej*, red. A. F. Grabski, P. Samuś, Łódź 1995.
23. Morin E., *O naturze Związku Radzieckiego*, Warszawa 1990.
24. Nicieja S.S., *Julian Leszczyński-Leński*, Warszawa 1979.

25. *O brakach w pracy partyjnej i środkach zlikwidowania trockistów i innych dwulicowców* [referat J. Stalina na Plenum KC WKP(b) 3 III 1937], „Przegląd”, kwiecień 1937 [dodatek].
26. *Oblicza Marca 1968*, red. K. Rokicki, S. Stępień, Warszawa 2004.
27. Ochab E., *Walka trwa*, ND 1949, nr 5.
28. Paczkowski A., *Aparat bezpieczeństwa w latach odwilży: casus polski*, „Zeszyty Historyczne” 1995, z. 114.
29. Pawlikowski L., *Tajny front zimnej wojny. Uciekinierzy z polskich służb specjalnych 1956–1964*, Warszawa 2004.
30. Pietrow N., *Polska operacja NKWD*, „Karta” 1993, nr 11.
31. Poksiński J., „TUN” *Tatar–Utnik–Nowicki. Represje wobec oficerów Wojska Polskiego w latach 1949–1956*, Warszawa 1992.
32. Popow M., *Idealizacja luksemburgizmu – sztandar naszych wrogów*, „Orka”, 27 XII 1931.
33. *Przemówienie I sekretarza KC PZPR tow. Władysława Gomułki, na spotkaniu z aktywem warszawskim w dn. 19 marca 1968 r.*, ND 1968, nr 4, s. 23.
34. Skarzyński R., *Historia myśli politycznej w ujęciu politologicznym. Zarys koncepcji*, „Studia Polityczne” 1992, nr 1.
35. Skarzyński R., *Intelektualiści a ideologia. Myśl polityczna jako przedmiot badań politologa*, „Studia Nauk Politycznych” 1990, nr 4.
36. Skarzyński R., *Wróg i sojusznik. Studium struktury myśli politycznej*, „Studia Nauk Polityczny” 1990, nr 1–3.
37. *Riepriesii protiv Polakow i polskich graždan*, Moskwa 1997, s. 33.
38. Romek Z., *Droga Leszka Kołakowskiego ku antykomunistycznej opozycji. Od ortodoksyjnej ideologii ku wolności myślenia*, „Dzieje Najnowsze” 1999, nr 4.
39. Ryng J., *Wybór pism*, Warszawa 1957.
40. Ryszka F., *Poglądy na koncepcję państwa*, „Studia Nauk Politycznych” 1984, nr 5.
41. Samuś P., *Edward Próchniak*, Warszawa 1983.
42. Sobolewska-Myślik K., *Partie i systemy partyjne na świecie*, Warszawa 2004.
43. Stalin J., *Dzieła*, t. 6, Warszawa 1951.
44. Stalin J., *Dzieła*, t. 6, Warszawa 1951.
45. Stobiecki R., *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998.
46. Szyszko M., *Płaszczyzny jedności w partii*, „Nowe Drogi” 1983, nr 5.
47. Torańska T., *Oni*, Warszawa 1989.
48. Trembicka K., *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918-1938)*, Lublin 2007.
49. Trembicka K., *Wrogowie i przeciwnicy. Studium myśli politycznej Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej*, Lublin 2013.
50. Ważniewski W., *Walka polityczna w kierownictwie PPR i PZPR 1944–1964*, Toruń 1991.
51. *Wydarzenia kryzysowe w Polsce w latach 1955–1957” (stenogram dyskusji redakcyjnej)*, „Z Pola Walki” 1982, nr 1–2.
52. *Wystąpienie Z. Kliszko w czasie XII Plenum KC PZPR*, „Nowe Drogi” 1968, nr 8.
53. Zackiewicz G., *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918-1939*, Kraków 2004.

“ABOUT DEVOURING ITS OWN CHILDREN” ON THE EXAMPLE OF THE ACTIVITIES OF COMMUNIST PARTIES IN POLAND IN THE 20TH CENTURY

The object of the article is the phenomenon of removing the leaders and politicians of communist parties in Poland from political life in various periods of their activity. In the case of research subjects – the Communist Party of Poland (1918-1938) and the Polish United Workers' Party (1948-1990), it was about eliminating the "most faithful of the faithful" by comrades from the same political environment. It should be stated that the problem of "devouring its own children" was known in history, occurs today and will be present in the future. In the case of communist parties, the phenomenon of "devouring its own children" was influenced by various circumstances: 1) above all, the specificity of the communist parties (these were fundamentalist parties; the Communist Party of Poland operated illegally on the basis of the party-order model), 2) subordination to the external sovereign, which had a decisive influence on the style of political thinking and acting, 3) the processes to which the parties were subjected, i.e. functioning in the conditions of the besieged fortress syndrome and the need for an enemy that allowed to accomplish various goals inside and outside the party, 4) brutal struggle for power which, in the case of the Polish United Workers' Party, allowed to use the state apparatus.

Keywords: “devouring its own children”, revolutions, communist parties, heresies, a struggle for power.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.13

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Andrzej Piotr WIATRAK¹

REGIONAL SMART SPECIALISATIONS IN AGRIBUSINESS

It is assumed that regional smart specialisations are a good tool for regional structural transformations, hence the need to provide some insight into how they function. Therefore, the aim of this article is as follows: to provide information on the nature, scope and grounds for the development of regional smart specialisations, with special emphasis on agribusiness. In discussing these issues, the following points are presented: the nature and objectives of regional smart specialisations, the foundations of regional smart specialisations in agribusiness and their analysis, taking selected Polish voivodships as examples. The basis for this article was provided by data processing methods, i.e. analysis and synthesis, and logical inference methods, in particular induction. The examination carried out shows that Poland lacks both a systemic approach to the preparation of smart strategies in voivodships and a sufficient diagnosis of conditions when such strategies are being devised, treating them as a financial assistance instrument or an obligation to implement the EU policy in this regard. The scope of smart specialisations of voivodships covers different areas, mostly economic but also environmental and social spheres, especially if these are interrelated as exemplified by agribusiness. In all voivodships, there are smart specialisations in agribusiness, yet they generally concern sustainable agriculture and environmentally sustainable food processing.

Keywords: innovation, knowledge, partnership, strategy, development.

1. INTRODUCTION

Regional smart specialisations are now one of the instruments to influence the development and structural changes in the European Union. They are based on the strengths and needs of a given region as well as the partnership of interested stakeholders and their development priorities. Their goal is to activate development drivers, implement innovation, bring about structural transformations in regions and increase regional competitiveness. They are prepared by all EU regions, although with varying degrees of success. Such strategies have been developed by all voivodships, but they have not been widely disseminated. Therefore, it is worth considering what can be changed in this regard so that the actions taken foster the building of regional smart specialisations.

Given the topicality of the subject being discussed, including the expected role of such specialisations in regional structural changes, this article attempts to outline these issues systemically, focusing on the nature, scope and grounds for the preparation of regional

¹ Prof. dr hab. Andrzej Piotr Wiatrak, Chair of Organisation and Management Theory, Faculty of Management, University of Warsaw, ul. Szturmowa 1/3, 02-678 Warszawa; e-mail: apw@wz.uw.edu.pl

smart specialisations, with particular emphasis on the economic sector chosen, i.e. agribusiness. The concentration is on agribusiness because of its role in meeting the basic needs of society, but also its role in the economy of all Polish voivodships. The aim of this study is primarily cognitive, but also – as a supplement – applicative, as it concerns better use of the instrument under consideration. The article draws on the related literature and an analysis of regional smart specialisations in Polish voivodships, including in particular Małopolskie, Mazowieckie and Podkarpackie Voivodships. The basic methods employed include analysis and synthesis and logical inference methods, in particular induction. This study was produced as part of works on the topic “Conditions of innovation policy and its implementation” financed from statutory funds of the Faculty of Management, University of Warsaw.

2. THE NATURE AND OBJECTIVES OF REGIONAL SMART SPECIALISATIONS

The issue of specialisation of countries and regions has been investigated for years from various angles, covering foreign trade, foreign investment, available resources and their use, costs and competitiveness, implemented programmes, strategies and development initiatives (e.g. clusters), etc.². These matters are referred to by the concept of smart specialisation, which is one of the tools to implement *Europe 2020 – A strategy for smart, sustainable and inclusive growth* in the EU³. “Smart specialisation strategy means the national or regional innovation strategies which set priorities in order to build competitive advantage by developing and matching research and innovation own strengths to business needs in order to address emerging opportunities and market developments in a coherent manner, while avoiding duplication and fragmentation of efforts”⁴. Such an approach stems from the fact that the partnership of stakeholders (especially the key ones) and various policies (e.g. innovation, investment, employment, environmental etc.) are taken into account when devising these strategies and that the policies are directed towards exploiting global competitive advantages⁵.

² J. Brzówska, *Rola inteligentnych specjalizacji w projektowaniu wdrażaniu regionalnej strategii innowacji województwa śląskiego*, *Nauki o Zarządzaniu*, no. 1 (26), 2016, pp. 9–26; M. Kardas, *Inteligentna specjalizacja – (nowa) koncepcja polityki innowacyjnej*, *Optimum. Studia Ekonomiczne*, no. 2 (50), 2011, pp. 121–134; Cz. Pilarska, *Koncepcja smart specialisation w polityce ekonomicznej Unii Europejskiej*, *Studia Europejskie*, no. 4, 2014, pp. 59–80.

³ EU: *Regional Policy contributing to smart growth in Europe 2020*, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions of 6 October 2010, COM(2010) 553 final, 2010; EU: *Guide to Research and Innovation Strategies for Smart Specialisations (RIS 3)*, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2012b.

⁴ National/Regional Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS3), 2014, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_en.pdf (accessed: 12.04.2016), p. 6.

⁵ W. Dziemianowicz, J. Szlachta, K. Peszat, *Potencjały rozwoju i specjalizacje polskich województw*, Geoprofit, Warszawa 2014.

The assumptions of this concept are not new and rely on prior solutions, in particular such as⁶:

- the concept of cluster, whereby mutual cooperation of enterprises in a particular sector and also their collaboration with research units and business support institutions promotes specialisation, development and competitiveness;
- the staples thesis, whereby development can be started through production specialisation, i.e. focusing on the products that can be the most competitive in external markets;
- the concept of flexible manufacturing, whereby small and medium-sized enterprises are able to modify production quickly, enter a market niche and adapt to the changes that unfold, thus consolidating a new manufacturing specialisation, particularly through cooperation.

These and other concepts point to the need for cooperation among enterprises and joint action. Cooperation among enterprises will bring better effects if the spheres of science and administration are involved to mutually support each other and compete with others in order to seize the existing opportunities more efficiently. This approach is reflected in the elementary assumptions of smart specialisations⁷:

- establishing a relatively large area of research and innovation to enable effective competition with others and use the economies of scale and scope;
- concentrating activities on those areas of science, research and innovation that will be adequate for the resources and skills of a region and will contribute to the strengthening of its competitive advantages;
- implementing general purpose technologies, such as nowadays: semiconductors, advanced materials, photonics and nanotechnology, which may act as enabling technologies, create opportunities for change, development and application of new technological solutions;
- selecting and implementing smart specialisations not through administration but entrepreneurial discovery, i.e. a bottom-up learning process among entrepreneurs and indicating which areas of science and technology to develop.

The concepts of smart specialisation are smart at least for the following reasons⁸. Firstly, they result from the cooperation of various stakeholder groups, including local stakeholders. Secondly, these strategies are devised through bottom-up learning. Thirdly, the conditions are created to support their elaboration and development through the provision of appropriate information and infrastructure. Fourthly, they promote the implementation of various types of innovation and stimulate private sector investment. And finally, fifthly, all these activities are undertaken in a particular environment that has its own goals and therefore requires a realistic approach to their development, taking into account local strengths and

⁶ D. Miłek, *Specjalizacje regionalne a Strategia Europa 2020*, Zarządzanie i Finanse, no. 1, part 2, 2013, pp. 189–198.

⁷ M. Kardas, *Inteligentna specjalizacja – (nowa) koncepcja polityki innowacyjnej*, Optimum. Studia Ekonomiczne, no. 2 (50), 2011, pp. 121–134

⁸ EU: *Guide to Research and Innovation Strategies for Smart Specialisations (RIS 3)*, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2012b, p. 17–18.

capacities and the competitiveness of the environment. This ensues from the fact that the aims of regional specialisations are as follows⁹:

- to make innovation a priority for all regions;
- to develop and implement strategies for economic transformation tailored to regional capacities, abilities and needs;
- to mobilise investment and launch development and innovation processes of an area and change its functional structure;
- to tackle economic, social, environmental, climate, energy etc., challenges facing a region or a part thereof;
- to get partners more closely involved and create synergies through their cooperation.

Summing up, regional smart specialisations may be an idea for implementing innovation policies if they are well prepared and based on:

- the resources of a region,
- areas of its competitive, especially comparative, advantage,
- regional partners,
- the use of public support.

3. FUNDAMENTALS OF REGIONAL SMART SPECIALISATIONS IN AGRIBUSINESS

Innovation is a cornerstone of the functioning of the EU economy. This is emphasised in its subsequent development programmes, including the current ones resulting from *Europe 2020 – A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. **The tools for putting these plans into effect are the Innovation Union and the European Innovation Partnerships**, which, through the cooperation of various public, social and private actors, undertake actions to implement innovations counteracting the negative effects of activities to date, especially in the economic sphere¹⁰. One of the priority areas to be supported is the agricultural sector, which should consume less water, fossil fuels, mineral fertilizers and plant protection products in order to ensure food supply, while making better use of the complementarity between crops and livestock rearing, organic waste management, renewable energy generation etc. It is assumed that “a shift required from the agricultural sector, needed because of increasing urgency for resource efficiency, will result in primarily producing more food in a more sustainable way, but also in supplying a variety of different societal services and bio-based products, related to health, leisure, land management, waste management, feed, fibres and renewable energy”¹¹. To this end, the European Innovation

⁹ National/Regional Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS3), 2014, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_en.pdf (accessed: 12.04.2016), p. 3–5.

¹⁰ EU: Regional Policy contributing to smart growth in Europe 2020, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions of 6 October 2010, COM(2010) 553 final, 2010.

¹¹ EU: Opinion of the Committee of the Regions on ‘The European Innovation Partnership: Agricultural productivity and sustainability’, Official Journal of the European Union (2013/C 17/10), of 10 January 2013, Brussels 2013, p. 53.

Partnership “Agricultural Productivity and Sustainability” programme was developed with activities focused predominantly on¹²:

1. increased agricultural productivity, output, and resource efficiency to save resources and the environment (especially natural resources), reduce the losses in agricultural production and make use of biological progress;
2. innovation in support of the bio-based economy in the whole food production and supply chain through the promotion of environmentally sound technologies, e.g. integrated biological plant protection, the reduction of greenhouse gas emissions, the use of biomass, bio-fermentation, bio-refinery, recycling etc.;
3. biodiversity, ecosystem services, and soil functionality through improved land management, integrated agro-ecological systems, natural methods of ecosystem protection etc.;
4. development and deployment of innovative products, devices and services, alongside with establishing a sustainable and efficiently managed food supply chain;
5. food quality, food safety and healthy lifestyles – through actions mentioned in the previous paragraphs on the one hand and through information and education in this respect on the other hand.

The actions taken are diverse, but they share an innovative approach that promotes sustainable management in agribusiness combined with the use of biological and ecological drivers of development. At the same time attention is paid to the improved use of organisational drivers of development through production management and distribution systems and an efficient information and monitoring system that enables integration of the various links of the food chain. Organisational drivers of development and innovation implementation in agribusiness also include cooperation and collaboration, among others, at the local and regional levels, where the potential for economic and social dynamics is the biggest¹³. Indeed, it is there that production resources, and above all human resources that determine development, exist. Therefore, it would be beneficial to highlight the existing opportunities for development and investment, to adjust the size of operations and operational methods to production resources held and farming methods preferred (e.g. through application of environmentally friendly technologies) and to motivate the community to use such resources and methods. Consideration should be given to the fact that food- and nutrition-related issues are fundamental, which makes the consensus on development directions so important. The tools for these actions and implementation comprise regional smart specialisations that target a specific area and its resources, including specific and marginal resources linked to agribusiness, to name a few. Simultaneously, smart specialisation strategies, as the preferred mode of action, can both stimulate private investment and foster more efficient and effective use of public funds, together with aid funds. “They can help regions to concentrate resources on few key priorities rather than spreading investment thinly across areas and business sector. They can also be a key element in developing multi-level governance for integrated innovation policies. Moreover they have to be closely linked with other policy domains and

¹² EU: Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the European Innovation Partnership ‘Agricultural Productivity and Sustainability’ of 29 February 2012, Brussels: European Commission, EUR-Lex, COM(2012)79 final, Brussels 2012a, p. 8–9.

¹³ A.P. Wiatrak, *Sieć innowacji w rolnictwie – istota, cele i uwarunkowania*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, vol. XVIII, no. 3. 2016, pp. 380–384.

require an understanding of regional strengths relative to other regions and of the possible gain for inter-regional and trans-national cooperation”¹⁴.

4. ANALYSIS OF SMART SPECIALISATIONS IN AGRIBUSINESS EXEMPLIFIED BY SELECTED VOIVODSHIPS

All voivodships have prepared regional smart specialisations, addressing their type, scope and implementation method. The analysis of these strategies shows that their names are diverse and mostly refer to specific sectors and areas of activity (e.g. agriculture, bio-economy, energy, or quality of life). All of these strategies contain a reference to agribusiness, though to varying degrees, encompassing all or some of its elements either directly or indirectly – when characterising smart strategies that have been only loosely connected with agribusiness to date (e.g. energy, health, quality of life, tourism). The link between agribusiness and new domains results from the challenges facing the economy and society today but also from the nature of smart specialisations, the aim of which is to enter new areas, improve operational efficiency, and so on.

Smart strategies in the 3 analysed voivodships confirm their diversity and scope, as reflected by the following list¹⁵:

1. Małopolskie Voivodship:

- Modern, sustainable agriculture:
 - precision agriculture, automation and process control in agriculture,
 - plant protection methods improving the safety and quality of vegetable raw materials,
 - innovative technologies ensuring the development of animal breeding and biotechnology and health safety of food,
 - modern mechanisation, management, organisation of processing of agricultural raw materials,
 - equipment for harvesting and storing agri-food products that reduces losses in storage and transportation and increases product durability in the food chain,
 - modern methods and tools for monitoring, control and assessment of the quality of vegetable and animal raw materials,
 - technological and IT solutions aimed at shortening the supply chains to consumers,
 - innovative technologies promoting the quality and health-improving properties of food and supporting increased nutritional awareness of consumers,

¹⁴ EU: Regional Policy contributing to smart growth in Europe 2020, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions of 6 October 2010, COM(2010) 553 final, 2010, p 6–7.

¹⁵ Małopolska: *Inteligentne specjalizacje województwa małopolskiego. Uszczegółowienie obszarów wskazanych w Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Małopolskiego 2014–2020*, Zarząd Województwa Małopolskiego, Kraków 2015, p. 9–10; Mazowsze: *Inteligentna Specjalizacja Województwa Mazowieckiego, Załącznik do Regionalnej Strategii Innowacji dla Województwa Mazowieckiego 2013–2020*, Sejmik Województwa Mazowieckiego, Warszawa 2013, p. 4–7; Podkarpatcie: *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014–2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)*, Sejmik Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2015, p. 3.

- development and implementation of tools, technological and organisational solutions that support the activities regarding the transfer of knowledge from research centres to farming practices and cooperation between entities in the agriculture environment,
 - optimising the use of water resources in agriculture.
 - “Healthy” food and nutrition:
 - food production and food processing technologies for improving the composition and nutritional value of food,
 - functional foods and foods for special medical purposes,
 - innovative analytical tools and methods for monitoring food quality,
 - food packaging, storage and distribution technologies targeted at extending shelf life and maintaining high quality,
 - modern solutions for the distribution of high-quality food aimed at shortening supply chains,
 - production technologies for food with unique qualities resulting from traditional production methods, including organic and regional food.
2. Mazowieckie Voivodship:
- Safe food:
 - high-quality food and biotechnologies,
 - minimising the impact of agriculture on the environment,
 - using by-products of agri-food production and processing,
 - consumer safety,
 - functional foods (agri-food sector, medical sector, chemical sector, biotechnology)
 - monitoring systems for agri-food production,
 - production automation in agribusiness,
 - management of the food products supply chain.
 - High quality of life:
 - advanced dietetics through, inter alia, agri-food sector and biotechnologies.
3. Podkarpackie Voivodship:
- Quality of life:
 - sustainable agriculture,
 - environmentally sustainable processing,
 - production and processing of food of the highest biological and health quality,
 - regional and traditional products.

Agribusiness contains the following elements: agricultural production, agri-food processing, storage and logistics, sales of agricultural products and food, and production of machinery and equipment for agriculture and the food industry¹⁶. This list suggests that all these elements are present in the investigated smart regional strategies. The sectors and domains covered by specialisation in agribusiness in individual voivodships are varied. Taking into account the frequency of their inclusion, the most important areas of specialisations can be indicated:

- agricultural production,
- food processing,

¹⁶ A. Woś, *Agrobiznes. Makroekonomika*, Warszawa 1996, p. 22–29.

- safe food and nutrition,
- management in agribusiness,
- technologies for agribusiness.

Individual agribusiness areas, just like agribusiness elements, are closely related. Smart strategies in the voivodships under examination (but also in other voivodships) most commonly refer to agricultural production and processing of agricultural products. These issues are covered by smart specialisations in all voivodships as such specialisations are targeted at changing production technologies and manufacturing techniques. These strategies focus primarily on technologies that are friendly to the environment but also to people and their health; these are both traditional and modern technologies that allow the application of organic production methods (eco-innovation). Most of them promote modern technologies that enable automation in agribusiness and foster the development of precision agriculture and the use of new equipment for harvesting and storing agricultural products and food. This approach is the result of socio-economic and environmental policies, but is also motivated by the need to protect natural (renewable and non-renewable) resources. This need is reflected particularly in agricultural production due to its connection with the natural environment. Furthermore, given the natural and biological character of agricultural production, special attention should be paid to the organisational order that determines how a farm is organised and food produced, and also how socially responsible and compliant agricultural production is ensured – the issues that are more and more frequently attracting increased attention.

All voivodships have included food processing, although most commonly the emphasis here is on the health aspect of food, extension of food shelf life and its high quality, functional foods and foods for special medical purposes. The third group of smart strategies – safe food and nutrition – is closely linked with the previous groups of strategies and is most often the result of them. Actions to support nutritional awareness raising among consumers may be an additional element.

Management in agribusiness forms another group of smart strategies. The incorporation of management in these strategies is most appropriate since there is much to do in this field in Poland. Such strategies are focused on production management systems, ranging from information and IT systems, through the system of monitoring and control of food production and distribution, to the assessment of the quality of agricultural products and food. Risk management in agribusiness, reducing losses in food production and storage, direct sales etc., are other aspects covered. These activities are aimed at shortening food supply chains, thereby ensuring high quality, and improving management efficiency at the same time.

The last area of smart specialisations, i.e. technologies for agribusiness, is not specifically highlighted in most voivodships. In only a few of them it is present within the field of machinery and equipment as the production of machinery and equipment for agriculture and the food industry (e.g. in Podlaskie Voivodship). Looking at individual smart specialisations, one can reflect on how they will be implemented since many of them refer to implementation of innovative technologies, modern mechanisation, automation in agribusiness etc. – targets which should be achieved through production of machines and equipment for this sector. Therefore, it is worth considering whether these should become a smart specialisation. Concentrating on import solely is a good solution, but for a short period.

The number of smart specialisations for agribusiness in the examined voivodships is relatively large, and indeed they are only a selection from the set of all specialisations. This means that individual voivodships choose too many smart specialisations, although these

are to be based on priorities. It can be presumed that each voivodship supports existing economic sectors and areas, calling such support smart specialisations. This situation might have resulted from the fact that it was administration that was chiefly involved in the preparation of these strategies in most voivodships, with insufficient participation of other stakeholders (business, research communities and society).

5. CONCLUSIONS

The analysis conducted shows, in particular, that:

1. Smart specialisations – a new instrument of the European Union – may be a significant element of the development of voivodships provided that they set key priorities based on existing resources and community involvement and that their implementation enhances development capacities and competitiveness;
2. The success of specialisation measures depends primarily on the partnership and involvement of stakeholders in the preparation and implementation of these specialisations, including not only businesses but also research units and administration;
3. In Poland, it is administration that still plays the major role in devising smart strategies, with limited involvement of business, universities and research institutes, also because of insufficient dissemination of knowledge about this development instrument and its advantages;
4. What is also missing is both a systemic approach to the preparation of smart strategies in voivodships and a sufficient diagnosis of conditions when such strategies are being devised, with them being treated as a financial assistance instrument or an obligation to implement the EU policy in this regard;
5. The scope of smart specialisations of voivodships covers different areas, mostly economic but also environmental and social spheres, especially if these are interrelated as exemplified by agribusiness;
6. In all voivodships, there are smart specialisations in agribusiness, yet they generally concern sustainable agriculture and environmentally sustainable food processing – as an effect of the European Innovation Partnership implemented in the European Union countries;
7. There are no regional smart strategies for the production of machinery and equipment for agriculture and the food industry, while structural changes in agribusiness rely on new technologies and their application;
8. The number of smart strategies in voivodships, including for agribusiness, is relatively high, which may indicate that some of them are smart in name only;
9. Actions for promoting smart strategies in agribusiness should be continued in the future, as they concern issues linked with food security of the country and voivodships. Therefore, this development mechanism is worth disseminating, as is promoting the Innovation Partnership.

REFERENCES

1. Brzóska J., *Rola inteligentnych specjalizacji w projektowaniu wdrażaniu regionalnej strategii innowacji województwa śląskiego*, Nauki o Zarządzaniu, no. 1 (26), 2016, pp. 9–26.
2. Dziemianowicz W., Szlachta J., Peszat K., *Potencjały rozwoju i specjalizacje polskich województw*, Geoprofit, Warszawa 2014.

3. EU: *Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on the European Innovation Partnership 'Agricultural Productivity and Sustainability'* of 29 February 2012, Brussels: European Commission, EUR-Lex, COM(2012)79 final, Brussels 2012a.
4. EU: *Guide to Research and Innovation Strategies for Smart Specialisations (RIS 3)*, Publications Office of the European Union, Luxembourg 2012b.
5. EU: *Opinion of the Committee of the Regions on 'The European Innovation Partnership: Agricultural productivity and sustainability'*, Official Journal of the European Union (2013/C 17/10), of 10 January 2013, Brussels 2013.
6. EU: *Regional Policy contributing to smart growth in Europe 2020, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions* of 6 October 2010, COM(2010) 553 final, 2010.
7. Kardas M., *Inteligentna specjalizacja – (nowa) koncepcja polityki innowacyjnej*, Optimum. Studia Ekonomiczne, no. 2 (50), 2011, pp. 121–134.
8. Małopolska: *Inteligentne specjalizacje województwa małopolskiego. Uszczegółowienie obszarów wskazanych w Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Małopolskiego 2014-2020*, Zarząd Województwa Małopolskiego, Kraków 2015.
9. Mazowsze: *Inteligentna Specjalizacja Województwa Mazowieckiego, Załącznik do Regionalnej Strategii Innowacji dla Województwa Mazowieckiego 2013-2020*, Sejmik Województwa Mazowieckiego, Warszawa 2013.
10. Miłek D., *Specjalizacje regionalne a Strategia Europa 2020*, Zarządzanie i Finanse, no. 1, part 2, 2013, pp. 189–198.
11. National/Regional *Innovation Strategies for Smart Specialisation (RIS3)*, 2014, http://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/smart_specialisation_en.pdf (accessed: 12.04.2016).
12. Pilarska Cz., *Koncepcja smart specialisation w polityce ekonomicznej Unii Europejskiej*, Studia Europejskie, no. 4, 2014, pp. 59–80.
13. Podkarpackie: *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji (RIS3)*, Sejmik Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2015.
14. Wiatrak A.P., *Sieć innowacji w rolnictwie – istota, cele i uwarunkowania*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, vol. XVIII, no. 3. 2016, pp. 380–384.
15. Woś A., *Agrobiznes. Makroekonomika*, Wyd. Key Text, Warszawa 1996.

REGIONALNE INTELIGENTNE SPECJALIZACJE W AGROBIZNESIE

Przyjęto założenie, że regionalne inteligentne specjalizacje są dobrym narzędziem przemian strukturalnych regionu, dlatego istnieje potrzeba przybliżenia ich funkcjonowania. W związku z tym cel artykułu określono następująco: przybliżenie istoty, zakresu i przesłanek przygotowywania regionalnych inteligentnych specjalizacji, ze szczególnym uwzględnieniem agrobiznesu. Omawiając tą problematykę ukazano kolejno następujące zagadnienia: istotę i cele regionalnych inteligentnych specjalizacji, podstawy regionalnych inteligentnych specjalizacji w agrobiznesie oraz ich analizę na przykładzie wybranych województw. Podstawą wykonania artykułu były metody przetwarzania danych, tj. analiza i synteza oraz metody wnioskowania logicznego, a zwłaszcza indukcja. Przeprowadzona analiza wskazuje, że w Polsce brakuje systemowego podejścia do przygotowania inteligentnych strategii w województwach, nie przeprowadza się dostatecznej diagnozy uwarunkowań przy ich opracowaniu, a traktuje

się je jako instrument pomocy finansowej lub obowiązek realizacji polityki unijnej w tym zakresie. Zakres inteligentnych specjalizacji województw obejmuje różne obszary, najczęściej dotyczące sfery gospodarczej, ale także sfery środowiskowej i społecznej, zwłaszcza jeśli są ze sobą powiązane, czego przykładem jest agrobiznes. We wszystkich województwach są inteligentne specjalizacje dotyczące agrobiznesu, przy czym najczęściej dotyczą one zrównoważonego rolnictwa i ekologicznie zrównoważonego przetwórstwa żywności.

Słowa kluczowe: innowacje, wiedza, partnerstwo, strategia, rozwój.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.14

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Bogdan WIERZBIŃSKI¹

ZDOLNOŚCI ADAPTACYJNE PRZEDSIĘBIORSTW W SIECI JAKO ZASÓB NIEMATERIALNY W PROCESIE KONKUROWANIA

Artykuł jest próbą charakterystyki istotnych czynników mających znaczenie w procesie konkurencji przedsiębiorstwa na rynku. Z całego wachlarza niematerialnych zasobów organizacji gospodarczej, zdolności adaptacyjne należą do dynamicznych zdolności przedsiębiorstwa *dynamic capabilities*. Badania nad tą teorią zostały zapoczątkowane i rozwijane głównie przez Teece'go. Zdolności te pozostają w kanonie paradygmatu zasobowego i są kluczowym czynnikiem sukcesu na współczesnym rynku, w warunkach bardzo agresywnej walki o klienta. Są one determinowane ciągłymi zmianami otoczenia biznesowego i zdolnością dostosowania się do pojawiających nowych uwarunkowań. Zdolność adaptacyjna przedsiębiorstwa jest szczególnie widoczna chociażby w kontekście budowy i dostosowania się do istniejących powiązań międzyorganizacyjnych (sieci), gdzie kluczową korzyścią jest m. in. ograniczenie ryzyka czy dotarcie do wiedzy innych organizacji w strukturze, umożliwiając budowę przewagi konkurencyjnej. Należy podkreślić, iż teraźniejsze środowisko gospodarcze oraz szybkie zmiany dokonujące się w nim dają szansę jedynie na tworzenie krótkotrwałych przewag konkurencyjnych co związane jest głównie ze zjawiskiem emulacji zasobów niematerialnych organizacji będących impulsem do pojawiania się tego typu zachowań.

Słowa kluczowe: zdolności adaptacyjne, proces konkurencji przedsiębiorstw.

1. WPROWADZENIE

Funkcjonowanie przedsiębiorstwa jest immanentnie związane z realizowaniem zamierzeń gospodarczych w konkretnych uwarunkowaniach społeczno-ekonomicznych.

Egzogeniczny charakter Otoczenia może być definiowany poprzez cztery perspektywy adaptacyjną, kognitywną, zasobową oraz ekologiczną². Adaptacyjny kontekst jest charakteryzowany poprzez stwierdzenie ważności otoczenia dla organizacji i potrzebę jej dostosowania się do panujących uwarunkowań. Otoczenie wpływa na organizację i kształtuje bezpośrednio formułowanie strategii oraz jej implementację, a także podejmowanie decyzji. Podejście zasobowe do charakterystyki otoczenia organizacji jest uwarunkowane tym, iż zachowanie organizacji może być definiowane poprzez międzyorganizacyjną wymianę. Pierwszy raz zdefiniowane to zostało w latach 60. ubiegłego wieku³, natomiast kluczową

¹ Dr Bogdan Wierziński, Wydział Ekonomii, Uniwersytet Rzeszowski; e-mail: bowie@ur.edu.pl
Bogdan Wierziński, PhD, Faculty of Economics, Rzeszów University; e-mail: bowie@ur.edu.pl

² J. Frishammar, *Organizational Environment Revisited*, "International Studies of Management & Organization" 36, nr 3 (Fall 2006), p. 26.

³ Edith Tilton Penrose, *The theory of the growth of the firm*, New York 1959; S. Levine & P.E. White, *Exchange as a Conceptual Framework for the Study of Interorganizational Relationships*, "Administrative Science Quarterly" 5, nr 4 (marzec 1961), s. 583, <https://doi.org/10.2307/2390622>.

rolą przedsiębiorstwa jest zdolność pozyskania i utrzymania zasobów. Kognitywne podejście natomiast do charakterystyki otoczenia jest uwypuklone przez punkt percepcji otoczenia i podjęcia działania przez organizację jako odpowiedzi na to, co wokół organizacji się znajduje. Zrozumienie otoczenia jest warunkowane jego złożonością zdolnością organizacji do przetwarzania informacji. Istotną w tym kontekście jest również perspektywa ekologiczna definiowana poprzez zmiany w środowisku naturalnym powodujące bezpośrednie konsekwencje dla samej organizacji gospodarczej⁴.

2. PRZEDSIĘBIORSTWO W PROCESIE KONKURENCJI

Wyróżnić należy pięć charakterystycznych podejść prowadzących w konsekwencji do ukonstytuowania się podmiotu gospodarującego (przedsiębiorstwa). Jest to przede wszystkim neoklasyczna teoria konkurencji doskonałej (neoclassical theories perfect competition model); organizacja przemysłu (Bain-type Industry Organization) (szkoła harwardzka); szkoła austriacka – głównie podejście J. Schumpetera (Schumpeterian approach); szkoła chicagowska (Chicago School) oraz podejście związane z teorią kosztów transakcyjnych (*Coase Ronald transaction cost economics* ⁵). Przedsiębiorstwo istnieje, ponieważ jest zbiorem zasobów połączonych, aby generować końcowe produkty (wartości). Produkty przedsiębiorstwa są przedstawiane jako wyjście (*output*), które są konsekwencją wielu wejść (*inputs*) powiązanych i pracujących razem. W ten sposób powstaje firma, w kanonie teorii neoklasycznej przedsiębiorstwa (firmy) produkują poprzez zgrupowanie dwóch najważniejszych wejść, tj. pracy oraz kapitału. Firmy są identyczne, ponieważ dysponują doskonałą informacją, równym dostępem do technologii, mobilnością zasobów oraz ich podzielnością, co daje możliwość otrzymania dokładnie takich samych zasileń (wejść), a główną ambicją przedsiębiorstwa jest maksymalizacja zysku⁶.

W nowej rzeczywistości konkurencyjność przedsiębiorstwa jest bezpośrednio związana z posiadaną informacją, wiedzą oraz kapitałem określającym nie tyle potencjał ekonomiczny przedsiębiorstwa, co pozwala budować jego zdolność adaptacji do szybkich zmian i skutecznej „pogoni” za wartością dodaną. Takie środowisko determinuje postępowanie przedsiębiorstw na rynku, dając możliwości przedsiębiorstwom o szczególnych cechach tj. elastycznym i „szczupłym”, zdolnym do szybkich inwestycji, o niewielkim stopniu integracji, ograniczającym koszty stałe, zarządzane głównie poprzez struktury macierzowe i zadaniowe. Drugą grupą przedsiębiorstw najlepiej radzących sobie w takim środowisku są przedsiębiorstwa, które zakładają w swej strategii związki kooperacyjne, poszukujące współdziałania, a nie konkurencji, zawiązujące liczne umowy z dostawcami i nabywcami oraz aliance z konkurentami w celu budowy pełnej oferty wykorzystując zasoby innych organizacji. Ostatnia grupa przedsiębiorstw jest bezpośrednio związana z rozbudową struktur opartych na zasobach intelektualnych (inteligentnych), a nie materialnych, gdzie bardzo istotnym czynnikiem jest proces badawczo-rozwojowy, dysponujący wywiadem marketingowym i sprawnie działającym kontrolingiem. Szczególnie jest to istotny czynnik w procesie kreowania wartości przedsiębiorstwa.

⁴ J. Frishammar, *Organizational Environment Revisited...*, s. 32–34.

⁵ K.R. Conner, *A Historical Comparison of Resource-Based Theory and Five Schools of Thought Within Industrial Organization Economics: Do We Have a New Theory of the Firm?*, "Journal of Management" 17, nr 1 (marzec 1991), s. 122.

⁶ F.H. Knight, *Risk, Uncertainty and Profit*, Courier Dover Publications, 2012.

Przewartościowaniu uległy wydawałoby się od dawna zdefiniowane pojęcia – cele przedsiębiorstwa, sukces, konkurencja. W świetle tej koncepcji podstawowym miernikiem efektywności zarządzania firmą jest wzrost jej wartości rynkowej i zysków dla akcjonariuszy. Należy podkreślić, że większego dzisiaj znaczenia nabiera podejście, że powinno się rozszerzyć krąg podmiotów oceniających sukcesy firmy na wszystkie grupy zainteresowane wynikami przedsiębiorstwa i zmianami jego wartości, czyli tzw. interesariuszy (tj. pracowników, menedżerów, banki, dostawców, klientów czyli całe otoczenie biznesu).

Tradycyjne nauki organizacji i zarządzania oraz ekonomia różniły się m.in. sposobem określania celów przedsiębiorstwa i mierników oceny jego sukcesu. Ambicją przedstawicieli nauk organizacji i zarządzania było analizowanie wszystkich celów organizacji, nie tylko ekonomicznych i szukanie mierników oceniających nie tylko efektywność działania, ale też jego skuteczność i racjonalność. Koncepcja kreowania wartości dla akcjonariusza godzi poglądy przedstawicieli obu dyscyplin. Okazuje się bowiem, że zmiany wartości przedsiębiorstwa dla akcjonariusza badane w długim okresie są również dobrym miernikiem jakości zarządzania przedsiębiorstwem zarówno w sensie ekonomicznym, jak i sprawnościowym. Geneza i znaczenie konkurencyjności przedsiębiorstw w kontekście podejścia neoklasycznego (traktowanie przedsiębiorstwa jako „łącznika wejść”) jest immanentnie związane z koncepcją konkurencji doskonałej⁷.

3. KONCEPCJE BUDOWY PRZEWAG KONKURENCYJNYCH ORAZ ICH IMPLIKACJE

Różnorodność form obserwowanych relacji jest zazwyczaj konsekwencją doświadczenia w zakresie prowadzenia działalności gospodarczej, jak również posiadanych zasobów przez przedsiębiorstwa. Jest to także uwarunkowane rozwojem stosunków rynkowych oraz ewolucyjnym charakterem konkurencji rynkowej, jak wynika z literatury można scharakteryzować pięć charakterystycznych fal konkurencji.

Pierwsza fala została scharakteryzowana najlepiej w szkole harwardzkiej, gdzie, zgodnie z jej założeniami, konkurencja to najlepszy sposób tworzenia dobrobytu społecznego, jak również występuje wówczas, gdy na rynku nie dochodzi do nadmiernej koncentracji produkcji czy sprzedaży. Podkreślano, że konkurencję ograniczają nie tylko wysoki stopień koncentracji produkcji i sprzedaży na rynku, lecz także zmony monopolowe przedsiębiorstw uzależnione od stopnia koncentracji (szkoła stworzyła podwaliny pod ustawodawstwo antymonopolowe). W myśl szkoły harwardzkiej urzędy antymonopolowe nie powinny dopuszczać do nadmiernej koncentracji, do powstawania pozycji dominujących i monopolistycznych, natomiast naturalne monopole powinny podlegać kontroli własnościowej państwa.

Druga fala konkurencji i szkoła chicagowska. Szkoła chicagowska jako przeciwstawienie się głównych założeń szkoły harwardzkiej. Podkreślano odmienne podejście do zjawiska konkurencji, pomimo iż w późniejszym okresie nastąpiło zbliżenie stanowisk obu szkół w kontekście zrozumienia zachodzących procesów ograniczania konkurencji. Szkoła chicagowska podważyła zależność przyczynowo-skutkową szkoły harwardzkiej, w myśl której, o korzyści przedsiębiorstw decyduje stopień koncentracji, czyli, że na rynku opanowa-

⁷ P.J. McNulty, *Economic Theory and the Meaning of Competition*, "Quarterly Journal of Economics" 82, No. 4 (listopad 1968), s. 644–54.

nym przez niewiele podmiotów można osiągnąć wyższe stopy zysków niż na podręcznikowych rynkach konkurencyjnych.

Trzecia fala w ramach głównego nurtu teorii konkurencji analizę zjawisk konkurencji ogranicza się do dokonanej przez szkoły: harwardzką i chicagowską. Z tym, że w rzeczywistości w gospodarce pojawiają się kolejne fale konkurencji, jakkolwiek nie wskazuje się na nie *expressis verbis*. Wielu ekonomistów próbuje się zaliczać do tzw. szkół ultraliberalnej i ewolucyjnej. Szkoła, którą określa się jako ewolucyjną lub ewolucjonistyczną, wskazuje, że nie można kształtować konkurencyjności przedsiębiorstw w jednym kraju bez zwracania uwagi na działania prokonkurencyjne, a przede wszystkim działania przemysłowe innych krajów. Zalecenia szkoły ewolucyjnej przybierają bardzo liberalne podejście w stosunku do przedsiębiorstw krajowych i podejście restrykcyjne do podmiotów zagranicznych. Szkoła ta wyraźnie wykrystalizowała swoje poglądy w opozycji do szkoły chicagowskiej.

Czwartą falę podejścia do konkurencyjności wyznaczyła w latach 80. XX wieku tzw. szkoła rynków kontestowanych, w której kluczową rolę odegrały bariery wejścia i wyjścia na rynku, a przede wszystkim źródła tych barier. Przyjmując taki główny punkt wyjścia dociekań teoretycznych, przedstawiciele szkoły myślenia o konkurencji stworzyli teorię konkurencji ogólniejszą niż teoria konkurencji doskonałej. Pokazali bowiem, że ta ostatnia może być tylko jej szczególnym przypadkiem.

W latach 90. ubiegłego stulecia i pierwszych dekadach XXI wieku można zaobserwować symptomy piątej fali konkurencji, która oczywiście, jak poprzednie, nie wygasza całkowicie fal dotychczasowych, ale wprowadza wiele nowych zjawisk do coraz bardziej złożonej mozaiki procesów konkurencyjnych w gospodarkach świata, modyfikujących istotnie przedsiębiorstwa i w efekcie teorii przedsiębiorstw. Piątą falę konkurencji i teoretyczne próby jej interpretacji determinują coraz silniej rozwijające się cztery główne megatrendy współczesnej gospodarki światowej, które chociaż zaczęły się wcześniej i wpłynęły istotnie na poprzednie fale, to w latach 90. XX wieku i na początku XXI wieku nabierają ogromnego przyspieszenia. Chodzi tutaj o: 1) pogłębiającą się globalizację gospodarek, 2) eskalację deregulacji i prywatyzacji gospodarek obejmujących już nawet część dóbr publicznych, 3) wciąż tak przyspieszający rozwój technologii, w tym przede wszystkim e-gospodarki, że już nawet nie mówi się o rewolucji naukowo-technicznej, chociaż w stosunku do okresów, w których tak mówiono, należałoby dzisiaj mówić o hiperrewolucji oraz 4) renesans suwerenności konsumenta (gospodarstwa domowego). Powyższe megatrendy powodują silne zmiany układów konkurencyjnych i pojawienie się nowych. Zmieniają się przede wszystkim teorie, nadając kluczowe znaczenie wiedzy, co paradoksalnie powoduje, że niepewność staje się największym problemem tych koncepcji⁸.

4. POWIĄZANIA KOMUNIKACYJNE PRZEDSIĘBIORSTW – KONCEPCJE BUDOWY SIECI

Powiązania komunikacyjne oraz zdolność do budowy sieci są istotnym elementem charakteryzującym zdolności adaptacyjne przedsiębiorstw do zmieniających się uwarunkowań środowiskowych będących naturalnym otoczeniem firmy.

⁸ A. Noga, *Teorie przedsiębiorstw*, Warszawa 2010, s. 253–79, http://www.pwe.com.pl/zarzadzanie/teorie_przedsiębiorstw.p1944923605.

Charakterystykę mechanizmów oraz teorii wyjaśniających powstawanie, utrzymanie oraz rozwiązania komunikacyjne w powstałej sieci przedstawia (Jablin & Putnam, 2001, ss. 450–451), analizując powstałe struktury z perspektywy różnych koncepcji konstytuowania się tych sieci: (1) Teorie związane ze swoim własnym interesem (*Theories of self-interest*). (2) Teorie wspólnego, własnego interesu oraz działań zbiorowych (*Theories of mutual self-interest and collective action*). (3) Teorie związane z wymianą oraz zależnością (*Exchange and dependency theories*). (4) Teorie związane z rozprzestrzenianiem się (*Contagion theories*). (5) Teorie poznawcze (*Cognitive theories*). (6) Teorie oparte na podobieństwie (*Theories of homophily*). (7) Teorie sąsiedztwa (bliskości) (*Theories of proximity*). (8) Teorie związane z redukcją niepewności (*Uncertainty reduction and contingency theories*). (9) Teorie wsparcia społecznego (*Social support theories*). (10) Teorie związane z ewoluowaniem (*Evolutionary theories*).

Ad 1. Teorie związane ze swoim własnym interesem *Theories of self-interest (social capital theory and transaction cost economics)* – neoklasyczna ekonomia sugeruje, iż rozwój hierarchicznych oraz pionowo zintegrowanych form jest bardziej efektywne stosunku do klasycznej ekonomii, gdzie podaż i popyt determinuje cenę dóbr (koszty transakcji rozumiane jako wydatki poniesione na poszukiwanie informacji związanych z ceną oraz jakością dóbr produkowanych przez istniejące przedsiębiorstwa oraz wydatkami związanymi z negocjowaniem kontraktu)⁹. Jednakże jako alternatywne rozwinięcie pojawia się nowa koncepcja związana z rozwój rozwojem relacji pomiędzy organizacjami^{10,11,12,13}, gdzie zostaje rozwinięta koncepcja kosztów transakcji. Wszystkie organizacje potrzebują surowców do produkcji dóbr oraz usług, stąd organizacje stoją przed wyborem „kup” lub „wyprodukuj” (*buy-or-make*) (jest on związany z dokonaniem wyboru po najniższych kosztach). Organizacje starają się zminimalizować koszty komunikacji, poszukiwania informacji i procesu podejmowania decyzji. Proces ten współcześnie został także o rozszerzony o globalne międzynarodowe podejście raz strategiczne podejście dotyczące zdolności (*capabilities*) oraz kompetencji (*competences*). Należy podkreślić, iż neoekonomiczne podejście traktuje niezależnie aktywność przedsiębiorstw oraz zachowania ludzkie (*human behaviour*) niezależnie od społecznych relacji oraz międzyosobowej komunikacji. Jednak biorąc pod uwagę aktywność ekonomiczną zarówno organizacyjną jak i jednostki (osoby) występuje ona w istniejącej strukturze komunikacyjnej i zbudowanych społecznych relacjach.

Ad 2. Teorie wspólnego, własnego interesu oraz działań zbiorowych (*Theories of mutual self-interest and collective action*). Główny nacisk powinien być położony na wspólne korzyści wynikające ze skoordynowania aktywności¹⁴. Jednakże należy zauważyć, że wraz

⁹ R. Coase, *The nature of the firm*, "Econometrica", 1937, s. 386–405.

¹⁰ Oliver E Williamson, *Markets and Hierarchies: Some Elementary Considerations*, "The American Economic Review" 63, No. 2 (maj 1973), s. 316–25.

¹¹ O.E. Williamson, *The Economics of Internal Organization: Exit and Voice in Relation to Markets and Hierarchies*, "The American Economic Review" 66, No. 2 (1 maj 1976): 369–77.

¹² O.E. Williamson, *Hierarchies, Markets and Power in the Economy: An Economic Perspective*, "Industrial and Corporate Change" 4, No. 1 (1995): 21–49, <https://doi.org/10.1093/icc/4.1.21>.

¹³ O.E. Williamson, *Strategy research: governance and competence perspectives* 20, No. 12 (1999), s. 1087–1108, [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199912\)20:12<1087::AID-SMJ71>3.3.CO;2-Q](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199912)20:12<1087::AID-SMJ71>3.3.CO;2-Q).

¹⁴ G. Marwell, P. Oliver, *The critical mass in collective action: a micro-social theory*, "Studies in rationality and social change", Cambridge [England], New York 1993, 2.

z wielkością grupy zmniejsza się wsparcie dla wspólnych aktywności w stosunku do mniejszych grup (efekt wielkości grupy)¹⁵; jest to podejście nie zawsze właściwe, ponieważ efekt wielkości grupy zależy głównie od kosztu. Jeżeli koszt wspólnych dóbr rośnie wraz ze wzrostem liczby podmiotów w strukturze, większe grupy mniej angażują się we wspólne aktywności. Jeżeli koszty różnią się w niewielkim stopniu w stosunku do wielkości grupy, to większe grupy wykazują bardziej kolektywne działanie niż mniejsze, ponieważ większe grupy posiadają znacznie większe zasoby. Pozytywne efekty wielkości grupy zwiększają się wraz z zwiększeniem się różnorodności oraz nieprzypadkowych więzi społecznych¹⁶. Logika wspólnego działania bazuje na tym, iż jednostki motywowane tylko swoim własnym interesem będą unikać zaangażowania swoich własnych zasobów we wspólne przedsięwzięcia, pozostawiając innym wkład w przedsięwzięcie nawet jeżeli sami będą odnosić korzyści z podjętej akcji, to zjawisko jest nazywane *free riding*¹⁷.

Ad 3. Teorie związane z wymianą oraz zależnością (*Exchange and dependency theories*). To podejście definiuje powstawanie związków przedsiębiorstw (grup) bazujące na wymianie oraz zależności (podległości). Jak podaje Blau¹⁸: „sąsiedzi wymieniają przysługi; dzieci zabawki; koledzy pomagają sobie; znajomi uprzejmości; politycy ustępstwa”. Oczywiście należy wykluczyć wymianę, jaką opisuje Blau „jednostka może dać (wymienić) pieniądze za życie jeżeli inna jednostka trzyma broń przy skroni”, pomimo, że mieści się to w zakresie racjonalności wyboru dobrowolnego lub wymuszonego, co jest uwypuklone w pracy Heath¹⁹. Jak podają Jablin i Putnam²⁰, teoria *social Exchange* stara się wyjaśnić relacje pomiędzy dwoma stronami oparte na relacji popytu i podaży zasobów, które to obie strony posiadają do zaoferowania. Podejście to zostało rozszerzone w pracach Emersona²¹ o relacje popytowo-podażowe większej sieci, co zostało następnie rozwinięte jako *power dependence theory*. Teoria ta jest bardzo istotna z perspektywy organizacji (np. gospodarczych); jak wynika z założeń tej koncepcji organizacja posiada fundamentalną potrzebę posiadania zasobów zarówno z zewnątrz jak i wewnątrz, organizacje czy jednostki, które dostarczają najbardziej potrzebnych oraz wartościowych zasobów będą podstawą sprawowania władzy w organizacji. Jest to podejście istotne z perspektywy *power dependence theory* ponieważ koncentruje się ono na relacjach pomiędzy władzą (posiadaną siłą np. w wyniku przejścia zasobów) a podległością²². Siła jest definiowana jako funkcja zależności (podległości) od innych w sieci²³.

¹⁵ M. Olson, *Logic of collective actions*, Harvard University Press, 1965, 44.

¹⁶ P.E. Oliver, G. Marwell, *The Paradox of Group Size in Collective Action: A Theory of the Critical Mass. II.*, "American Sociological Review" 53, No. 1 (1 luty 1988): 1, <https://doi.org/10.2307/2095728>.

¹⁷ M. Olson, *Logic of collective actions*, Harvard Univ. Press, 2003, s. 177; R. Tuck, *Free riding*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2008, 94.

¹⁸ P.M. Blau, *Exchange and Power in Social Life*, New York 1964, s. 88.

¹⁹ A. Heath (red.), *Rational Choice & Social Exchange: A Critique of Exchange Theory*, Themes in the Social Sciences, Cambridge: Cambridge Univ. Press 1976, 20.

²⁰ F.M. Jablin, L. Putnam (red.), *The new handbook of organizational communication: advances in theory, research, and methods*, Thousand Oaks, Calif: Sage Publications, 2001, 458.

²¹ E. R.M., „Power-Dependence Relations”, *American Sociological Review* 27, nr 1 (luty 1962), s. 31–41.

²² K.S. Cook, C. Cheshire, A. Gerbasi, *Power, dependence and social exchange [w:] Contemporary social psychological theories*, red. P.J. Burke, Stanford, Calif: Stanford Social Sciences, 2006, 205.

²³ F. Jablin, L. Putnam, *The new handbook of organizational communication...*, s. 458–59.

Proces wymiany jest charakteryzowany jako interakcje zachodzące w strukturze, możliwość wymiany dostarcza uczestnikom okazji do zapoczątkowania wymiany, natomiast wspólna wymiana korzyści nazywana jest transakcją. Liczba dokonywanych transakcji przez uczestników wymiany tworzy relację wymiany²⁴. Tego typu aktywności prowadzą do ukonstytuowania się struktury nazywanej siecią organizacji (*network organisational forms*), która prowadzi do bardzo istotnych zmian w procesie gospodarowania. Przede wszystkim do zwiększenia aktywności outsourcingowej oraz dezintegracji powiązań pionowych, zwiększenia konkurencyjności, technologicznej konwergencji oraz standaryzacji zacierania się granic pomiędzy podmiotami tworzącymi sieć, do postępujących procesów globalizacyjnych tworzących wiele przewag konkurencyjnych, wzrasta konkurencja pomiędzy sieciami wartości, podobnie jak pomiędzy przedsiębiorstwami²⁵.

Ad 4. Teorie związane z rozprzestrzenianiem się – *Contagion theories*, (*social information processing, social cognitive theory, institutional theory, structural theory of action, social influence theory*). Idea społecznego „zarażania” wynika z tego, iż jednostki adaptują postawy oraz zachowania od innych w procesie komunikacji w sieci społecznej²⁶. Społeczna teoria „zarażenia” społecznego charakteryzowana jest poprzez dwa podejścia ewoluując od charyzmatycznego przywództwa (jako nośnika rozprzestrzeniania się jakiejś postawy), który stanowił główny kierunek badań²⁷ do procesu „zarażania” *contagion* się naśladowców pomiędzy sobą. Idea ta jest związana z przejmowaniem pewnych postaw wynikających z relacji (poziomych) występujących pomiędzy naśladowcami. Jak podkreśla J.R. Meindl²⁸, naśladowcy, zazwyczaj pracownicy niższego szczebla niechętnie spotykają się z kadrą zarządzającą. Znaczącą rolę w podejściu do tych teorii odgrywa psychologia społeczna małych grup²⁹. Ten termin użyty jest po to, by opisać skutek uboczny „wstrząsów”, które są przenoszone z jednego podmiotu do innych. Najbardziej narażone na tego typu sytuacje są sieci bankowe, mniej inne branże³⁰. Powiązania pomiędzy przedsiębiorstwami są bardzo istotne, ponieważ dają możliwości komunikacji formalnej oraz nieformalnej, w której wymieniane są idee, praktyki oraz wartość. Jak wynika ze studiów literatury możliwość komunikacji w konkretnej strukturze jest bardziej istotna niż zawartość konkretnej informacji³¹.

²⁴ L.D. Molm, *The social Exchange framework* [w:] *Contemporary social psychological theories*, red. P.J. Burke, Stanford, Calif: Stanford Social Sciences, 2006, s. 28.

²⁵ F. Steiner, *Formation and early growth of business webs: modular product systems in network markets*, "Information age economy", New York 2005, s. 46.

²⁶ C.W. Scherer, Hichang Cho, *A Social Network Contagion Theory of Risk Perception*, "Risk Analysis" 23, No. 2 (kwiecień 2003): 261–62, <https://doi.org/10.1111/1539-6924.00306>.

²⁷ B.M. Bass, *Leadership and performance beyond expectations*, New York, London 1985; J. Alden Conger, R. Nath Kanungo, *Charismatic Leadership the Elusive Factor in Organizational Effectiveness*, San Francisco 1988, <http://books.google.com/books?id=wFK3AAAAIAAJ>.

²⁸ J.R. Meindl, *On leadership: An alternative to the conventional wisdom*, "Research in Organizational Behavior", red. B.M. Staw, L.L. Cummings, t. Vol. 12, Greenwich 1990, 159–203.

²⁹ J.-C. Pastor, M.C. Mayo, *An Empirical Test of the Social Contagion Theory of Charismatic Leadership*, "Academy of Management Proceedings" 1994, nr 1 (1 sierpień 1994): 259, <https://doi.org/10.5465/AMBPP.1994.10344763>.

³⁰ G.G. Kaufman, *Bank Contagion: A Review of the Theory and Evidence*, "Journal of Financial Services Research" 8, nr 2 (kwiecień 1994): 123.

³¹ F. Jablin, L. Putnam, *The new handbook of organizational communication...*, 468.

Ad 5. Teorie poznawcze – *cognitive theories* – mechanizmy związane z teorią „zarażania” społecznego mogące posłużyć również do wyjaśnienia teorii związanych z poznaniem *cognitive theories* oraz społecznego rozprzestrzeniania się (zarażania) *social contagion* w komunikacji oraz sieciach semantycznych *semantic networks*. Badacze doszli do wniosku, że czas potrzebny do semantycznego zbliżenia się w grupach jest pozytywnie skorelowany z gęstością sieci komunikacyjnych natomiast występuje odwrotna zależność w stosunku do różnorodności sieci komunikacyjnych oraz inercją jednostki a wpływem społecznym. Podobna koncepcja jest rozwijana przez C. Carley³², gdzie jest scharakteryzowana stabilność grupy z perspektywy równoległej ewolucji społecznej oraz kulturalnej. Rozwinięciem tej koncepcji jest zwrócenie się badaczy w kierunku teorii związanych z poznawczą strukturą społeczną *cognitive social structure theories*, gdzie przedmiotem badań były różnice pomiędzy rzeczywistą a przewidywaną komunikacją. Okazało się, że czas potrzebny na semantyczną konwergencję wewnątrz grup był pozytywnie skorelowany z gęstością komunikacji i sieci semantycznych, negatywnie skorelowany z niejednorodnością sieci komunikacyjnej oraz z inercją jednostki w stosunku do wpływów społecznych.

Ad 6. Teorie oparte na podobieństwie (*Theories of homophily (social comparison theory, social identity theory)*). Teorie związane z zachowaniem się ludzi w kontekście podobieństw wynikających z tego, że chętniej nawiązywane są relacje z osobami o pewnych podobieństwach, gdzie nadawca informacji oraz jej odbiorca reprezentują podobny status społeczny^{33,34}. Okazuje się, że praca jest bardziej efektywna w zespole, uwarunkowana przede wszystkim podobieństwem w różnych płaszczyznach (dotyczących kapitału ludzkiego) jego członków³⁵. Jednak, homogeniczność sieci może powodować bariery związane z rozprzestrzenianiem się technologii informacyjnej oraz informacji. Nowe idee zwykle rozprzestrzeniają się w organizacji za pośrednictwem osób posiadających wyższy status i posiadających bardziej innowacyjne nastawienie³⁶. Należy podkreślić znaczenie komunikacji pomiędzy osobami w sieci, gdzie relacje nie są silne pomiędzy uczestnikami o różnym statusie w kontekście dyfuzji o *heterophilous communication*³⁷. Ciekawym rozwinięciem wydają się postulaty teorii społecznego porównania *social comparison theory*, gdzie był scharakteryzowany wpływ opinii na procesy w grupach społecznych³⁸, gdzie fundamentem

³² K. Carley, *A Theory of Group Stability*, "American Sociological Review" 56, nr 3 (1 czerwiec 1991): 336–37, <https://doi.org/10.2307/2096108>.

³³ D.J. Brass, Kenneth D. Butterfield, i Bruce C. Skaggs, *Relationships and Unethical Behavior: A Social Network Perspective*, "The Academy of Management Review" 23, nr 1 (1 styczeń 1998): 14–31, <https://doi.org/10.2307/259097>.

³⁴ D.J. Brass, A social network perspective on human resources management, "Research in Personnel and Human Management", nr 13 (1995): 39–79.

³⁵ J. Han, J. Han, D.J. Brass, *Human capital diversity in the creation of social capital for team creativity*, "Journal of Organizational Behavior" 35, nr 1 (styczeń 2014): 54, <https://doi.org/10.1002/job.1853>.

³⁶ E.M. Rogers, *Diffusion of innovations*, 3rd ed, New York, London 1983, s. 305–7.

³⁷ M.S. Granovetter, *The Strength of Weak Ties*, "American Journal of Sociology" 78, No. 6 (1 maj 1973): 1363–69.

³⁸ L. Festinger, *Informal social communication*, "Psychological Review" 57, No. 5 (wrzesień 1950): 271–82, <http://dx.doi.org.libaccess.hud.ac.uk/10.1037/h0056932>; L. Festinger, *A Theory of Social Comparison Processes*, "Human Relations" 7, No. 2 (1 maj 1954): 117–40, <https://doi.org/10.1177/001872675400700202>; L. Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press, 1962.

staje się możliwość porównania przez ludzi opinii oraz zdolności, podejście to zostało rozwinięte przez Schachtera³⁹. Jeszcze jedna teoria nawiązuje do grupy teorii (*homophilies*); jest to teoria tożsamości społecznej (*social identity theory*), która powstała w połowie lat 70. XX wieku⁴⁰ i została zdefiniowana w dwóch podstawowych kontekstach poznawczym *cognitive* oraz krytycznym, oceniającym *evaluative* jako część związaną z wiedzą grupy razem z wartością emocjonalną tego uczestnictwa. Teoria ta opisuje procesy społecznej kategoryzacji w grupach bazując na społecznym porównaniu *social comparison* pomiędzy grupami przez ludzi będących członkami jednej z nich.

Ad 7. Teorie sąsiedztwa (bliskości) *Theories of proximity (physical and electronic proximity)*. Wśród teorii charakteryzujących procesy komunikacji w grupach są to teorie bliskości (*Theories of proximity*), które bazują na tym, że komunikacja w sieci będzie występować jeżeli pojawi się bezpośrednia bliskość kontaktów pomiędzy uczestnikami⁴¹. Bardzo istotnym czynnikiem jest rozumienie sieci z perspektywy bliskości elektronicznej szczególnie w dobie szybkiego rozwoju technologii informacyjnych prowadzących do zacierania się odległości fizycznych i występującej wspólnej części pomiędzy sieciami społecznymi a sieciami komputerowymi⁴². Teorie te podkreślają zgodnie, iż prawdopodobieństwo wystąpienia komunikacji (interakcji) pomiędzy uczestnikami będzie uzależnione od bliskości członków grupy tej fizycznej jak również mentalnej i elektronicznej.

Ad 8. Teorie związane z redukcją niepewności (*Uncertainty reduction and contingency theories*). Następną grupą są teorie opisujące niepewność oraz przypadkowość i ich znaczenie dla funkcjonowania sieci (grupy), teorie te starają się poszukać odpowiedzi na pytania związane z wyjaśnieniem oraz predykcją kiedy, dlaczego oraz jak jednostki wykorzystują komunikację do zminimalizowania wątpliwości podczas kontaktów z innymi. Postawiono tezę, że podstawowym celem komunikacji jest zminimalizowanie niepewności, która jest związana z funkcjonowaniem ludzi w otoczeniu, która związana jest z odczuwanym dyskomfortem⁴³.

Ad 9. Teorie wsparcia społecznego (*Social support theories*). Teorie charakteryzujące proces opisujący jak relacje społeczne, które zostały ustanowione z innymi podmiotami

³⁹ S. Schachter, *The Psychology of Affiliation: Experimental Studies of the Sources of Gregariousness*, Stanford 1959; S. Schachter, J. Singer, *Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state*, "Psychological Review" 69, nr 5 (wrzesień 1962): 379–99, <http://dx.doi.org.libaccess.hud.ac.uk/10.1037/h0046234>.

⁴⁰ H. Tajfel, *Social categorization, social identity and social comparison* [w:] *Differentiation between social groups: studies in the social psychology of intergroup relations*, red. H. Tajfel, London 1978, s. 61–76.

⁴¹ T. Allen, *Communication network in R&D laboratories*, "R&D Management", No. 1 (1970): 14–21.

⁴² N.S. Contractor, E.M. Eisenberg, *Communication networks and new media in organizations* [w:] *Organizations and Communication Technology*, red. J. Fulk, C.W. Steinfield, Newbury Park 1990, s. 143–72.

⁴³ C.R. Berger i Richard J. Calabrese, *Some Explorations In Initial Interaction And Beyond: Toward A Developmental Theory Of Interpersonal Communication*, "Human Communication Research" 1, nr 2 (styczeń 1975): 99–112, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.1975.tb00258.x>.

wpływają na nasz dobrobyt *well-being*. Wyjaśniają, jak ustanowione relacje zmieniają sposób odczuwania oraz zachowania⁴⁴.

Ad 10. Teorie związane z ewoluowaniem (*Evolutionary theories*). Teorie ewolucyjne mają bardzo bogatą przeszłość, chociaż nigdy nie zajmowały kluczowego miejsca w teorii ekonomii tak zwanego głównego nurtu. W części ewolucyjne podejście jest charakteryzowane poprzez różnorodność, jest powiązane z możliwością podejmowania indywidualnych decyzji oraz ściśle skorelowane z cyklami Kondratiewa czy narodowymi systemem innowacji⁴⁵.

Jak wynika z przeprowadzonych rozważań przedsiębiorstwa funkcjonujące w dynamicznym otoczeniu bardzo chętnie nawiązują kontakty z już istniejącymi strukturami sieciowymi jako remedium na braki zasobowe oraz zmniejszenie ryzyka działalności gospodarczej. Ważnym czynnikiem pozostaje również dotarcie do zasobów wiedzy podnoszących potencjał konkurencyjny przedsiębiorstwa.

5. ZAKOŃCZENIE

Zdolności adaptacyjne przedsiębiorstw, na które szczególną uwagę zwrócił m.in. Tecce w epoce postindustrialnej stanowią kluczowy czynnik sukcesu przedsiębiorstwa szczególnie tego małego jak również średniego borykającego się z problemami po stronie zasobów kapitałowych. Wydaje się bowiem, że jednym z najważniejszych uwarunkowań sukcesu przedsiębiorstwa są generowane na poziomie tkzw. *intengibles* utrzymanych w paradygmacie zasobowym niematerialnych zasobów organizacji dających szereg przewag konkurencyjnych w kontekście poprawy sytuacji rynkowej przedsiębiorstwa. Zasoby te są o tyle istotne, że nie podlegają procesom szybkiej emulacji, co podnosi potencjał konkurencyjny przedsiębiorstwa. Biorą one bezpośredni udział w procesach budowy sieci przedsiębiorstw a jeszcze istotniejszym wydaje się szczególnie w kontekście przedsiębiorstwa MSP wpływ na sposób i szybkość adaptacji do już istniejących struktur przedsiębiorstw i dostosowania się do uwarunkowań zewnętrznych.

LITERATURA

1. Allen T., *Communication network in R&D laboratories*, "R&D Management" 1970, (1), p. 14–21.
2. Bass B.M., *Leadership and performance beyond expectations*, New York, London 1985.
3. Berger C.R., Calabres R.J., *Some explorations in initial interaction and beyond: toward a developmental theory of interpersonal communication*, "Human Communication Research" 1975, 1(2), p. 99–112, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.1975.tb00258.x>
4. Blau P.M., *Exchange and power in social life*, New York 1964.
5. Brass D.J., *A social network perspective on human resources management*, "Research in Personnel and Human Management" 1995, (13), p. 39–79.

⁴⁴ L.B. Cohen S., *Social support theory and selecting measures of social support [w:] Social support measurement and intervention: a guide for health and social scientists*, red. S. Cohen, B.H. Gordon, B.H. Gottlieb, New York 2000, s. 29–52.

⁴⁵ C.A. Montgomery, *Resource-Based and Evolutionary Theories of the Firm: Towards a Synthesis*, Boston 1995, s. 3–5, <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4615-2201-0>.

6. Brass D.J., Butterfield K.D., Skaggs B.C., *Relationships and Unethical Behavior: A Social Network Perspective*, "The Academy of Management Review" 1998, 23(1), p. 14–31, <https://doi.org/10.2307/259097>.
7. Carley K., *A Theory of Group Stability*, "American Sociological Review" 1991, 56(3), p. 331–354, <https://doi.org/10.2307/2096108>.
8. Coase R., *The nature of the firm*, 1937, p. 386–405.
9. Conger J.A., Kanungo R.N., *Charismatic leadership the elusive factor in organizational effectiveness*. San Francisco 1988, pobrano z <http://books.google.com/books?id=wFK3AAAAIAAJ>.
10. Contractor N.S., Eisenberg E.M., *Communication networks and new media in organizations* [w:] J. Fulk, C.W. Steinfield (red.), *Organizations and Communication Technology*, Newbury Park, CA: Sage 1990, p. 143–172.
11. Cook K.S., Cheshire C., Gerbasi A., *Power, dependence and social exchange* [w:] P.J. Burke (red.), *Contemporary social psychological theories*, Stanford 2006.
12. Emerson R.M., *Power-Dependence Relations*, "American Sociological Review" 1962, 27(1), p. 31–41.
13. Fajfer P., Pawlak R., Swoboda B., *Procesowe zarządzanie z wykorzystaniem zintegrowanych systemów informatycznych na przykładzie systemu iScala*, t. 2, Poznań 2009.
14. Festinger L., *A Theory of Social Comparison Processes*, "Human Relations" 1954, 7(2), p. 117–140, <https://doi.org/10.1177/001872675400700202>
15. Festinger L., *Informal social communication*, "Psychological Review" 1950, 57(5), p. 271–282, <https://doi.org/http://dx.doi.org.libaccess.hud.ac.uk/10.1037/h0056932>
16. Festinger L., *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford University Press 1962.
17. Frishammar J., *Organizational Environment Revisited*, "International Studies of Management & Organization" 2006, 36(3), p. 22–49.
18. Fuller R.L., Russ-Eft D.F., *Organizational responsiveness of Russian and American growth-oriented small and medium enterprises (SMEs)*, "Human Resource Development International" 2010, 13(3), p. 317–339, <https://doi.org/10.1080/13678868.2010.483820>.
19. Granovetter M.S., *The Strength of Weak Ties*, "American Journal of Sociology" 1973, 78(6), p. 1360–1380.
20. Han J., Han J., Brass D.J., *Human capital diversity in the creation of social capital for team creativity*, "Journal of Organizational Behavior" 2014, 35(1), p. 54–71, <https://doi.org/10.1002/job.1853>.
21. Heath A. (red.), *Rational choice & social exchange: a critique of exchange theory*, Cambridge 1976.
22. Jablin F.M., Putnam L. (red.), *The new handbook of organizational communication: advances in theory, research, and methods*, Thousand Oaks, Calif: Sage Publications 2001.
23. Kaufman G.G., *Bank Contagion: A Review of the Theory and Evidence*, "Journal of Financial Services Research" 1994, 8(2), p. 123–150.
24. Khan N.R., Taha S.M., Ghouri A.M., Khan M.R., Chee K. Yong, *The Impact of Hrm Practices on Supply Chain Management Success in Sme*, Einfluss von Hrm-Praktiken (Human Resources Management) auf den Erfolg im Management von Lieferketten in Klein- und Mittelgroßen Unternehmen, 2013, 9(3), p. 177–189.
25. Lakey B., Cohen S., *Social support theory and selecting measures of social support* [w:] S. Cohen, B.H. Gordon, B.H. Gottlieb (red.), *Social support measurement and intervention:*

- a guide for health and social scientists*, Oxford; New York: Oxford University Press 2000, p. 29–52.
26. Levine S., White P.E., *Exchange as a Conceptual Framework for the Study of Interorganizational Relationships*, "Administrative Science Quarterly" 1961, 5(4), 583, <https://doi.org/10.2307/2390622>.
 27. Lipowski A., *Model rywalizacji firm o wydatki nabywców*, "Ekonomista" 2008, nr 3, s. 293–327.
 28. Marwell G., Oliver P., *The critical mass in collective action: a micro-social theory*, Cambridge, New York 1993.
 29. Mitręga M., *Marketing relacji. Teoria i praktyka*, wyd. 2, Warszawa 2008.
 30. Meindl J.R., *On leadership: An alternative to the conventional wisdom* [w:] B.M. Staw, L.L. Cummings (red.), "Research in Organizational Behavior" 1990, Vol. 12, p. 159–203. Greenwich.
 31. Molm L.D., *The social Exchange framework* [w:] P.J. Burke (red.), *Contemporary social psychological theories*, Stanford, Calif: Stanford Social Sciences 2006.
 32. Montgomery C.A., *Resource-Based and Evolutionary Theories of the Firm: Towards a Synthesis*, Boston 1995, pobrano z <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4615-2201-0>.
 33. Noga A., *Teorie przedsiębiorstw*, Warszawa 2010, pobrano z http://www.pwe.com.pl/zaradzanie/teorie_przedsiębiorstw,p1944923605.
 34. Oliver P.E., Marwell G., *The Paradox of Group Size in Collective Action: A Theory of the Critical Mass. II*, "American Sociological Review" 1988, 53(1), 1–8, <https://doi.org/10.2307/2095728>.
 35. Olson M., *Logic of collective actions*, Harvard University Press 1965.
 36. Pastor J.-C., Mayo M.C., *An empirical test of the social contagion theory of charismatic leadership*, "Academy of Management Proceedings", 1994(1), p. 259–263, <https://doi.org/10.5465/AMBPP.1994.10344763>.
 37. Penrose E.T., *The theory of the growth of the firm*, New York 1959.
 38. Rogers E.M., *Diffusion of innovations* (3rd ed), New York, London 1983.
 39. Schachter S., *The psychology of affiliation: experimental studies of the sources of gregariousness*. Stanford 1959.
 40. Schachter S., Singer J., *Cognitive, social, and physiological determinants of emotional state*, "Psychological Review" 1962, 69(5), p. 379–399, <https://doi.org/http://dx.doi.org.libaccess.hud.ac.uk/10.1037/h0046234>.
 41. Scherer C.W., Cho H., *A Social Network Contagion Theory of Risk Perception*, "Risk Analysis" 2003, 23(2), p. 261–267, <https://doi.org/10.1111/1539-6924.00306>
 42. Sohail M.S., Alashban A.A., *An Analysis of Product-Market Strategy and Export Performance: Evidence from Sme's in Saudi Arabia*, "International Journal of Entrepreneurship" 2009, 13, p. 49–65.
 43. Steiner F., *Formation and early growth of business webs: modular product systems in network markets*. Heidelberg; New York 2005.
 44. Tajfel H., *Social categorization, social identity and social comparison* [w:] H. Tajfel (red.), *Differentiation between social groups: studies in the social psychology of intergroup relations*. London 1978.
 45. Tuck R., *Free riding*. Cambridge, Mass: Harvard University Press 2008.
 46. Williamson O.E., *Markets and Hierarchies: Some Elementary Considerations*, "The American Economic Review" 1973, 63(2), p. 316–325.

47. Williamson O.E., *The Economics of Internal Organization: Exit and Voice in Relation to Markets and Hierarchies*, "The American Economic Review" 1976, 66(2), p. 369–377.
48. Williamson O.E., *Hierarchies, Markets and Power in the Economy: An Economic Perspective*, "Industrial and Corporate Change" 1995, 4(1), p. 21–49, <https://doi.org/10.1093/icc/4.1.21>.
49. Williamson O.E., *Strategy research: governance and competence perspectives*, 1999, 20(12), p. 1087–1108, [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199912\)20:12<1087::AID-SMJ71>3.3.CO;2-Q](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199912)20:12<1087::AID-SMJ71>3.3.CO;2-Q).

ADAPTATION CAPABILITIES OF ENTERPRISES IN THE NETWORK AS INTANGIBLE CAPITAL IN THE COMPETITION PROCESS

The paper is an attempt to characterize important factors that are relevant to company's market competition processes. From a whole range of intangible assets of business organizations, adaptive capabilities are dynamic capabilities of an enterprise. Research on this theory was initiated and developed mainly by Teece. These capabilities remain in the canon of the resource paradigm and are a key success factor in today's marketplace, especially in conditions of a very fierce way to attract customers. They are determined by the constant changes in the business environment and the ability to adapt to new emerging conditions. The company's adaptability is particularly evident in the context of building and adapting to existing inter-organizational links (networks), where the key benefit is, among others risk reduction or reaching other organizations' knowledge, thus creating a competitive advantage. It should be emphasized that the present economic environment and rapid changes give only a chance to create short-term competitive advantages, which is mainly related to the phenomenon of emulation of organizations' resources, being an impulse for the emergence of such behaviors.

Keywords: adaptive capabilities, the process of competing companies.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.15

Przesłano do redakcji: grudzień 2017 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

Tadeusz ZIELIŃSKI¹

DYLEMATY UŻYTKOWANIA AUTONOMICZNYCH SYSTEMÓW BOJOWYCH W ODNIESIENIU DO PODSTAWOWYCH ZASAD MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA HUMANITARNEGO

Wizja, w której maszyny będą podejmowały decyzje o życiu lub śmierci na polu walki staje się coraz bardziej realna. Symptomatyczne w tym kontekście wydaje się użytkowanie bezzałogowych statków powietrznych w konfliktach ostatniej dekady: w Iraku, Afganistanie, Libii, Syrii czy na Ukrainie. Zwiększająca się robotyzacja pola walki wywołuje wiele kontrowersji, szczególnie wśród organizacji pozarządowych, włącznie z postulatami całkowitego zakazu rozwoju i użytkowania autonomicznych systemów bojowych. Trwająca debata publiczna wyraźnie się zaostrza, a przyszłościowe użytkowanie przedmiotowych systemów ma zarówno swoich zwolenników jak i przeciwników. Kluczowe w tym kontekście, wydają się aspekty prawne wykorzystania autonomicznych systemów bojowych na polu walki.

Treści artykułu prezentują zasadnicze podejścia w definiowaniu autonomicznych systemów bojowych. Wskazano, że na gruncie prawa międzynarodowego brak jest jednoznacznej definicji tego rodzaju środka walki. Zwrócono uwagę na brak jednoznacznego rozgraniczenia pomiędzy systemami zautomatyzowanymi, a autonomicznymi. To z kolei powoduje problemy związane z właściwą interpretacją prawną użytkowania autonomicznych systemów bojowych. Zostały również opisane dylematy potencjalnego użytkowania autonomicznych systemów bojowych w odniesieniu do podstawowych zasad międzynarodowego prawa humanitarnego: rozróżniania, proporcjonalności oraz środków ostrożności. Zasadnicza konkluzja potwierdza tezę, że obecnie funkcjonujące normy prawa międzynarodowego nie wymagają zmian w kontekście użytkowania autonomicznych systemów bojowych. Jednocześnie, konieczna jest pogłębiona dyskusja mająca na celu rozstrzygnięcie pojawiających się wątpliwości. Wiążące ustalenia powinny zapaść na forum międzynarodowym przed rzeczywistym wprowadzeniem autonomicznych systemów bojowych do uzbrojenia sił zbrojnych.

Słowa kluczowe: automatyzacja, autonomiczne systemy bojowe, międzynarodowe prawo humanitarne, podejmowanie decyzji, robotyzacja pola walki.

¹ Płk dr hab. Tadeusz Zieliński¹, prof. ASzWoj, Wydział Zarządzania i Dowodzenia, Akademia Sztuki Wojennej, al. gen. Antoniego Chruściela „Montera” 103, 00-910 Warszawa; e-mail: www.akademia.mil.pl

Col. Tadeusz Zieliński, DSc, PhD, Faculty of Management and Command, War studies University; al. gen. Antoniego Chruściela „Montera” 103, 00-910 Warszawa; e-mail: www.akademia.mil.pl

1. WPROWADZENIE

Powszechne użycie bojowych bezzałogowych systemów powietrznych² w operacjach na terenie Iraku, Afganistanu, Syrii czy też przeciwko tzw. państwu islamskiemu wywołało głośną debatę publiczną na temat zastosowania nowych technologii w konfliktach zbrojnych. Nowe bronie, zawierające elementy automatyzacji lub autonomiczności wywołują wiele kontrowersji w dyskursie medialnym, włącznie z postulatami zakazu rozwoju i użytkowania w pełni autonomicznych systemów bojowych. Można zaryzykować stwierdzenie, że konwencjonalna technologia bezzałogowych systemów powietrznych zmieniła tradycyjne prowadzenie działań bojowych. Zdalne sterowanie bezzałogowymi statkami powietrznymi umożliwia zastosowanie uzbrojenia bez bezpośredniego zagrożenia dla personelu, który przeprowadza działania z odległego ośrodka dowodzenia (sterowania) i śledzi jego rezultaty na ekranie komputera. Ekspersi uważają rozwój systemów autonomicznych za prawdziwie rewolucyjne zjawisko i wskazują, że stanowi to istotną zmianę w paradygmacie technologii wojskowej³. Jest to spowodowane tym, że w przeciwieństwie do obecnego stanu rzeczy, autonomiczne systemy bojowe nie tylko usprawnią techniczne możliwości stosowanych systemów, ale także spowodują, że w przyszłości człowiekowi pozostanie tylko podstawowa decyzja, związana z zastosowaniem danego systemu. Wszystkie dalsze, wynikowe decyzje dotyczące konkretnego użycia zostaną delegowane autonomicznemu systemowi⁴.

Obecnie na rynku nie funkcjonują w pełni autonomiczne systemy bojowe. Niektórzy inżynierowie robotyki wątpią nawet czy takie systemy będą mogły zostać kiedykolwiek zaprojektowane⁵. Z drugiej strony, większość ekspertów technicznych zakłada, że to tylko kwestia czasu, zanim takie systemy zostaną zaprojektowane i będą gotowe do wykorzystania. Potwierdzeniem może być fakt, że amerykański departament obrony opracował oficjalny plan wprowadzenia do służby systemów autonomicznych w sposób stopniowy, do 2038 roku⁶. W tym samym czasie, przedstawiciel Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża (MKCK), w przemówieniu dla ONZ, słusznie zauważył, iż już dziś coraz więcej „krytycznych funkcji w systemach walki działa w sposób autonomiczny, tj. bez

² Bezzałogowy system powietrzny – system składający się z bezzałogowego statku powietrznego, systemu wsparcia oraz całości wyposażenia i personelu niezbędnego do kierowania bezzałogowym statkiem powietrznym, *AAP-6 (2014) Słownik terminów i definicji NATO*, NATO Standardization Agency, Bruksela 2014, s. 405.

³ Zob. P.W. Singer, *Wired for War: The Robotics Revolution and Conflict in the 21st Century*, The Penguin Press, London 2009, s. 179–204.

⁴ Zob. *Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions*, Christof Heyns, 26 April 2013, United Nations, General Assembly, A/HRC/23/47.

⁵ Zob. M.E. O’Connell, *Banning Autonomous Killing: The Legal and Ethical Requirement that Humans Make Near-Time Lethal Decisions* [w:] *The American Way of Bombing. Changing Ethical and Legal Norms, from Flying Fortresses to Drones*, red. M. Evangelista, H. Shue, Cornell University Press, New York 2014, s. 224, 226.

⁶ Zob. *Unmanned Systems Integrated Roadmap FY2013–2038*, US Department of Defense, Washington DC 2013, <https://www.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/DOD-USRM-2013.pdf> (dostęp: 6 listopada 2017 r.).

ingerencji człowieka”⁷. To z kolei generuje fundamentalne pytania na gruncie prawa międzynarodowego. Biorąc powyższe pod uwagę, celem artykułu jest identyfikacja autonomicznych systemów bojowych oraz wątpliwości związanych z ich użytkowaniem w kontekście podstawowych zasad międzynarodowego prawa humanitarnego.

2. AUTONOMICZNE SYSTEMY BOJOWE – KONTEKST DEFINICYJNY

W literaturze naukowej i oficjalnych dokumentach występuje wiele podejść do definiowania autonomicznych systemów bojowych. Obecnie nie istnieje żadna uniwersalna i akceptowalna na gruncie prawa międzynarodowego definicja. Jednakże, wspólną cechą w definiowaniu autonomicznych systemów bojowych jest to, że poziom zdolności w zakresie podejmowania decyzji przez zaprogramowane algorytmy, bez ingerencji człowieka, jest podstawowym kryterium decydującym o „autonomii”. Dlatego, autonomia sama w sobie, nie powinna być rozumiana w moralnie-filozoficznym sensie jako wolna wola osoby. Nawet autonomiczny robot może funkcjonować wyłącznie w ograniczeniach możliwości, które zostały w nim zaprogramowane za pomocą algorytmów. Z drugiej strony wyciąganie z tego wniosku, że nie może faktycznie istnieć żaden naprawdę autonomiczny system, ponieważ na którymś z etapów człowiek jest zawsze zaangażowany w macierz decyzyjną⁸, jest nieuzasadnionym upraszczaniem tych kwestii. Osoby, które używają tego argumentu nie widzą problemów związanych z funkcjonowaniem autonomicznych systemów bojowych. Według nich, ostatecznie wszystko pozostaje tak naprawdę bez zmian, ponieważ każdą decyzję podjętą przez autonomiczny system bojowy można odnieść do ludzkiej decyzji. Jednakże, niniejszy punkt widzenia nie uwzględnia poziomu autonomii, który może zostać zaimplementowany w dłuższej perspektywie w związku z wojskowymi badaniami nad nowymi technologiami. Nie trzeba dodawać, że wpływ człowieka nigdy nie zostanie całkowicie wykluczony. W konsekwencji, to ludzie decydują czy wdrożenie autonomicznego systemu bojowego powinno się odbyć, a w trakcie programowania decydują również o warunkach ramowych. Zatem – jak na razie – to ludzie podejmują decyzję o aktywacji robotów oraz o ich dezaktywacji. Jednakże, gdy decyzja o użyciu chociażby potencjalnie śmiertelnego uzbrojenia zostaje podjęta przed faktycznym wdrożeniem, nie można już mówić o jakiegokolwiek prawdziwej ludzkiej kontroli w kluczowym momencie. W bardzo skomplikowanych sytuacjach konfliktowych, scenariusze, z którymi zostaną skonfrontowane autonomiczne systemy bojowe wysłane na misję, nie mogą zostać w pełni przewidziane.

Nierozzerwalnie z autonomizacją związane są poziomy automatyzacji. W przeciwieństwie do autonomicznych systemów bojowych, systemy zautomatyzowane wykonują wyłącznie wcześniej zaprogramowane polecenia w przewidywalny sposób. Nie są w stanie samodzielnie reagować na nieprzewidziane zdarzenia. Takie systemy są zazwyczaj stosowane do przeprowadzenia w całości określonego, wcześniej ustalonego zadania (np. obrony przed pociskami przeciwokrętowymi) w ściśle określonym obszarze działań (np. 5 mil morskich wokół ochranianego okrętu) i przedziale czasowym. Miny również zaliczają się – jako

⁷ *Weapons: ICRC statement to the United Nations, General Assembly, 69th session, First Committee, 14 October 2014, New York, <https://www.icrc.org/en/document/weapons-icrc-statement-United-nations-2014> (dostęp: 6 listopada 2017 r.).*

⁸ Zob. M.N. Schmitt, J.S. Thurnher, *Out of the Loop: Autonomous Weapons Systems and the Law of Armed Conflict*, “Harvard National Security Journal”, Vol. 4, 2013, s. 231–280.

możliwie najprostszy przykład – do niniejszej koncepcyjnej definicji zautomatyzowanych systemów bojowych. Im bardziej skomplikowana dziedzina funkcji oraz im większy lub bardziej zróżnicowany obszar wdrożenia, tym bardziej rozmyte staje się rozróżnienie pomiędzy systemami autonomicznymi i zautomatyzowanymi. Nie można z całkowitą pewnością powiedzieć, gdzie dokładnie znajduje się granica w odniesieniu do tego kontinuum, a precyzyjne rozróżnienie pomiędzy systemami autonomicznymi i automatycznymi nie zawsze jest możliwe. Jednakże prawdopodobnie nie jest to nawet konieczne dla wyjaśnienia istotnych kwestii prawnych. Eksperti MKCK aktualnie nie stosują rozróżnienia pomiędzy systemami autonomicznymi i automatycznymi. Według nich, tym co ma decydujące znaczenie jest to czy krytyczne funkcje – czyli niezależne podejmowanie decyzji o życiu i śmierci – są powierzone systemowi⁹. Niniejsze podejście jest bardzo przekonujące. Niezależnie od definicji technicznych, tym co ma decydujące znaczenie z etycznego i prawnego (międzynarodowego) punktu widzenia jest to, gdzie wyznaczona została granica pomiędzy delegowanymi decyzjami oraz decyzjami, które muszą pozostać w bezpośredniej kontroli człowieka. Podejście MKCK daje również jasno do zrozumienia, że funkcjonowanie autonomicznych systemów bojowych nie w każdym przypadku musi być problematyczne. Autonomicznie funkcjonujące łodzie podwodne służące do wyszukiwania min lub autonomiczne systemy ofensywne wykorzystywane wyłącznie w przestrzeni kosmicznej do neutralizowania wrogich satelitów wojskowych nie wzbudzają takich samych pilnych kwestii etycznych i prawnych, co robot bojowy zaprogramowany do walki w mieście, który bezpośrednio napotyka ludzi, zarówno wrogich bojowników (żołnierzy), jak i osoby niewalczące (ludność cywilną).

Wnioski z analizy dostępnej literatury przedmiotu wskazują, że w kwestie definicyjne odnoszące się do autonomicznych systemów oraz ich identyfikacja i kategoryzacja opierają się na kilku podejściach, które dominują w publicznej debacie.

Specjalny Sprawozdawca ONZ, Christof Heyns, opisuje autonomiczne systemy bojowe jako roboty gromadzące dane na temat swojego otoczenia za pomocą sensorów, które następnie są przetwarzane w celu podjęcia decyzji, ostatecznie realizowanej przez zainstalowane komponenty (np. uzbrojenie lub środki transportu)¹⁰. Zgodnie z (szeroką) definicją departamentu brony USA, systemy bojowe są autonomiczne, jeżeli po ich aktywacji są zdolne do niezależnego, czyli bez dalszej interwencji człowieka wyboru celu i jego zaatakowania. Autonomia występuje również wtedy, gdy ludzie podejmujący decyzje są w stanie anulować konkretne decyzje dotyczące ataku, nawet po aktywacji¹¹. Natomiast MKCK za decydujący czynnik w definicji uznaje również niezależność zainstalowanych krytycznych systemów związanych z wyborem celu, jego rozpoznaniem, śledzeniem, i atakowaniem¹². We wnioskach z badań odnoszących się do autonomicznych systemów bojowych, organizacja pozarządowa *Human Rights Watch* przedstawiła podejście, które jest bardzo często

⁹ Zob. *Weapons: ICRC statement to the United Nations...*

¹⁰ *Report of the Special...*, s. 7–8.

¹¹ *Autonomy in Weapons Systems. Directive 3000.09*, U.S. Department of Defense, 21 November 2012, s. 13, <http://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/DD/issuances/dodd/300009p.pdf> (dostęp: 12 listopada 2017 r.).

¹² *Report of the Expert Meeting on Autonomous Weapon Systems: Technical, Military, Legal and Humanitarian Aspects*, 26–28 March 2014, Geneva, 9 May 2014, s. 1, <https://shop.icrc.org/expert-meeting-autonomous-weapon-systems-technical-military-legal-and-humanitarian-aspects-26-to-28-march-2014.html> (dostęp: 12 listopada 2017 r.).

powielane w literaturze¹³. Kryterium wyjściowym definicji jest poziom ludzkiego uczestnictwa w podejmowaniu decyzji przez system w odniesieniu do wykonywania przez niego poszczególnych funkcji: obserwacji, orientacji, podejmowania decyzji i działań w odpowiedzi na daną sytuację lub środowisko. W tym kontekście wyróżnia się systemy semi-autonomiczne (ang. *human in the loop*), w których istnieje możliwość automatycznego działania do pewnego momentu, a następnie konieczna jest ingerencja człowieka. Przykładowo, do tej kategorii należą bezzałogowe systemy powietrzne wykorzystywane przez USA w Pakistanie, Afganistanie i Jemenie, które są kontrolowane zdalnie z odległego ośrodka dowodzenia. Grupa ta obejmuje również uzbrojenie, w przypadku którego wybór celu jest dokonywany przez człowieka, lecz namierzanie celu i jego zniszczenie odbywa się już niezależnie. Druga grupa obejmuje systemy nadzorowane (ang. *human on the loop*), w których istnieje możliwość nieprzerwanego działania autonomicznego, ale z możliwością w dowolnej chwili ingerencji człowieka. Ludzie wyłącznie monitorują działania systemu i mogą interweniować jeżeli jest to konieczne, aby odwołać decyzje maszyny. Ten wariant określany jest również jako monitorowana autonomia, jednakże Specjalny Sprawozdawca ONZ, Heyns, wskazuje, że w rzeczywistości opcja interwencji może być bardzo ograniczona, jeśli robot podejmuje decyzje w ciągu kilku milisekund. W tym przypadku, znacząca kontrola nie jest *de facto* możliwa¹⁴. Trzecia grupa, to systemy w pełni autonomiczne (ang. *human out of the loop*), bez możliwości ingerencji człowieka. Maszyna działa niezależnie w odniesieniu do wszystkich niezbędnych kroków w przeprowadzaniu ataku. Ponadto, oczekuje się, że przyszłe generacje robotów będą miały możliwość uczenia się „z własnych doświadczeń” i w ten sposób będą niezależnie dostosowywać swoje funkcjonowanie, a może nawet je rozszerzać¹⁵.

Warto również wspomnieć o propozycji profesora Noela Sharkey’ a zajmującego się sztuczną inteligencją i robotyką. Jego zdaniem, należy rozróżniać pięć poziomów ludzkiej kontroli nad systemami uzbrojenia: a) człowieka sam rozpatruje cele przed zainicjowaniem jakiegokolwiek ataku; b) program komputerowy dostarcza listę celów i człowiek wybiera, który z nich zaatakować; c) program wybiera cel, a człowiek musi dać zgodę przed przeprowadzeniem ataku; d) program wybiera cel, a człowiek ma ograniczony czas, w którym może odwołać atak; e) program wybiera cel i inicjuje atak bez udziału człowieka¹⁶.

Przedstawione powyżej definicje i podejścia do autonomicznych systemów bojowych należy traktować jako schematyczne i uproszczone. W rzeczywistości, granice są często niewyraźne. Można sobie wyobrazić prawdopodobne scenariusze, w których żołnierze pozostają decyzyjni wyłącznie formalnie, a ważne aspekty procesów decyzyjnych są przekazywane maszynie, np. wybór celu zgodnie z trzecim poziomem według Sharkey’ a. Nawet jeśli podejmowanie decyzji w sprawie rzeczywistego zastosowania autonomicznego systemu bojowego pozostaje w rękach człowieka, to trzeba przyjąć, że w sytuacjach stresowych i pod presją czasu – typowe cechy każdej misji bojowej – zaangażowane osoby będą

¹³ *Losing Humanity: The Case against Killer Robots*, Human Rights Watch 2012, s. 2, https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/arms1112_ForUpload.pdf (dostęp: 12 listopada 2017 r.).

¹⁴ *Report of the Special...*, s. 8.

¹⁵ M.N. Schmitt, J.S. Thurnher, *Out of the Loop: Autonomous Weapons...*, s. 240.

¹⁶ N. Sharkey, *Towards a Principle for the Human Supervisory Control of Robot Weapons*, 2014, s. 11, [https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/2002471923EBF52AC1257CCC0047C791/\\$file/Article_Sharkey_PrincipleforHumanSupervisory.pdf](https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/2002471923EBF52AC1257CCC0047C791/$file/Article_Sharkey_PrincipleforHumanSupervisory.pdf) (dostęp: 12 listopada 2017 r.).

w razie wątpliwości powierzać zadanie maszynie. Takie zachowanie, z tendencją do ufania zautomatyzowanej maszynie, nawet jeśli występują istotne wskazania, że jest zawodna lub robi błędy w niektórych przypadkach – jest znane pod nazwą „inklinacja ku automatyce”¹⁷. W takim przypadku, ludzka kontrola, chociaż technicznie możliwa, w rzeczywistości jest bez znaczenia.

3. ZASADY MIĘDZYNARODOWEGO PRAWA HUMANITARNEGO W ODNIESIENIU DO AUTONOMICZNYCH SYSTEMÓW BOJOWYCH

Należy zauważyć, że w odniesieniu do najważniejszych kwestii prawnych, autonomia sama w sobie nie wzbudza znaczących kontrowersji. Niezależnie działające poszukiwacze min lub roboty przeznaczone do rozbrajania bomb w prosty sposób uzasadniają to stwierdzenie. Kontrowersje może wzbudzać delegowanie maszynom krytycznych decyzji generujących potencjalne powstanie problemów etycznych i prawnych. Szczególnie krytyczne jest przekazanie decyzji odnoszących się do życia ludzkiego. Przykłady pojazdów bez kierowcy oraz robotów medycznych wskazują, że niniejsze zagadnienie nie ogranicza się jedynie do wojskowych systemów bojowych. Jednakże, w odniesieniu do tych ostatnich, wyzwania prawne i etyczne wysuwają się na pierwszy plan w związku z faktem, że są one projektowane i używane do działań, które mogą powodować straty ludzkie i materialne. W tym kontekście zasadnym jest sformułowanie pytania: czy autonomiczne systemy bojowe mogą być rozwijane i stosowane w zgodzie z podstawowymi zasadami międzynarodowego prawa humanitarne (MPH)?

W debacie na temat autonomicznych systemów bojowych, do tej pory skupiano się na kwestii czy takie systemy byłyby zdolne do przestrzegania zasad międzynarodowego prawa humanitarne. Są to przepisy prawa międzynarodowego, które mają zastosowanie w czasie trwania konfliktu zbrojnego. Modyfikują one kluczowe przepisy dotyczące praw człowieka, w szczególności prawa do życia. Zatem, w trakcie konfliktu zbrojnego prawo do życia jest przyznawane wyłącznie według międzynarodowego prawa humanitarne. Oznacza to między innymi, że wroddzy żołnierze i bojownicy mogą być atakowani w zasadzie w każdej chwili, jako uzasadnione cele wojskowe, nawet jeśli nie stanowią bezpośredniego zagrożenia dla innych stron konfliktu w danym momencie. W odniesieniu do międzynarodowego prawa humanitarne zasadnym jest przeanalizowanie podstawowych zasad tego prawa w kontekście autonomicznych systemów bojowych.

Po pierwsze, przestrzeganie zasady rozróżniania. Wiąże się to bezpośrednio z odpowiedzią na pytanie czy możliwe jest zaprogramowanie autonomicznych systemów bojowych w taki sposób, aby były one w stanie rozróżnić ochranianych cywilów od wrogich bojowników – nawet w skomplikowanych scenariuszach sytuacyjnych. Ludność cywilna nigdy nie jest uzasadnionym celem, nawet w konfliktach zbrojnych. Na tym założeniu opiera się zasada rozróżniania, która została w szczególności określona w Artykule 51 I Protokołu Dodatkowego do Konwencji Genewskiej, mająca także zastosowanie na mocy prawa zwyczajowego wszystkich państw. Z ustępu 2 tego przepisu jasno wynika, że ani populacje

¹⁷ P. M. Asaro, *Modelling the Moral User*, “IEEE Technology and Society Magazine”, Vol. 28, Issue 1, Spring 2009, s. 22, <http://peterasaro.org/writing/Asaro%20Modeling%20Moral%20User.pdf> (dostęp: 20 listopada 2017 r.).

cywilne, ani pojedyncze osoby cywilne nie mogą być przedmiotem ataku¹⁸. W odniesieniu do autonomicznych systemów bojowych wynika z tego kilka problemów. Przede wszystkim musi zostać wyjaśnione czy sensory takich systemów będą w stanie dokonać niezbędnego rozróżnienia z wystarczającą wiarygodnością. Już teraz jest to dużym wyzwaniem technologicznym i niektórzy eksperci robotyki uważają, iż jest to niewykonalne¹⁹. Jednakże, poza czysto fizyczną zdolnością do rozróżniania, należy wziąć pod uwagę fakt, że przestrzeganie imperatywu rozróżniania wymaga wysoce skomplikowanych procesów oceny. W krytycznych sytuacjach konfliktu zbrojnego zawsze pojawią się problematyczne osądy moralne. Nawet zakładając znaczne postępy w technologii sensorów, pozostaje pytanie czy ten aspekt będzie kiedykolwiek obsługiwany przez algorytmy. Odnosi się to w szczególności do typowych sytuacji we współczesnych konfliktach zbrojnych, które charakteryzują się coraz większą niejasnością i złożonością. Pod takimi sloganami jak „asymetryczne działania bojowe” oraz „działania bojowe w terenie zurbanizowanym” kryją się ogromne trudności związane z jednej strony z rozróżnianiem pomiędzy nieregularnymi bojownikami i innymi uzasadnionymi celami stron konfliktu oraz ludnością cywilną – która musi być chroniona – z drugiej strony. Nie jest to tylko kwestia identyfikacji przez sensory poszczególnych typów uzbrojenia lub umundurowania, lecz przede wszystkim interpretacji ludzkich zachowań. Nie jest jasne czy systemy komputerowe kiedykolwiek będą w stanie spełnić nakaz rozróżniania w złożonych sytuacjach konfliktowych. Warto zauważyć w tym kontekście, że wytyczne armii Stanów Zjednoczonych dotyczące etycznego postępowania na misjach, wyraźnie obejmują kryterium „przeczcucia”. Żołnierz, przed użyciem broni ma zdecydować czy dane działanie jest moralnie właściwe. Nawet zwolennicy autonomicznych systemów bojowych przyznają, że takie rozważania nie mogą zostać osiągnięte za pomocą algorytmów²⁰. Szczególnie problematyczne wydaje się zaprogramowanie zasad zachowania w niejednoznacznych sytuacjach bojowych. Stąd, niektórzy eksperci co najmniej kwestionują pogląd, że jest możliwe wyposażenie autonomicznych systemów bojowych w zdolność do „wątpliwości”, która mogłaby skutecznie zapobiec kontynuowaniu ataku w takiej sytuacji²¹. Z drugiej strony, żołnierze mają już teraz do czynienia z taką samą trudnością. Popołniają błędy i mogą świadomie lub nieświadomie naruszać zasadę rozróżniania. Stres, gniew czy strach to czynniki, które mogą wywołać przestępstwa prawne lub czynią je bardziej prawdopodobnymi. Natomiast maszyny nie muszą radzić sobie z takimi emocjami. Jest to podnoszone jako główny argument, dzięki któremu autonomiczne systemy bojowe miałyby znacznie większe możliwości niż ludzie w odniesieniu do przestrzegania zasady

¹⁸ Artykuł 51 (2): Celem ataków nie mogą być ani ludność cywilna jako taka, ani osoby cywilne. Zabronione są akty i groźby przemocy, których głównym celem jest zastraszenie ludności cywilnej, Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r., dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych, Genewa, 8 czerwca 1977 r. (Dz.U. z 1992 r., nr 41, poz. 175, załącznik).

¹⁹ Zob. N.E. Sharkey, *The Evitability of Autonomous Robot Warfare*, “International Review of the Red Cross”, Vol. 94, 2012, s. 787, 788.

²⁰ R.C. Arkin, *Governing Lethal Behavior: Embedding Ethics in a Hybrid Deliberative/Reactive Robot Architecture*, Technical Report GIT-GVU-07-11, s. 51, <http://www.cc.gatech.edu/ai/robotlab/online-publications/formalizationv35.pdf> (dostęp: 20 listopada 2017 r.).

²¹ Zob. M.N. Schmitt, *Autonomous Weapon Systems and International Humanitarian Law: A Reply to the Critics*, “Harvard National Security Journal Features”, 2013, s. 16, <http://harvardnsj.org/wp-content/uploads/2013/02/Schmitt-Autonomous-Weapon-Systems-and-IHL-Final.pdf> (dostęp: 23 listopada 2017 r.).

rozdzielania w złożonych sytuacjach²². Robotowi, który nie musi obawiać się o życie, znacznie łatwiej jest przestrzegać założeń wymaganego przez międzynarodowe prawo, że każdy jest cywilem, który musi być chroniony, aż do momentu, gdy faktycznie wyciągnie broń. Żołnierz w trosce o własne życie ma nadrzędny interes, aby odwrócić niniejsze założenie. Jednocześnie powstaje jednak pytanie, dlaczego roboty powinny mieć prawo do zabijania wrogich bojowników i działania na takich samych zasadach jak żołnierze. Jeżeli roboty są rzeczywiście lepsze od człowieka, jak często się twierdzi, i biorąc pod uwagę, że (pancerne) roboty mogłyby walczyć bez znacznego zagrożenia dla siebie, powinny one być również zobowiązane do odpowiednio wyższych, zgodnie z aktualnymi technologiami, standardów bezpieczeństwa.

Należy zauważyć, że w kontekście zasady rozróżniania, do rozważenia pozostaje więcej aspektów niż tylko sama ochrona ludności cywilnej. Żołnierze lub bojownicy przeciwnika, którzy poddali się lub są ranni, zalicza się do *hors de combat*²³ i przysługuje im ochrona zgodnie z normami prawa międzynarodowego. Jest co najmniej wątpliwe czy autonomiczne systemy bojowe będą w stanie niezawodnie rozpoznawać niniejsze kryteria rozróżniania. Aby było to możliwe, musiałyby one rozpoznawać gesty, mimikę twarzy oraz emocje i prawidłowo je oceniać. Wydaje się to prawie niemożliwe²⁴.

Kolejna z zasad międzynarodowego prawa humanitarnego – zasada proporcjonalności – koresponduje w kontekście autonomicznych systemów bojowych z pytaniem czy możliwe jest zaprogramowanie autonomicznych systemów bojowych w taki sposób, aby nadmierne straty i zniszczenia niezamierzone (ang. *collateral damage*) zostały bezpiecznie wykluczone. Poza zasadą rozróżniania, zasada proporcjonalności jest kolejnym podstawowym filarem międzynarodowego prawa humanitarnego. Pomimo tego, że zasada rozróżniania restrykcyjnie zabrania bezpośrednich ataków na ludność cywilną, dopuszczalne są w stopniu proporcjonalnym niezamierzone straty wśród ludności cywilnej i szkody materialne, na przykład, jeżeli zostanie zaatakowany bezpośrednio cel wojskowy i przypadkowo zostaną zabite lub ranne osoby cywilne. Niniejsza zasada, która ma również zastosowanie do wszystkich państw na mocy międzynarodowego prawa zwyczajowego, znajduje swój pisemny wyraz w art. 51 (5)(b)²⁵ oraz art. 57 (2)(a)(iii)²⁶ I Protokołu Dodatkowego do Konwencji Genewskich. Rozważania na temat powiązań pomiędzy przewidywaną przewagą

²² R.C. Arkin, *Governing Lethal Behavior...*, s. 6.

²³ Francuski termin używany w dyplomacji i prawie międzynarodowym, jako określenie żołnierza, który jest niezdolny do pełnienia swoich wojskowych funkcji [przyp. aut.].

²⁴ M. Sassòli, *Autonomous Weapons and International Humanitarian Law: Advantages, Open Technical Questions and Legal Issues to Be Clarified*, "International Law Studies", Vol. 90, 2014, s. 308, 322.

²⁵ Następujące rodzaje ataków będą między innymi traktowane jako wykonane bez rozróżnienia: ataki, co do których można przypuszczać, że wywołają również straty w życiu ludzkim wśród ludności cywilnej, ranienia osób cywilnych, szkody w dobrach o charakterze cywilnym lub połączenie tych strat i szkód, jeśli byłyby one nadmierne w porównaniu z oczekiwaną konkretną i bezpośrednią korzyścią wojskową, *Protokół dodatkowy do konwencji...*, art. 51 (5) b.

²⁶ Planujący lub decydujący o podjęciu ataku powinni: powstrzymać się od podjęcia ataku, który mógłby spowodować niezamierzone straty w życiu ludzkim wśród ludności cywilnej, ranienia osób cywilnych, szkody w dobrach o charakterze cywilnym lub takie straty i szkody łącznie, których rozmiary byłyby nadmierne do oczekiwanej konkretnej i bezpośredniej korzyści wojskowej, tamże, art. 57 (2)(a)(iii).

wojskową i możliwymi stratami wśród ludności cywilnej wymagają złożonego procesu podejmowania decyzji opartego na wartościach i konkretnych przypadkach, w których dane okoliczności muszą zostać uwzględnione w kontekście całości. Ponownie pojawia się pytanie czy może to zostać przeprowadzone za pomocą obliczeń z wykorzystaniem algorytmów. Czy autonomiczny system bojowy mógłby w rzeczywistości właściwie ocenić zalety wojskowej przewagi w operacji? Jest wątpliwe, aby autonomiczne systemy bojowe, przynajmniej w najbliższej przyszłości, mogły zostać zaprogramowane do dokonania takiej oceny. Jeżeli przedmiotowa zasada w odniesieniu do autonomicznych systemów bojowych nie mogłaby zostać zaimplementowana lub systemy te nie będą mogły z całkowitą pewnością dokonać rozróżnienia pomiędzy ochranianą ludnością cywilną, a żołnierzami i bojownikami przeciwnika, to mogłyby być stosowane wyłącznie w sytuacjach, w których ludność cywilna nie jest obecna w działaniach bojowych. Przeciwnicy tego argumentu dowodzą, że wymagane programowanie, przypuszczalnie jest możliwe do osiągnięcia w stopniu, w jakim byłoby to równoważne z ludzką oceną w tej samej sytuacji²⁷. Naukowiec zajmujący się tematyką robotyki, Ronald Arkin idzie nawet o krok dalej i wskazuje na brak instynktu przetrwania w przypadku autonomicznych systemów bojowych. Według niego, autonomiczne systemy bojowe nie mogą zostać wprowadzone w błąd i użyć nadmiernej siły zbrojnej, co oznacza, że przestrzeganie zasady proporcjonalności mogłoby zostać zapewnione w znacznie bardziej niezawodny sposób²⁸. Argument ten nie przekonuje osób, które już teraz wątpią czy autonomiczne systemy mogłyby zostać zaprojektowane w taki sposób, aby odpowiednio stosować zasadę proporcjonalności i właściwie jej przestrzegać.

Trzecia z zasad międzynarodowego prawa humanitarnego – środki ostrożności – wiąże się z koniecznością odpowiedzi na pytanie czy możliwe jest zaprogramowanie autonomicznych systemów bojowych w taki sposób, aby były w stanie przestrzegać zobowiązań wynikających z prawa humanitarnego odnoszących się do podejmowania odpowiednich środków ostrożności w kontekście ataku. Zasada ta nawiązuje bezpośrednio do nakazu rozróżniania oraz zasady proporcjonalności i zgodnie z art. 57(1) I Protokołu Dodatkowego wymaga, aby „w toku prowadzenia operacji wojskowych stale troszczyć się o oszczędzanie ludności cywilnej, osób cywilnych oraz dóbr o charakterze cywilnym”²⁹. W związku z tym, należy stale podejmować środki mające na celu zapobieganie powstawaniu strat wśród ludności cywilnej. Obowiązek zadbania o niniejszą kwestię ma zastosowanie dla sił zbrojnych i dotyczy wszystkich osób biorących udział w przygotowaniach: dowódców, ale także producentów i programistów danych systemów uzbrojenia. Stąd, powołujący się na tę zasadę wskazują na konieczność ciągłego nadzoru ludzkiego (żołnierzy) w celu ewentualnego reagowania na zmieniające się okoliczności³⁰. Inni wyrażają wątpliwości co do powyższego argumentu, ponieważ komputerowo sterowane systemy bojowe przetwarzają informacje znacznie szybciej niż ludzie, a zatem mogą szybciej reagować. Wątpliwe jest, w jakim stopniu można zakładać, że żołnierze nadzorujący systemy bojowe w sytuacjach ekstremalnych są w stanie interweniować, jeśli autonomiczny system bojowy przygotowuje się do naru-

²⁷ M.N. Schmitt, *Autonomous Weapon Systems...*, s. 19.

²⁸ R.C. Arkin, *Governing Lethal Behavior...*, s. 58.

²⁹ *Protokół dodatkowy do konwencji...*, art. 57 (1).

³⁰ *Academy Briefing No. 8: Autonomous Weapon Systems under International Law*, Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights, November 2014, s. 16, <https://www.geneva-academy.ch/our-projects/publications?start=10> (dostęp: 30 listopada 2017 r.).

szenia zasady międzynarodowego prawa humanitarnego³¹. Można zatem założyć, że pełne przestrzeganie przez autonomiczne systemy bojowe zasady odnoszącej się do środków ostrożności będzie możliwe w konfliktach bez udziału ludności cywilnej. Rzeczywista decyzja w odniesieniu do zasad międzynarodowego prawa humanitarnego zostanie w takim przypadku podjęta przez dowódcę, który wysyła maszynę w rejon działań bojowych. Jednakże, pozostaje pytanie, jak bardzo realny jest taki scenariusz (bez udziału ludności cywilnej), biorąc pod uwagę formy współczesnych konfliktów. Po tym, jak autonomiczne systemy bojowe zostaną stworzone i będą gotowe do użycia trudno będzie nie ulec pokusie ich stosowania, nawet w złożonych i nieprzewidywalnych sytuacjach.

4. PODSUMOWANIE

Należy zauważyć, że wiele prezentowanych argumentów odnoszących się do przyszłościowego funkcjonowania autonomicznych systemów bojowych w zgodzie z zasadami międzynarodowego prawa humanitarnego ma charakter spekulacyjny. Widoczne są raczej przemawiające zarówno za zwolennikami, jak i oponentami stosowania tego rodzaju środków walki. Międzynarodowe prawo humanitarne nakłada surowe wymagania na ocenę i zdolność do interpretacji najbardziej złożonych sytuacji krytycznych w ramach konfliktu zbrojnego. Wynika to z faktu, że współczesne konflikty charakteryzują się wysokim poziomem nieprzewidywalności i złożoności. Prawdopodobnie, nawet najbardziej złożone systemy autonomiczne nigdy nie będą posiadać inteligencji kontekstowej obejmującej wszystkie aspekty ich funkcjonowania. Jest co najmniej wątpliwe czy autonomiczne systemy bojowe będą w stanie właściwie wypełniać swoje zadania w przypadku nieplanowej zmiany misji. Z drugiej strony, jeśli rzeczywiście okaże się, że są one w stanie lepiej przestrzegać nakazu rozróżniania, zasady proporcjonalności i środków ostrożności w porównaniu z żołnierzami, to można argumentować, że dowódca wojskowy jest zobowiązany (przynajmniej moralnie) do zastosowania tego rodzaju środków walki zamiast ludzi w celu wykonania misji, w której spodziewana jest obecność ludności cywilnej. Tylko w taki sposób będzie zdolny do zapewnienia ochrony ludności cywilnej w możliwie najlepszym sposób.

W debacie nad autonomicznymi systemami bojowymi podkreśla się również, że współcześnie najsłabszym ogniwem, w zakresie wojskowych procedur podejmowania decyzji, jest człowiek. Bardzo często, zbrodnie wojenne są wynikiem emocjonalnego przeciążenia żołnierzy w obliczu złożoności wydarzeń i strachu na polu walki. Żołnierze powinni stosować zasady, które ustanowiła społeczność międzynarodowa na podstawie powszechnie obowiązujących norm. Właśnie wtedy, gdy stosowanie ustalonych zasad jest sporne, algorytmy są zazwyczaj bardziej zdolne do właściwego rozwiązania danego problemu, stąd możliwość angażowania autonomicznych systemów bojowych.

Wydaje się również, że cały system międzynarodowego prawa humanitarnego, mimo wszystko, opiera się na domniemanym założeniu, że jego zasady dotyczą i mają zastosowanie do człowieka podejmującego decyzje w odniesieniu do konfliktów zbrojnych. Jeśli adresatami ustalonych obowiązków i zakazów są ludzie, których emocjonalność, podatność na błędy i instynkt przetrwania są już uwzględnione w architekturze prawnej, to pytanie czy autonomiczne systemy bojowe mogą być zgodne z międzynarodowym prawem

³¹ P. Alston, *Lethal Robotic Technologies: The Implications for Human Rights and International Humanitarian Law*, "Journal of Law, Information & Science", Vol. 21, 2011/2012, s. 36, 55.

humanitarnym jest błędne. Bardziej decydująca może być kwestia odnosząca się do tego czy zasady zawarte w obowiązującym systemie prawnym nadal są właściwymi przepisami w przypadku zaangażowania autonomicznych systemów bojowych do działań wojennych. Z niniejszych rozważań można wywnioskować, że takie systemy – jeśli w ogóle – powinny spełniać znacznie wyższe standardy.

Reasumując, istnieje potrzeba pogłębionej dyskusji na temat przyszłościowego użytkowania autonomicznych systemów bojowych, obejmującej kwestie: techniczne, moralne oraz prawne. Uczestnikami tej dyskusji powinny być zarówno gremia decyzyjne (w wymiarze narodowym i międzynarodowym) oraz uznane autorytety zajmujące się problematyką etyczno-moralną i prawną w kontekście nowoczesnych technologii.

LITERATURA

1. AAP-6 (2014) *Słownik terminów i definicji NATO*, NATO Standardization Agency, Bruksela 2014.
2. *Academy Briefing No. 8: Autonomous Weapon Systems under International Law*, Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights, November 2014, <https://www.geneva-academy.ch/our-projects/publications?start=10> (dostęp: 30 listopada 2017 r.).
3. Alston P., *Lethal Robotic Technologies: The Implications for Human Rights and International Humanitarian Law*, "Journal of Law, Information & Science", Vol. 21, 2011/2012.
4. Arkin R.C., *Governing Lethal Behavior: Embedding Ethics in a Hybrid Deliberative/Reactive Robot Architecture*, Technical Report GIT-GVU-07-11 <http://www.cc.gatech.edu/ai/robot-lab/online-publications/formalizationv35.pdf> (dostęp: 20 listopada 2017 r.).
5. Asaro P. M., *Modelling the Moral User*, "IEEE Technology and Society Magazine", Vol. 28, Issue 1, Spring 2009, <http://peterasaro.org/writing/Asaro%20Modeling%20Moral%20User.pdf> (dostęp: 20 listopada 2017 r.).
6. *Autonomy in Weapons Systems. Directive 3000.09*, U.S. Department of Defense, 21 November 2012, <http://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/DD/issuances/dodd/300009p.pdf> (dostęp: 12 listopada 2017 r.).
7. *Losing Humanity: The Case against Killer Robots*, Human Rights Watch 2012, https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/arms1112_ForUpload.pdf (dostęp: 12 listopada 2017 r.).
8. O'Connell M.E., *Banning Autonomous Killing: The Legal and Ethical Requirement that Humans Make Near-Time Lethal Decisions [w:] The American Way of Bombing. Changing Ethical and Legal Norms, from Flying Fortresses to Drones*, red. M. Evangelista, H. Shue, Cornell University Press, New York 2014.
9. Protokół dodatkowy do konwencji genewskich z 12 sierpnia 1949 r., dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych, Genewa, 8 czerwca 1977 r. (Dz. U. z 1992 r., nr 41, poz. 175, załącznik).
10. *Report of the Expert Meeting on Autonomous Weapon Systems: Technical, Military, Legal and Humanitarian Aspects*, 26–28 March 2014, Geneva, 9 May 2014, <https://shop.icrc.org/expert-meeting-autonomous-weapon-systems-technical-military-legal-and-humanitarian-aspects-26-to-28-march-2014.html> (dostęp: 12 listopada 2017 r.).
11. *Report of the Special Rapporteur on extrajudicial, summary or arbitrary executions*, Christof Heyns, 26 April 2013, United Nations, General Assembly, A/HRC/23/47.

12. Sassòli M., *Autonomous Weapons and International Humanitarian Law: Advantages, Open Technical Questions and Legal Issues to Be Clarified*, "International Law Studies", Vol. 90, 2014.
13. Schmitt M.N., *Autonomous Weapon Systems and International Humanitarian Law: A Reply to the Critics*, "Harvard National Security Journal Features", 2013, <http://harvardnsj.org/wp-content/uploads/2013/02/Schmitt-Autonomous-Weapon-Systems-and-IHL-Final.pdf> (dostęp: 23 listopada 2017 r.).
14. Schmitt M.N., Thurnher J.S., *Out of the Loop: Autonomous Weapons Systems and the Law of Armed Conflict*, "Harvard National Security Journal", Vol. 4, 2013.
15. Sharkey N.E., *The Evitability of Autonomous Robot Warfare*, "International Review of the Red Cross", Vol. 94, 2012.
16. Sharkey N., *Towards a Principle for the Human Supervisory Control of Robot Weapons*, 2014, [https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/2002471923EBF52AC1257CCC0047C791/\\$file/Article_Sharkey_PrincipleforHumanSupervisory.pdf](https://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/2002471923EBF52AC1257CCC0047C791/$file/Article_Sharkey_PrincipleforHumanSupervisory.pdf) (dostęp: 12 listopada 2017 r.).
17. Singer P. W., *Wired for War: The Robotics Revolution and Conflict in the 21st Century*, The Penguin Press, London 2009.
18. *Unmanned Systems Integrated Roadmap FY2013–2038*, US Department of Defense, Washington DC 2013, <https://www.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/DOD-USRM-2013.pdf> (dostęp: 6 listopada 2017 r.).
19. *Weapons: ICRC statement to the United Nations*, General Assembly, 69th session, First Committee, 14 October 2014, New York, <https://www.icrc.org/en/document/weapons-icrc-statement-united-nations-2014> (dostęp: 6 listopada 2017 r.).

DILEMMAS OF UTILIZATION OF LETHAL AUTONOMOUS WEAPON SYSTEMS AS REGARD TO BASIC PRINCIPLES OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

A vision where machines will make decisions on life or death on the battlefield becomes more and more expressive. Symptomatic in this context seems to be the use of unmanned aircraft during conflicts of the last decade: Iraq, Afghanistan, Libya, Syria or Ukraine. The increasing robotization of the battlefield causes a lot of controversy, especially among non-governmental organizations, including postulates of a total ban on the development and use of lethal autonomous weapon systems. The ongoing public debate is clearly sharpening and the future use of these systems has both its supporters and opponents. In this context, the legal aspects of the application of lethal autonomous weapon systems on the battlefield seem to be crucial.

The paper presents the basic approaches in defining lethal autonomous weapon systems. It has been pointed out that there is no unambiguous definition of this type of combat tool inside international law. Attention is drawn to the lack of a clear separation between automated and autonomous systems. This, in turn, causes problems related to the proper legal interpretation of the utilization of lethal autonomous weapon systems. The dilemmas of the potential use of lethal autonomous weapon systems in relation to the basic principles of international humanitarian law: distinction, proportionality and precautionary measures have also been articulated. It was pointed out that currently operating norms of international law do not require changes in the context of the use of lethal autonomous weapon systems. At the same time,

an in-depth discussion is necessary to resolve emerging doubts. Binding arrangements should be made on the international forum before the actual introduction of lethal autonomous weapon systems to equip the armed forces.

Keywords: automatization, decision-making, international humanitarian law, lethal autonomous weapon systems, robotization of the battlefield.

DOI: 10.7862/rz.2018.hss.16

Przesłano do redakcji: styczeń 2018 r.

Przyjęto do druku: kwiecień 2018 r.

ADDITIONAL INFORMATION

The Journal annually publishes a list of reviewers: in the last issue of the quarterly - no. 4/2018 and on the website:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/recenzenci-wspolpracujacy/>

Previous name of the Journal: *Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, ISSN 1234-3684

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/ekonomia-inh/>
<http://eih.prz.edu.pl/>

The journal uses as described on its website the procedure for reviewing:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zasady-recenzowania/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/standardy-recenzowania/>

Information for authors available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/informacje-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/informacje-dla-autorow/>

Review's form available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/formularz-recenzji/>

Instruction for Authors

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/instrukcja-dla-autorow/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/podstawowe-informacje/instrukcja-redakcyjna/>

Contact details to Editorial Office available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/komitet-redakcyjny/>

Electronic version of the published articles available at:

<http://oficyna.prz.edu.pl/pl/zeszyty-naukowe/humanities-and-social-sciences/>
<http://hss.prz.edu.pl/pl/wersja-elektroniczna/>

Reviewing standards, information for authors, the review form, instruction for authors and contact details to HSS Editors and to Publishing House are also published in the fourth number of *Humanities and Social Sciences*, vol. XXIII, 25(4/2018).

Circulation 130 copies. Publisher's sheet 17,53. Printer's sheet 14,75.
Manuscript completed in March 2018, Printed in March 2018.
Printing Publishing House, 12 Powstańców Warszawy Ave., 35-959 Rzeszów
Order no. 67/18